

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

264

264

265

266

891.99

U-44

1070
p 57

2011

1252

ԲԱԳՐԱՏ ԵՅՂԱԶԵԸՆՑ

պ 891.99-31

ԱԶՈՏ ԵՐԿԱԹ

ՊԱՏՄԱՆԿԱՆ ՎԷՊ

(913—928 Թ. Ք.)

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ:

Երրորդ տպագրութիւն:

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Типогр. М. Вартанянца, Вельямин. ул. д. № 7.
Տպարան Մովսէս Վարդանեանցի

1903

1649

Дозволено цензурою. Тифлисе, 12 мая 1903 года.

(7386-57)

№ 270

265-2016

Ա.

ապոյտ*) բերդը պաշարուած էր...

Դեռ նոր բացուել էր գարունը, նոր հալուել ձիւնն ու սառոյցը և թաւշեայ կանաչով պատել բերդի շրջակայքը, երբ Իւսուֆ սպարապետը իւր հրոսակներով կանգ առաւ Կապոյտ բերդի պատերի

*) Սոյն Կապոյտ բերդը գտնվում էր Արարատեան երկրում և կառուցուած էր Կապոյտ կոչված քարանձաւի վրայ, որ գտնվում էր Երասխ գետի ձորում: Այս գաւառը Երասխի ձորի անունով էլ կոչվում էր Երասխաձոր. Ստեփաննոս Օրբէլեանը այս ձորը կոչում է նաև Աշորնեաց (կամ Արշարունեաց): Այս բերդը չպէտք է խառնել Սիւնիաց երկրում գտնուած Հրաշկաբերդի հետ. որ այլապէս կոչվում էր նաև Կապոյտ բերդ Վայոց ձորի:

ԻՆՏԻՃԵԱՆ. Ստոր. հին Հայաստ. 398.

Մեզ աւելի հաւանական է կարծել, որ «ամուրք Կապոյտ լերին ասածը—կամ Պարխար լեռների մէջ գտնուող Կեօք-դաղն (Կապոյտ սարն) է և կամ նոյն իսկ Կապոյտ բերդն էր, որ իբրև անառիկ տեղ յայտնի է մեր պատմութեան մէջ և գտնվում էր Արշարունիքում ոչ հեռու այն տեղերից, ուր խառնվում է Ախուրեանը Երասխի հետ Բարդուղի հիւսիսային թևերում:

Ոմանք Արտազերսն ու Կապոյտ բերդը միևնոյն են համարում, բայց Նղիշէն Արտազերսի և Կապոյտի անուններն առանձին է յիշում:

Հիւսուածք գիրք երրորդ. Կոստանեանի 125, 4.

Ծ. Հ:

առաջ և բազմաթիւ սպիտակ վրաններով շրջապատեց բերդը, ուր ամրացած էր հայոց թագաւոր Սմբատը իւր հաւատարիմ խմբով:

Արեգակը նոր թագնուել էր լեռների քամակին իւր ետեւից թողնելով ծիրանագոյն շերտեր, որոնք հետզհետէ անհետանում էին, մէկ գոյն միւսի հետ խառնվում, ոչնչանում և ապա թողնում իրանց ետեւից ամպերի գորշ կոյտեր: Կամաց կամաց հեռաւոր լեռներն ընկղմվում էին խաւարի մէջ և անհետանում, այն ինչ Կապոյտ բերդի շրջակայ բլուրները և դաշտերը ծածկվում խարոյկներով:

Մէկը միւսի ետեւից աճում էին խարոյկները և գիշերային խաւարի մէջ տարածում իրանց կարմրածիրանագոյն ցլմունքները, որոնց թոյլ փայլի տակ ինչպէս մի վիթխարի մէջտեղը կանգ էր առել Կապոյտ բերդը և դառն արհամարանքով նայում էր խարոյկներին...

Բայց խարոյկների առաջ վխտում էին Իւսուֆի զինուորները դաժան և ահաբեկու տեսքով, սոցանից մի քանիսը թեք էին ընկած կրակի շուրջը և պատմում էին իրար իրանց սխրագործութիւնները. նրանք ծիծաղում էին, հըռհըռում: Միւս խարոյկի մօտ, ընդհակառակն, զինուորները խմբուել էին մի կրակի շուրջը, ուր փայտեայ պտուտակի (շամփրի) վրայ խորովում էր մի ամբողջ ոչխար: Հայաստանի օդն ու ջուրը նրանց ախորժակը բաց էր արել. իսկ կերակուր ամեն կողմը կար, հարկաւոր էր մի փոքրիկ արշաւանք գործել մօտակայ գիւղերը և ահա ոչխարների հօտերը պատրաստ էին նրանց անկուշտ որովայնը յագեցնելու:

Արաբական վրանից մի փոքր ցած. բաց երկնքի տակ, կանաչ խոտի վրայ համարեա իրար վրայ թափուած էր խառնիճադանճ մի բազմութիւն՝ բազկացած կանանցից և երիտասարդներից, որոնց վզերից, իրարից շատ մօտիկ, անցկացրած էին շղթաներ: Նրանք ծանր կերպով հեծիծում են, շղթաների ամուր կապերը ուռցրել էին նրանց վզերը, իսկ պատառոտուն հանդերձների տակից, մերկ մարմիններից հոսում էր արիւնը, որով ողողվում էին դաշտի ծաղիկները: Սարսափելի, աղիոգորմ տեսարան էր ներկայացնում այդ վայրը, ուր խմբուած էին հայ գերիները և որոնց շուրջը պտրտվում էին զինուորներն իրանց արիւնաթաթախ նիզակներով:

Դիւ անցեալ օրը նրանք ազատ, իրանց յարկի տակ իրանց սիրելիների զրկումն էին, երբ վրայ հասան անդուծ Իւսուֆի հրօսակները և ծերերին ու անկարներին սպանելով, իրանց աչքի առաջ մորթոտելով իրանց փայփայած գաւաղներին, ծանր շղթաներով շղթայեցին իրանց և քարերի ու մացառների միջով, նիզակներով և սրերով քշելով, յոգնած, քաղցած ու ծարաւի քշեցին մինչև Կապոյտ բերդի պարիսպները: Ո՛ւր պիտի տանեն նրանց, ինչ պէտք է անեն նրանց հետ:

— Ո՛հ, պապակեցայ, մի կաթիլ ջուր, շրջնջում էր մի նորատի գեղեցիկ աղջիկ և վայրենի հայեացքը դարձնում շուրջը:

— Մեռայ, շղթան մի ձգիր, մօտեցիր ինձ, կրկնում էր մի ուրիշը, որ սարսափից ապշութեան մէջ ընկած ուժով ձգում էր իւր ընկերոջ շղթան:

Բայց ողորմելիների հեծկտանքի պատասխանը

լինում էր պահապանների մտրակների և նիզակների հարուածները, որոնք մինը միւսի հետեից անխնայ իջնում էին սրա ու նրա գլխին:

Յաւից նրանք մի փոքր լուում էին և ապա միաձայն, իբրեւ մի մարմին, սարսափելի կերպով հառաչում...

Թող հառաչեն, թող հեծկլտան, որքան որ կուզեն, ում ինչ փոյթ, ղրանք ընտրուած գեղեցիկ կանայք ու պատանիներն էին, որոնք վաղ թէ ուշ պիտի վաճառուէին և կամ զինուորների կրքերին զոհ գնային:

Բայց թողնենք այդ գերիներին և անցնենք մի ուրիշ բանակ, որ բռնում է Կապոյտ բերդի աջակողմը:

Այդտեղ էլ շարուած են վրաններ, այդտեղ էլ վառվում են խարոյկներ, բայց այդտեղի զինուորները բոլորովին այլ տպաւորութիւն են թողնում: Սրանց դէմքն այնքան ահարկու և վայրենի չէ, ինչպէս առաջիններինը և այնքան խիստ և ահարկու տպաւորութիւն չէ գործում: Թուխ դէմքերով էին, բայց կորովի և քաջ. իսկ հայկական արիւնը հոսում էր նրանց երակների մէջ: Այդ գունդը հայկական գունդն էր, որ բռնում էր Իւսուֆ ոստիկանի աջ կողմը և արաբական հրոսակների հետ միասին եկել էր Կապոյտ բերդը պաշարել: Նա հայոց թագաւորին բռնել էր ուզում. նա ծարաւի էր նրա արեանը... Ինչո՞ւ, ինչ էր պատահել և ինչո՞ւ հայը հայի դէմ էր զինուել... Բայց այդ ինչ զինուորների զիտնալու բանն էր. նրանց հրամայուած էր կռուել հայոց թագաւորի դէմ և նրանք պիտի կռուէին: Նրանցից շատերը թէև գզում

էին իրանց արարքի վատութիւնը, բայց լուում էին, նրանք վախենում էին իրանց իշխան Գագիկից, որի հրամանատարութեան տակ գտնվում էին իրանք: Եւ Արծրունեաց իշխան Գագիկի գունդը վաղը առաւօտ պիտի կռուէր ու գերէր հայոց թագաւորին և ում համար, ի հարկէ արաբական Իւսուֆ սպարապետի, իսկ թէ ինչով կը վարձատրէր ամիրան հայի այդ դաւաճանութիւնը Սմբատի քեռորդի Գագիկին, այդ կախում էր ամիրայի վեհանձնութիւնից:

Լուռ ընթրիք էին անում հայ զինուորները սպասելով վաղուան ճակատամարտին:

Այդ միջոցին հեռու, լեռների քամակին մի լոյս երևեցաւ. այդ լոյսը հետզհետէ աճում էր և զիշերային խաւարի մէջ կազմում մի բոցավառ փունջ. ինչ է դա... հրդեհ թէ խարոյկ և ինչո՞ւ մէջ գիշերին, հեռու լեռների մէջ, վառել են այդ խարոյկը և ինչքան նա մեծ է ու ահաւոր և ըռպէ առ ըռպէ աճում և ծաւալ է ընդունում, նրա բոցերը մինչև երկինք են հասնում:

Նայում են հայկական գնդի զինուորները դէպի այդ բոցը և նրանց երեսները կընճռտավում է:

— Տեսնում ես այն բոցը, հարցնում է մի յադթանդամ գեղեցկատեսիլ զինուոր իւր երիտասարդ ընկերակցին, որ խորին մտածմունքի մէջ ընկղմուած թիկն է տուել կրակի մօտ և լուռ նայում է հեռու երևացող բոցին:

— Հա՛, տեսնում եմ, ինչ բան է:

— Մի՛թէ չգիտես, որ այնտեղ գիւղ է այրվում:

— Ի՞նչ գիւղ:

— Հայոց գիւղ:

—Եւ ո՞վ է այրել:

—Ի հարկ է Իւսուֆի հրոսակները, այնտեղ հիմա մորթում են, կողոպտում են, ոտնատակ են տալիս ամեն սրբութիւն, իսկ նորատի կոյսերին և հարսնե-
րին որին սպանում, որին առևանգում, իսկ ոմանց շղթայում և գերութեան վարում: Վաղը եթէ, Տէրը մի աւրասցէ, առնուի բերդը, սա էլ նոյն օրին կը հասնի:

—Իսկ հայոց թագաւորը...

—Հայոց թագաւորը... հը՛մ... նրա արեանը վաղուց է կարօտ Իւսուֆը:

—Իսկ մենք միթէ պէտք է կռուենք Սմբատի դէմ:

—Այո՛, էլ ինչո՞ւ համար ենք եկել: Մենք եկել ենք որ մեր արիւնը թափենք և բռնելով Սմբատին յանձնենք Իւսուֆին:

—Դաւիթ, ի սէր Աստուծոյ, ասա՛, ինչո՞ւ մենք պէտք է պատերազմենք հայոց թագաւորի դէմ, միթէ...

—Ս'աս... այդ բո գիտնալու բանը չէ, դու պարտաւոր ես հնազանդել մեծիդ. ինչ որ հրամայում են, առանց բացատրութիւն տալու պիտի կատարես:

—Բայց միթէ դու պիտի վաղը կռուես...

—Ե՛ս, ի հարկէ, իսկ թէ ո՞ւմ դէմ և ինչո՞ւ հա-
մար, այդ էլ իմ գիտնալու բանն է:

—Այդ միջոցին թմբուկները խփեցին, ընթրիքը վերջացաւ և բանակը խոր քուն մտաւ: Պահապան-
ները միայն արթուն հսկում էին ամեն կողմը, իսկ հեռւում դեռ ծխում էր հայոց գիւղը և աւելի բո-
ցավառվում, այն ինչ բանակի խարոյկները հետզհե-
տէ հանգչում:

Բ.

Խոր գիշեր էր...

Անամպ երկնակամարի վրայ փայլուն աստղերը լուռ կատարում էին իրանց գիշերային ճանապարհորդութիւնը. փչում էր գարնանային ցուրտ գեփիւռը, որ շոյելով Կապոյտ բերդի պարիսպներին կամացուկ համբուրում էր նրան, իւր կարօտն առնում և զնում կորչում հեռու և հեռու... Հայրենի քամին կարծես կարօտել էր հայրենի բերդի պարիսպներին, որ այսօր շրջապատուած էր թշնամիներով:

Այդ միջոցին, երբ հայկական դաւաճան գունդն էլ խոր քուն էր մտած, գինուորական մէկ վրանից զգուշութեամբ մի գլուխ երևեցաւ, որ աջ ու ձախ նայելով, նա համարեա դուրս սողաց վրանի տակից, կանգնեց տեղը, աչքերն ուղղեց դէպի Կապոյտ բերդը և զգոյշ քայներով բլրից իջաւ ցած: Ցաղթանդամ, բայց գիղեցկատեսիլ զինուոր էր դա, նոր էր ծածկուել նրա երեսը ադուամագով և երկու փայլուն աչքեր վառվում էին գիշերային խաւաքի մէջ, այն ինչ նրա սիրտը արագ տրոփտրոփում էր: Վախ չունէր նա մահից, բայց նրա մտքի մէջ պտըտվում էր մի բան, որ նա աշխատում էր շտապ ի կատար ածել: Զգուշութեամբ նա անցաւ մի փոքր տարածութիւն և ապա յանկարծ կանգ առաւ, թագնուելով մի թփի տակ: Իրանից մի փոքր հեռու նա մի շշուռջ լսեց, որ սառեցրեց նրա արիւնը երակների մէջ: Ի՞նչ էր այդ, խօսակցութիւն թէ՛ հառաչանք. նա պարզ չկարողացաւ լսել, հակառակ քամին թոյլ չտուեց նրան իմանալու և նա մի քանի վայրկեան պահուելով թփի

տակ, հէնց ուզում էր վեր կենալ և շարունակել ճանապարհը, երբ ձայները նորից կրկնուեցան։ Այժմ նա պարզ լսեց հառաչանքի և խօսակցութեան ձայներ։ Ապա նայեց այն կողմը և տեսաւ երկու ստուեր, որոնք զգուշութեամբ առաջ էին դնում։

— Ո՛հ, կամաց դնա, ես չեմ կարող քայլել, ոտքերս ուռած և արիւնլուայ են, ասում էր մէկը միւսին։

— Կամաց գնալով բան չի լինի, Աւօ, արշալոյսը կը բացուի և մենք կրկին կը բռնուենք, հարկաւոր է շտապել, փախչել դէպի լեռները, դէպի մեր գիւղը, պատասխանեց միւսը։

— Ա՛խ, եղբայր, ես այս բոլորիս վայր կ'ընկնեմ, աչքերս մթնում են, գլուխս պտտւում է, բաւական չէ շղթաներից յառաջացած վէրքերս, քաղցն էլ մի կողմից է նեղացնում ինձ, մի ամբողջ օր է ոչինչ չեմ կերել, ես տանջւում եմ։

— Լռի՛ր, էլ ինչո՞ւ փախար, երբ չէիր կարող հետեւել ինձ...

Երկու ստուերներն անցան թփի տակ պահուած զինուորի մօտից և նա լաւ նայելով նրանց՝ տեսաւ որ երկու փախստական հայ տղաներ էին, որոնք խուսափում էին բանակից։

Զինուորը մի խորին անխառն քաշեց, մի փոքր կանգ առաւ, մի միտք անցաւ նրա գլխում և նա սկսեց կամաց հետեւել փախստականներին, որոնք հետզհետէ շտապեցնում էին իրանց քայլերը, թէև փշերն ու բերրը արիւնլուայ էին անում նրանց բոբիկ ոտքերը։

Լուռ հետևում էր զինուորը, որի մէջքից միայն մի սուր էր կախուած, երբ անզգուշաբար ոտքը

քարին կպաւ և այդ քարը գլորուելով ցած աղմուկ հանեց։ Փախստականները սրտատրոփ կանգ առան և նայեցին։ Նրանք տեսան իրանց ետեւը մի մարդ, որ լուռ իրանց էր նայում։ Սարսափը պատեց նրանց, սառը մահուան դողը անցաւ նրանց մարմնով։ Այդ ժամանակ զինուորը մօտեցաւ։

— Ի սէր Աստուծոյ, մեզ մի սպանի, ասացին նրանք միասին։

— Լուռ, ձայն միք հանի, թշուառականներ, թէ չէ կորած ենք։

Փախստականները լռեցին և ուրախացան լսելով հայ լեզուն։

— Ո՛վ էք և ո՞ւր էք գնում, հարցրեց զինուորը։

— Մենք Զարիշատցի ենք և գերի էինք Իւսուֆի բանակում և յաջող ժամանակ գտնելով փախչում ենք, ի սէր Աստուծոյ, մի խանգարիր մեզ։

— Լաւ, ես ինքս էլ փախուտ եմ տալիս այդ զգուշ լի բանակից, ուր հայը հայի դէմ պիտի կռուի։ Քայլեցէք, գնանք քանի ժամանակ կայ, լոյսը բացուելուն պէս շատ ուշ կը լինի, մեզ մաս-մաս կը կտրատեն արար զինուորները։

Ապա երեքն էլ լուռ սկսան առաջ քայլել։ Զինուորն առաջ ընթացաւ, իսկ երկու տղաները նրա ետեւից։ Զգուշ, անխօս անցան նրանք բաւական տարածութիւն և մտան մի փոքրիկ ձոր, ուր խոխոջում էր լեռնական սլարդ և վճիտ առուակը։ Այդ ձորից այն կողմը, բարձրութեան վրայ արդէն գտնւում էր Կապոյտ բերդը։ Յանկարծ զինուորը կանգ առաւ և նշան արաւ տղաներին, որ թաքնուեն։ Ձորի միւս կողմից զինուորը մի ինչ որ ձայն լսեց։ Մի փոքր

ժամանակ անցաւ և պարզ նկատեց մի խումբ զինուորներ՝ թուով հինգ հոգի, որոնք դէպի իրանց կողմն էին գալիս: Զգուշութեամբ տղաներին ծածկեց մացառի տակ և ինքն էլ կուշ գալով մերկացրեց սուրը սպասելով նրանց: Նա զոյաց, որ թէ ինքը և թէ տղաները կորած էին, գոնէ կեանքը աժան չծախէր: Խումբը խօսակցելով հետզհետէ մօտենում էր: Խօսակցութիւնից հայ զինուորը ոչինչ չհասկացաւ, այսքանն իմացաւ միայն որ դրանք Իւսուֆի զիշերապահ զինուորներն էին, որոնք զնացել էին Կապոյտ բերդի շրջակայքը լրտեսելու:

— Էհ, հոգ չէ, որ հինգ հոգի են, զրանցից հեշտ է աղատուելը, բայց վախենում եմ որ այդ անպիտանները աղմուկ բարձրացնեն և բոլոր բանը փչացնեն, թէ չէ դրանց սատակացնելը ամենահեշտ բանն է, մտածում էր զինուորը աչքը չհեռացնելով նրանցից: Նրանք աւելի մօտեցան, մի քանի քայլ էլ և ահա նրանք ոտքի տակ կը տային թաքկացած տղաներին, որոնք դողում էին յոյսները Աստուծոյ վրայ դնելով: Զինուորը լսում էր թշուառ տղայոց սրտի բաբախիւնը և այդ աւելի սիրտ էր տալիս նրան:

Յանկարծ խումբը կանգ առաւ: Հայ զինուորը մտածում էր անակնկալ կերպով յարձակուել նրանց վրայ, և նա արդէն բարձրացրեց սուրը, երբ խումբը ծռուելով մի կողմը, անցաւ առաջ: Փախստականները աղատ շունչ քաշեցին:

— Ի՞նչ եղաւ Ամաղը, ասում էր Իւսուֆի զինուորներից մէկը:

— Չգիտեմ, նա կարելի է առաջ լինի զնացած, պատասխանեց միւսը և նրանք աւելի առաջ անցան

թողնելով մեր փախստականներին իրանց ետևը: — Կորան, անախտանները, կամաց ասաց զինուորը տղերանց և նրանք մի փոքր ժամանակ կրկին անշարժ մնալուց յետոյ առուակի ուղղութեամբ առաջ անցան:

— Մեր աղատիչն ես, ինչ է քո անունը, հարցրեց Աւօն, որ մեծն էր միւսից:

— Իմ անունը Դաւիթ է Գնունեանց ազգից, ասաց փախստական զինուորը և այնուհետև առաջ անցան լուռ: Ոչ մէկը ոչինչ չէր խօսում:

Բաւական ժամանակ լուռ առաջ էին դնում առուակի հակառակ կողմով, երբ կրկին կանգ առան մի սև առարկայ իրանց առաջը տեսնելով: Նրանցից մի քայլ առաջ նստած էր մի տեսակ սև մարմին, որի երկու աչքերը երկու ճրագների նման փայլում էին գիշերային խաւարի մէջ: Ապուշ կրթած, լայն բացած աչքերով դիտում էր դա մեր փախստականներին, իսկ փախստականները դրան:

Այս գիշեր, ինչպէս երևում էր, շատ փորձանքների պիտի հանդիպէին մեր փախստականները: Մի վայրկեան Դաւիթը նայեց այս սև հրեշին, որ վիթխարի հասակ ունէր և նստած ջրի ափին լուռ նայում էր իրան: Երկայն նիզակը դրուած էր այդ արար զինուորի կողքին, իսկ կեռ սուրը մէջքից կախած, բայց արար զինուորը ըստ երևոյթին ոչ մի տրամադրութիւն չունէր զէնքին դիմելու և ապուշի նման նայում էր իրան:

Դաւիթի և արար զինուորի հայեացքները մթութեան մէջ պատահեցան իրար և Դաւիթի մարմնով մի սառը դող անցաւ: Նա մտածեց, «եթէ ես սրան

չսպանեմ, սա ինձ կսպանի, յարմար վայրկեանից պէտք է օգտուել, քանի որ յետ մնացած արաբ զինուորը, որ ջրի ափին նստած ոտքերն էլ լուանում, իրանց գիշերային վհուկներ կարծելով երկիւղից սառել կարկամել էր: Նա յանկարծ վրայ ընկնելով, մի վայրկեանում իւր սուրը մխեց արաբ զինուորի կուրծքը: Մի վայրկեան և ամեն ինչ վերջացած էր:

Դաւիթը հանեց նրա կեռ սուրը և վերցրեց մօտը դրուած նիզակը և տալով տղերանց, որոնք 18—19 տարեկան կը լինէին, ասաց.

— Առէք, դուք անդէն էիք, այս զէնքով դրանք շատ հայի արիւն են թափել, այժմս իրանց զէնքով իրանց արիւնը պէտք է թափենք: Պէտք չէր մեր ժամանակում առանց զէնքի շրջել, անխուժածները հայի արիւնը քամեցին:

Տղաները իրանց ցաւը մոռացան և առնելով զէնքերը առաջ անցան կրկին վեր:

— Բայց ո՛ւր ես տանում մեզ, մենք մօտենում ենք արդէն բերդի պարիսպներին, ասաց Աւօն:

— Ո՛ւր եմ տանում, միթէ կարծում էք Իւսուֆի բանակը:

— Ո՛չ. Տէրը մի արասցէ, բայց մենք մօտենալով պարսպին, մեզ թշնամու տեղ դնելով կարող են կոտորել:

— Միք վախիլ, դրա ճարն էլ գիտեմ, վաղը առաւօտ մենք Կապոյտ բերդում կը լինինք և այնտեղից կը կռուենք Իւսուֆի դէմ: Դադիկ իշխանը մտածում էր, որ ես հայոց թագաւորի դէմ կը կռուեմ, բայց շատ սխալուեցաւ: Դաւիթ երակների մէջ չի հոսում դաւաճանութեան կեղտոտ արիւնը. նա իւր

արիւնը կը դնի օրինական թագաւորի համար: Եւ մի այնպիսի ոգևորութեամբ կեցցէ ազադակեց, որ երկու տղաների սիրտը տրոփաց, երկիւղ կրելով որ մօտիկ մարդ կը լինի և իրանց վրայ յարձակում կը գործի:

Դաւիթն արքայորդու՝ Աշոտ երկաթի ծառաներիցն էր, որին դերի տանելով Իւսուֆը և նրա հասակն ու լայնապէնդ թիկունքը տեսնելով յանձնել էր Դադիկ իշխանին, որ իւր զինուորների շարքն էր անցկացրել խոստանալով շատ բարեքներ տալ նրան, եթէ կը մոռանայ Սմբատ թագաւորին և իրան հաւատարմութեամբ կը ծառայի: Կապոյտ բերդը պաշարելով Դաւիթն իւր տիրոջ դէմ էր զինել, իւր օրինական թագաւորի դէմ յարուցել: Դաւիթը ամեն կերպ աշխատում էր փախուստ տալ Դադիկ իշխանից, բայց յարմար ժամանակ չէր գտնում. իսկ այժմս, երբ կանգնած էին Կապոյտ բերդի պարիսպների տակ, այդ հեշտ էր Դաւիթի համար: Նա ծանօթ էր Կապոյտ բերդի ծակոթուկներին և նրա համար բերդը մտնելը ամենահեշտ բանն էր:

Եւ երեք փախստականներն առաջ էին անցնում բարձրանալով վեր, միշտ վեր, ուր ցցուած էր անյադթելի Կապոյտ բերդը, ուր նստած էր իւր նախկին տէրը, այն տէրը, որին կարօտել էր վաղուց:

Անցնում էին նրանք առաջ քարերի վրայ մագլցելով, թփերի ու մացառների միջից ճղելով, որոնք պատառոտում էին նրանց հանդերձները և արիւնոտում երեսները, բայց նրանց ամենեւին հոգսը չէր. քանի մօտենում էին պարիսպներին, այնքան Դաւիթ սիրտը աւելի արագ էր տրոփում, այնքան աւելի

սկսում էր նա յուզուել և շփոթուել: Ի՞նչ էր մտա-
ծում նա, որ Գաբիկ իշխանի խոստումները թողած,
ազատ կեանքը մի կողմը ձգած, գալիս էր պաշարուե-
լու և իւր կեանքը դոհելու իւր տիրոջ համար: 25
որ նա կարող էր կռուել Գաբիկի զօրքի հետ միա-
սին, քաջութիւններ անել, բարիքներ վայելել և ապա
հանգիստ, Գաբիկից և Իւսուֆից բարիքներ ստանա-
լով, պատերազմի դաշտից մի կողմը քաշուել և ապ-
րել հանգիստ ու խաղաղ... Բայց արդարութեան և
ազնուութեան դրօշակը աւելի վառ կերպով, ինչպէս
արևի պայծառ ճառագայթ, փայլում էր նրա մտքի
մէջ, քան թէ այն հանգիստ կեանքը, որ պիտի դա-
ւաճանութեամբ ձեռք բերէր...

Յոգնածութիւնից կանգ առաւ Դաւիթը մի սե-
պացած ժայռի տակ և նայեց ցած, ուր տարածվում
էր Իւսուֆի բանակը և մի դառն ժպիտ արձակեց,
ապա իւր ուշադրութիւնն դարձրեց հեռուն, այնտեղ,
ուր կորչում են լեռները իրար քամակին և նրա սիր-
տը տրոփաց: Հեռու, արևելեան հորիզոնի վրայ երե-
ւում էր մի տեսակ աղօտ լուսաւորութիւն, այնտեղից
կամաց-կամաց բացվում էր արշալոյսը... Ի՞նչ հրա-
շալի էր դա, խաւարը նահանջում էր յետ, լեռների
զազաթիւնները հեռո՛հեռո՛ բացվում էին, կարճ ժամա-
նակից յետոյ պիտի դուրս գար հրաշալի արևը և ոս-
կեօժէր լեռների կատարները և Գապոյտ բերդի
անյաղթելի պարիսպների ժանիքները: Նա փեշով
սրբեց իւր ճակատի քրտինքը և նրանք ժայռից ժայռ
մագլցելով մտան խիստ մացառների մէջ: Ժամանակը
կարճ էր, հարկաւոր էր շտապել, վաղ առաւօտուա-
նից Իւսուֆի հրոսակները վայրենիների նման կը թա-

փուէին արդէն հինաւուրց բերդի պարիսպների տակ:
Հզուշութեամբ անցնում էին մացառների միջով
և իրանց ետևից ամեն հետը ծածկում, ոչնչացնում:
Ապա կանգ առան հենց պարսպի տակ, ուր մի ժայ-
ռի կտոր դուրս էր ցցել իւր ահարկու ժանիքը: Մի
վայրկեանում Դաւիթը վեր մագլցեց ժայռի գլխին և
տղերանց էլ օգնելով, այդ ժայռի վրայ սկսեցին ա-
ռաջ գնալ, մինչև որ կրկին մտան մացառների մէջ:
Նրանց ոտքերի տակ արդէն տարածվում էր ահուկի
անդունդը, մի փոքրիկ անդգուշութիւն և նրանք կը
զլորուէին անդունդ, որից կենդանի դուրս գալ ան-
կարելի էր:

— Վերջապէս, ասաց Դաւիթը և փորսող տալով
մտաւ մի անցքի մէջ, ուր հետեցին և տղաները:

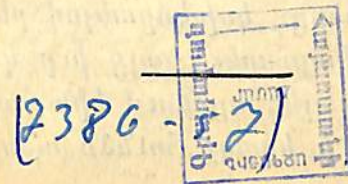
Քառորդ ժամ մութ անցքի մէջ փորսող տալուց
յետոյ, նրանք կանգ առան և շորս կողմը նայելով
տեսան հայկական զօրքերին կազմ և պատրաստ թըշ-
նամուն դիմադրելու:

— Կեցցէ՛ հայոց բանակը, կանչեց նա և սուրը
հանելով պատեանից ճօճեց օդի մէջ:

Նրանք արդէն Գապոյտ բերդումն էին:

Այդ միջոցին բարձր լեռների կատարներն արդէն
ոսկեօժուել էին արևի անդրանիկ ճառագայթնե-
րով... Իսկ հեռում արդէն լսվում էին թմբուկների
ձայները: Իւսուֆի զօրքերը կամաց-կամաց մօտենում
էին...

265-2916

Ինչպէս մի սարսափելի փոթորիկ, որի առաջ ամեն ինչ դողում և տապալվում է, այնպէս վրայ վազեցին Իւսուֆի զինուորները Կապոյտ բերդի պարիսպներին, կարծես նրան միանգամից կուլ տալու, ոչնչացնելու և ջնջելու երկրի երեսից... Սարսափելի գոռին գոչիւնով, անթիւ նետեր ձգելով դէպի պարիսպները, նրանք ճանճերի բազմութեան նման ուզում էին վեր մագլցել պարիսպների վրայ և հիմնադատակ տալ ամեն ինչ, կոտորել բոլորին ով համարձակում էր իրանց դէմ կանգնել և այդպիսով յագուրդ տալ իրանց արիւնածարաւ սրտերին, երբ մինը միւսի ետեից, բերդականների նետերից վիրաւորուած, ընկնում էին գետին և մահուան տաղանակի մէջ տոչորվում,

Արհամարանքով նայում էին Սմբատ արքայի մի բուռն քաջերը դէպի այդ բազմութիւնը և սառնասրտութեամբ թշնամեաց գնդերից դիակները մէկը միւսի վրայ կիտում:

Գոռում էր կատաղած Իւսուֆը, իւր զօրքերին խրախուսում և նրա վայրենի աչքերից կատաղութեան կայծեր էին թափվում, երբ տեսնում էր գնդի նուազիլը և դիակներից բլուրներ կիտուիլը, որ մինչև պարիսպներն էին հասնում: Նա ուզում էր արիւնլուայ դիակները կոխկորտելով բերդը մտնել և բոլորին մասմաս կտրատել, բայց իւր կեանքը թանգ էր ծախում: Այնտեղից սլանում էին հայկական գնդի մահաբեր նետերը և իրանց հուճճն անում:

Կատաղութեան փրփուրը բերանին, գոռում էր իւր զինուորներին, խրախուսում նրանց, առաջ մղում, բայց ոչ մի բան չէր օգնում, նրանց զիմացը անվահեր կանգնած էր Կապոյտ բերդը իւր ընտիր քաջերով, որոնց ոգևորում էր Սմբատ հայոց օրինական թագաւորը:

Երբ որ տեսաւ Իւսուֆը իւր զօրքերի կոտորածը, երբ նկատեց բերդականների քաջութիւնը, հրաման տուեց իւր զօրքին յետ նահանջիւ և ապա առաջ կոչելով Գագիկի հայկական գունդը սկսեց խրախուսել նրանց.

— Տեսնում էք ինչպէս քաջ են հայերը, դուք էլ ցոյց տուէք ձեր քաջութիւնը:

Ու հայկական գունդը նետաձգութեամբ առաջ սլացաւ դէպի բերդը, բայց բերդից արձակուող նետերը չխնայեցին և զրանց, որոնցից շատերն ընկան դաշտում առանց բերդին մի փոքր անգամ վնաս տալու:

Երեկոյացաւ: Արեւը արդէն իւր վերջին հանգիստն էր առնում երբ փողը հնչեցին և զինուորները յետ դարձան իրանց բանակները:

Բայց Իւսուֆը կատաղած էր: Իւր զօրքերի կոտորուիլը նրան յուսահատութեան մէջ էր ձգել, այն ինչ իւր նպատակը չէր աջողում Սմբատին բռնելու: Թանկագին օթոցի վրայ նստած մի թիկունքը տուած բարձին, նա ձեռքի համրիչը ձգելով, երբեմն իւր նօսը մօրուսը շփելով մտածում էր: Կատաղութեան և վրէժխնդրութեան ալիքները երբեմն երբեմն անցնում էին նրա դէմքի վրայ: Սոսկալի էր նա այդ ժամանակ. փոքրիկ բայց կատաղութեամբ լցուած աչ-

բերը կարծես ուզում էին դուրս ժայթքել ակնակապիձներից:

Այդ միջոցին ներս մտաւ վրանը իւր ծառաներից մէկը և խոնարհ գլուխ տալով նրան կանգնեց վրանի դռների մօտ:

Իւսուֆը գլուխը բարձրացրեց և նայեց նրան: Ծառան առանց համարձակուելու Իւսուֆին նայելու յայտնեց, որ Գագիկ Արծրունին ցանկանում է արժանանալ իւր տեսութեան:

— Թող գայ այդ շունը, հրամայեց Իւսուֆը և կրկին իւր համբիշը սկսեց պտըտեցնել:

Այդ միջոցին ներս եկաւ Գագիկ հայոց իշխանը, խոր գլուխ տուեց Իւսուֆին և ծունկ չոգելով նրա առաջ, համբուրեց նրա փեշի ծայրը, ապա յետ գնալով ձեռները կրծքին դարսեց և կանգնեց վրանի դռների մօտ:

— Այս ի՞նչ է, Գագիկ իշխան, քո գունդը ամենեւին քաջութիւն ցոյց չըտուեց և մեր առաջին արշաւանքը անյաջող անցաւ Կապոյտ բերդը գրաւելու: Ի՞նչ խաղ է ուզում խաղալ Սմբատ թագաւորը. մի՞թէ նա կարծում է, որ ողջ ու առողջ կը պըծնի իմ ձեռքից:

— Թող չվշտացնէ քո սիրտը այս օրուայ անյաջողութիւնը. մեծ է Ալլահի զօրութիւնը և Սմբատը վաղ թէ ուշ քո ձեռքը կը յանձնուի: Այսօր նրա քաջերը չէին պատերազմում, այլ Կապոյտ բերդի պարիսպները, որոնք փլատակ կը դառնան միմիայն քո ամենազօր զօրութեան առաջ:

— Այո, ես կը կործանեմ այդ պարիսպները, որ միւս անգամ պատսպարան չլինին վախկոտ և թոյլ

հայերին: Ի՞նչ է կարծում Սմբատը. ես երկաթի օդերով կ'շղթայեմ բերդը և նա սովից անձնատուր կըլինի ինձ և իմ գթութեանը կը հայցի, այն ժամանակ վա՛յ նրան, վա՛յ հայոց թագաւորին, որ համարձակվում է իմ դէմ ապստամբել: Քաջդ իշխան, դու կարգադրիր զօրքերդ, կազմ և պատրաստ ունեցիր միշտ յարձակումներով նեղելու Սմբատին, իսկ երբ նա կ'ընկնի ձեռքս, այն ժամանակ մեծամեծ պարզկներ կ'ընդունես ինձանից և ես քեզ Հայաստանի տէր կը դարձնեմ:

Գագիկը խոր գլուխ տուաւ, նորից ծունկ չոքեց համբուրեց նրա փեշի ծայրը և դուրս եկաւ նրա վրանից:

Տխուր և տրտում հեռանում էր նա Իւսուֆի վրանից և նրա միտքը ալեկոծվում: Նա մտածում էր իւր դրութեան մասին, թէ ի՞նչ պիտի լինի ինքը և թէ ինչո՞վ պիտի վարձատրի իրան Իւսուֆը իւր դաւաճանութեան համար:

— 2է, Սմբատին վերջ չկայ, հասաւ նրա վախճանը: Ի՞նչ պիտի անէ նա միայնակ, առանց օգնականի, առանց զօրքի և մինչև երբ պիտի փակուած մնայ Կապոյտ բերդում: Ո՞վ կ'օգնէ նրան, երբ նա սովից ստիպուած յուսահատութեամբ կ'որոշի անձնատուր լինել բռնաւոր Իւսուֆին: Նախարարները հեռացած են նրանից, ամբողջ Արարատը անտէր անտիրական ընկած, Իւսուֆի հրոսակները կրակ և մոխիր են դարձնում ամեն ինչ, իսկ ես՝ ստոր դաւաճանս, փոխանակ օրինական թագաւորին պաշտպանելու՝ ինքս նրա դէմ եմ զինուել: Ի՞նչ պիտի տայ փոխարէնը Իւսուֆը— ոչինչ: Ես համոզուած եմ,

որ նա վաղ թէ ուշ ինձ էլ կը շղթայի ամուր շղթաներով և ամենասոսկալի տանջանքներ տալով կը սպանի ինձ: 2է, պէտք է շուտով ազատուել նրանից և դառնալ իմ աշխարհը, այդ է պահանջում իմ ապահովութիւնը...

Եւ նա աննկատելի կերպով մտաւ իւր բանակը, ուր մի վրանի առաջ նստած էին զինուորները և կամացուկ խօսում էին:

— Ո՛ւր է Դաւիթը, միթէ նա սպանուած է, հարցնում էր մէկը:

— 2է, նա առաւօտից չկար, ինչպէս երևում է նա փախել է բանակից:

— Չատ լաւ էլ արել է, ինչ կը վայելի մեզ հայոց թագաւորի դէմ կռուել, տեսար, թէ ռըպիսի քաջութեամբ էին կռւում նրանք և ինչպէս կոտորեցին Իւսուֆի զինուորներին:

— Արդարադատ Աստուած միշտ ճշմարտի կողմը կը լինի. բայց տեսար, Թէոս, երբ մեր զօնդը առաջ դնաց, նրանք պակասեցրին իրանց նետերի արձակելը, կարծես մեզ խնայում էին:

— Հա, ևս լսեցի ինչպէս մէկը գոռում էր պարսպից՝ փախէք, թէ չէ ձեզ էլ կը կոտորենք, և նա հազին պարսաքարը ձեռքին կարծես խնայում էր ձգելու: Ես նայեցի նրան, հեռուից այդ զինուորը շատ նման էր մեր զինակից Դաւթին, կարծես իսկը նա լինէր...

Այդ միջոցին նկատեցին զինուորները Գազիկին և լռելով իսկոյն ոտքի կանգնեցան. Գազիկը, որ մինչև այդ ժամանակ լուռ լսում էր նրանց, շարժուեցաւ տեղից և աւելի յուսահատ դէպի իւր վրանը գնաց:

Բոլորեց ամառն ու աշունը և եկաւ ցուրտ ձմեռը, այն ինչ դեռ պաշարուած էր Կապոյտ բերդը Իւսուֆի հրոսակներից: Ամեն անգամ քանի յարձակում էին գործում նրանք, մեծ կորուստով էին դառնում ու Իւսուֆը յուսահատուած այնպիսի պինդ օդակով շղթայեց Կապոյտ բերդը, որ ոչ մի մարդ չէր կարող անցնել այդ-շղթայից: Նա ուղեցաւ սովով նեղել Սմբատին: Եւ յիբաւի Սմբատի պաշարը հատել էր: Յուսահատուած մտածում էր Սմբատը իւր դրութեան, իւր աշխարհի վրայ և դառն կերպով հառաչում: Նա տեսնում էր քրիստոնէից կոտորածը, նա տեսնում էր իւր քաջերի արիութիւնը և վեհանձնութիւնը, որոնք սովից հալածած դեռ առիւծների քաջութիւն էին ցոյց տալիս և նրա սիրտը կսկծում էր: Խորին վիշտը կեղեքում էր բարեպաշտ թագաւորի սիրտը և դառն մտաւանջութիւնները մաշում նրան: Նա զգում էր, որ Իւսուֆը միայն իւր արեանն էր կարօտ, այն ինչ այստեղ դուր թափվում էր հայոց արիւնը և դուր, բոլորովին դուր հալումաշ էին լինում իւր քաջերը, որոնք մինչև իրանց վերջին կաթիլը կը դնէին իրանց թագաւորի համար:

Սմբատը արդէն վճռել էր անձնատուր լինել Իւսուֆին խնայելով իւր քաջերի և քրիստոնէից արիւնը, երբ նրան ներկայացաւ Դաւիթ զինուորը:

— Ես պատրաստ եմ, տէր արքայ, ճղել թշնամեաց բանակը և ուտեստ հասցնել բերդին:

Սմբատը վեր բարձրացրեց իւր յուսահատութեամբ լի աչքերը և նայեց Դաւթին. մի տեսակ

ժպիտ անցաւ նրա թալկացած դէմքի վրայ, որ և ուրախութիւն էր նշանակում և տխրութիւն:

— Գնա՛, որդիս, դու մխիթարեցիր ինձ:

Եւ Դաւիթը խոր գլուխ տալով հեռացաւ արքայից, որի աչքերի մէջ այժմ փայլատակում էին ուրախութեան արցունքներ:

Ձմեռային մի մութ գիշեր էր: Դորշ ամպերը ծածկել էին երկինքը և խորին խաւարը տիրում էր ամեն տեղ: Կապոյտ բերդի շրջակայքը ծածկուած էր թանձր ձիւնով, ուր ամեն ինչ մեռած էր և ոչ մի կենդանութեան նշոյլ չէր երևում: Երբեմն երբեմն միայն պարսպի շուրջը փչում էր ցուրտ քամին և սուլելով անցնում հեռու և հեռու: Այդ միջոցին մօտ տասն և հինգ մարդ դուրս գալով բերդի դռներից զգուշութեամբ սկսեցին առաջ անցնել: Նրանք ամենքն էլ զինուորուած էին նիզակներով, վահաններով և սրերով:

Ցուրտ քամին սուլելով շոյեց և իւր դաժան ցրտութեամբ համբուրեց նրանց, բայց նրանք բանի տեղ չդնելով դրան լուռ առաջ էին անցնում: Խմբի առաջ գնում էր մի մարդ բարձրահասակ և վիթխարի տեսքով, որ ամենայն զգուշութեամբ աջ ու ձախ էր նայում: Յանկարծ հեռուից ճրագների նման փայլուն կէտեր երևացին, որոնք հետզհետէ մօտենում էին իրանց: Առաջնորդը վազուց նկատել էր այդ, բայց լուռ էր, այն ինչ այդ ժամանակ ընկերներից մէկը նկատելով այդ ասաց:

— Դաւիթ, տեսնո՞ւմ ես հեռուում ճրագների փայլփլմունքը, դրանք մեզ վրայ են գալիս:

— Հա, գիտեմ, վաղուց եմ նկատել, բայց ցաւում

եմ, որ մեր առաջին արշաւանքը փոխանակ Իւսուֆի զինուորների վրայ լինելու, ստիպուած ենք գայլերի հետ կռիւ տալ:

Այդ միջոցին գայլերի խումբը թուով տասը-տասներկու հատ իրանց ոռնոցով շրջապատեցին մեր խմբին, որ քառանկիւնի կանգնելով, սկսեցին յետ մղել նոցա:

— Տղերք, այսպէս բան չի լինի, հանաք անելու ժամանակ չէ, սրանց պէտք է վերջ տալ, ասաց Դաւիթը և հրամայեց յարձակուել գայլերի վրայ: Մի վայրկեանում գայլերի հետքն էլ չմնաց...

Ապա անցաւ առաջ և հեռուում երևաց Կապոյտ բերդի մօտակայ գիւղերից մէկը: Այս բերդի մերձաւոր բոլոր գիւղերում գտնուում էր Իւսուֆի զօրքը, ուր տեղափոխուել էր ձմեռը:

Երբ մօտեցան գիւղին, Դաւիթը հրամայեց իւր ընկերներին թաքնուել թփի տակ, իսկ ինքը միայնակ մտաւ գիւղը լրտեսելու:

Զգուշութեամբ նա առաջ անցաւ և ապա կանգ առաւ մի դռան առաջ, որտեղից լսվում էին երգի և ուրախութեան ձայներ: Կատուի դիւրաշարժութեամբ նա մազլցեց ցանկապատը և մտաւ բակը և ապա նայելով դռան ճեղքից տեսաւ զինուորներ, որոնցից մի քանիսը կրակի շուրջը նստած խորովում էին մի ոչխար, իսկ միւսները կրակից հեռու փափուկ բարձերի վրայ նստած ծափ էին տալիս և խաղացնում մի քանի կիսամերկ կանանց: Վայրենի կիրքը փայլում էր նրանց դէմքերի վրայ, այն ինչ խեղճ կանայք յոգնածութիւնից հազիւ շարժում էին իրանց ոտքերը:

Դաւիթը սոսկաց. նրա մազերը փշաբաղունցան

և նա ձեռքը տանելով դէպի սուրը ուղեցաւ արացի տալ դռանը և ներս մտնել, բայց խոհեմութեամբ զսպեց իրան: Նա համարեց զինուորներին, որոնց թիւը քսան և հինգ երեւաց իրան, իսկ կանայք և հարսները վեց հոգի: Հայ հարսներ էին դրանք...

Ձգողութեամբ յետ քաշուեց Դաւիթը և հասնելով իւր ընկերներին պատմեց տեսարանը ու նրանք երկուսի բաժանուելով մի խումբը կանգ առաւ դռների մօտ, իսկ միւս խումբը ուժգին արացի տուեց սենեակի դռանը և ահագին աղմուկ հանելով յանկարծակի վրայ ընկան արաբ զինուորների վրայ և սկսան իրանց սրերով նրանց մէկը միւսի ետեից կոտորել ու երբ վերջացրին կոտորածը, Դաւիթը կանչեց.

— Փառք Աստուծոյ, հետքն էլ չմնաց. այստեղ բաւականին պաշար կայ, որ շուտով բերդը պէտք է տեղափոխել, ասաց նա և որքան հնարաւոր էր վերցնելով պաշարը քաշուեցան բերդը:

Փորը իկ արշաւանքներն էլ ոչինչ օգնութիւն չէին տալիս բերդականներին և Սմբատը յոստահատուած անձնատուր եղաւ Իւսուֆին, խօսք առնելով Իւսուֆից, որ իւր և բերդականների կեանքը խնայէ:

Իւսուֆը խոստացաւ և Կապոյտ բերդը մի տարի պաշարում կրելուց յետոյ յանձնուեցաւ Իւսուֆին: Իւսուֆը դրժեց իւր խօսքը և կարճ ժամանակից յետոյ Սմբատին շղթայեց, իսկ բերդականներից շատերին գերի տարաւ:

Գերի չմնաց միմեայն Դաւիթը իւր մի քանի ընկերներով, որ հայոց թաղաւորին կորցնելուց յետոյ քաշուեց լեռները և օր աւուր սպասում էր արաբաց ժանտախտին՝ քաջ Աշոտ երկաթին...

Հինգ ձիաւոր իրանց երեսները դէպի Վասպուրական դարձրած սրարշաւ առաջ էին գնում: Քափ ու քրտինքի մէջ կորած էին նրանց ձիերը, երեւում էր, որ նրանք հեռու տեղից էին գալիս և ոչ մի տեղ զադար չէին տուել ձիերին. որոնք մտրակների հարուածներից ստիպուած հագիւ հազ փոխում էին իրանց ոտքերը: Ձիաւորները նկատում էին այդ, բայց կրկին անհամբերութեամբ քշում էին ձիերին: Ձիաւորներից երկուսը գնում էին կողք կողքի, իսկ երեքը մի փոքր տարածութեամբ հեռու հետևում էին նրանց թթուած և տխուր դէմքով. դրանք առաջ զնացող երկու հայ նախարարների ծառաներն էին, որոնք երկար ճանապարհորդութիւնից յոգնած ոչ մի խօսք չէին արտասանում: Լուռ էին նոյնպէս իշխանները, երկու հղբարք Գագիկ և Գուրգէն Արծրունիք, որոնք Իւսուֆից խուսափելով փախչում էին իրանց աշխարհը՝ Վասպուրական:

Էլ չկարողացաւ դաւաճանութեան ամօթը տանել, այլ ևս կտրեց Գագիկը Իւսուֆից օգնութիւն և բարիքներ ստանալու յոյսը և իւր անձը շտապով ուղեցաւ ազատել այն բռնաւորից, որի ձեռքով վաղ թէ ուշ ինքն էլ պիտի մահանար հայոց միւս իշխանների նման: Նրանք գոնէ պատուով էին մեռնում, սուրը ձեռքին նահատակվում, առանց իրանց տոհմին ու անուանն արատ դնելու, իսկ ինքը ինչ էր անում... դաւաճանութեան և ստոր մատնութեան կնիքը դնում էր իւր վրայ. հարկաւոր էր ուրիշ միջոցների ձեռնարկել, ուրիշ ճանապարհ ընտրել իւր նպատակին

հասնելու համար, և նա Իւսուֆից յոյսը կտրած, նրանից իւր կեանքի դէմ որոգայթներէից վախեցած, իւր եզրայր Գուրգէնի հետ միասին արագութեամբ փախուստ էր տալիս դէպի Վասպուրական... Այնտեղ պէտք է բոյն դնել, կենդրոնանալ և այնտեղից դաւադրութիւններ լարել հայ իշխանների դէմ, հայոց թագաւորի դէմ և իւր սեպհական ոյժով հարթել ճանապարհը...

Բայց քանի որ չէր մտել իւր երկրի սահմանները, նա երկիւղ էր կրում Իւսուֆից...

Գազիկի զխում այդ միջոցին սարսափելի փութորիկ կար, որ տակն ու վրայ էր անում նրա մտածութիւնները: Յանկարծ նրա մտքի մէջ վիթխարի լեռան նման կանգ էր առնում մի միտք, որ սարսուռեցնում էր նրա մարմինը և փշաքաղում մազերը, նրա աչքերը դուրս էին թափվում, երեսը կարմրատակում էր, ատամները կրճտացնում և նրա մարմնով անցնում էր սառը դողը. իսկ երբ կորչում էր այդ միտքը, այն ժամանակ նրա գանգի ամբողջ ծաւալը բռնում էր մի ուրիշ միտք, որ այնպէս քաղցր, այնպէս դուրալի ազդեցութիւն էր գործում նրա վրայ, որ նրա ջղերը հանդարտվում էին, մահուան դողն անցնում էր, բարկութեան և սարսափի ներկը անյայտանում նրա երեսից և նրա դէմքի վրայ երևում էր մի տեսակ դառն, հեզնական ժպիտ... Ո՛ւմ էր հեզնում, ո՛ւմ դէմ էր այդ գառն ժպիտը արձակում այդ յայտնի չէր, միայն թէ այդ մտածելիս նրա հոգին ցնծում էր և նա աւելի շտապում էր շուտ հասնել Վասպուրական:

Ոչինչ նրա միտքը չէր գալիս, ոչ քաղցր և ոչ

յոգնածութիւնը, նա ամենևին չէր էլ մտածում իւր եղբոր և ձիաների վրայ, որոնք բաւական տարածութեան վրայ յետ էին մնացել, իսկ ինքը միայնակ առաջ էր անցել... Երեկոյացել էր արդէն. մութը հետզհետէ սկսում էր պատել ամեն տեղ, երբ Գազիկը մտաւ մի նեղ ձոր, ուր բարերի վրայ թռչկոտալով վազում էր լեռնային վճիտ առուակը: Գազիկի ձին տեսնելով ջուրը կանգ առաւ, խեղճ նժոյգը ծարաւ էր և սոված, նա ուզեց գոնէ իւր ծարաւը յագեցնել և ինչքան էլ որ Գազիկը քաշեց ձիու սանձը՝ որքան էլ մտրակեց նրան, նա տեղից չշարժուեց: Այդ ժամանակ Գազիկը յետ նայեց և իւր ձիաւորներին պտրեց, բայց նրանցից ոչ մէկը չկար: Նա ինչ որ մըթմըթաց քթի տակ և իջաւ ձիուց: Նա քարշեց ձիուն մի կողմը և սկսեց շոյել նրա ճակատը, բայց յոգնած երիվարը ուշք չէր դարձնում նրա շոյմունքին և ազահութեամբ պրճոկում էր թարմ խոտը:

— Խեղճ ձիս, դու սովել ես, իրաւունք ունիս այս թարմ խոտը վայելելու, մինչև որ մօտակայ գիւղից քեզ համար գարի կրբերեն, ես էլ եմ սոված, վնաս չկայ, պէտք է համբերել, ամեն նեղութիւն տանել, ասում էր Գազիկը իւր ձիու հետ խօսելով և սպասելով իւր եղբորը և ծառաներին, բայց որոնք դեռ չկային. ինչպէս երևում է շատ յետ էին մնացել:

— Է՛... ի՞նչ եղան անպիտանները և ի՞նչու նրանք այսչափ յետ մնացին, ի՞նչ պատահեց նրանց հետ: Գուրգէնն էլ չկայ, այն ինչ հետզհետէ մութը պատում է և հարկաւոր է վաղօրօք գիւղ հասնել, հանգստանալ և հանգստացնել մեր ձիերին: Փոքր ժամանակից յետոյ հասան նրան և մնացած ձիաւորները:

— Մենք մեռանք, իշխան, ասաց Գուրգէնը, մեր ձիերի մէջ էլ ոյժ չի մնացել, մի քանի քայլ անելուց յետոյ նրանք կ'ընկնեն և էլ չեն վերկենայ:

— Հա, բաւական տարածութիւն անցանք, մենք արդէն մօտենում ենք մեր երկրի սահմաններին, մի քանի քայլ էլ և ահա առաջներիս թմբի տակ հայոց գիւղ կայ, այդտեղ գիշերս կըմնանք, լաւ ընթրիք կ'անենք և վաղ առաւօտ կրկին ճանապարհ կ'ընկնենք:

— Սովը սպանում է ինձ, ամբողջ օր է նշխարճը չենք դրել բերաններս:

— Դէհ, քայլեցէք զնանք, ժամանակ մի կորցնէք, ասաց Գաղիկը և ամեն մարդ իջնելով ձիուց, սանձերը ձեռքերն առան և սկսեցին ոտքով քայլել և երբ բարձրացան ձորից, նրանց երևեցաւ մի գիւղ, որ աւելի աւերակի էր նմանում քան բնակութեան տեղի:

Երբ մտան գիւղը այն ժամանակ մութը արդէն խտացած էր և գիշերը իւր սեւթոյր թևերը տարածել էր ամեն տեղ:

Ամայութիւնը և մեռելութիւնը տիրում էր ամբողջ գիւղին, կարծես ոչ մի կենդանի արարած չկար այդտեղ և կարծես հէնց նոր մահաբեր փոթորիկը անցել էր այդ գիւղի վրայով և ամեն ինչ խորտակելով, ոչնչացնելով մահացրել էր նրա բնակիչներին... Երբ մեր ձիաւորները ներս մտան գիւղը, սառը ամայութեան զոդ պատեց նրանց մարմիններին և նրանք չիմացան թէ ինչ անին և որ աւերակ դռանը իջնեն. ոչ մի կենդանի շունչ չգիմաւորեց դրանց:

Անցան աւերակ և ամայի մի քանի տների մօտով և հեռում նրանց երևեցաւ ճրագի աղօտ լու-

սաւորութիւն, որը նրանց հոգի տուեց: Նրանք անմիջապէս դէպի լոյսը դիմեցին և Գաղիկը առաջինը մտաւ ներս, ուր կանթեղի աղօտ լուսաւորութեան տակ, հին չուլի վրայ նստած էր մի ծերունի: Նա այնքան խորասուզուած էր իւր մտքի մէջ, որ չնկատեց անգամ Գաղիկի ներս մտնելը, որ հետաքրքրութեամբ դիտում էր նրան:

— Բարի երեկոյ, հայրիկ, ասաց Գաղիկը խրոխտ ձայնով:

Ծերունին սթափուեցաւ և իւր մեռելային անշարժ աչքերը դարձնելով դէպի Գաղիկը, տեսաւ իւր առաջ գինուորուած մի մարդ կանգնած, որ ըստ երևոյթին վատ տպաւորութիւն թողեց նրա վրայ: Նա բարձրացրեց իւր ձեռնափայտը, որի վրայ յենուած էր և կարծես թէ ուզում էր խփել Գաղիկին, բայց զոդողուն ու թուլացած ձեռքերը չպահեցին փայտը և նա ընկաւ գետին, իսկ ծերուկը անշարժ և սարսափահար աչքերով նայում էր Գաղիկին և երկիւղից զոդում: Խեղճ ծերուկ, նա զոդում էր իւր կեանքի համար, այն թշուառ կեանքի, որի ողորմելի մնացորդները մնացել էին նրա մաշուած ու թալկացած մարմնի մէջ...

Գաղիկը հասկացաւ նրան:

— Մի վախիր, ծերուկ, մենք թշնամիներ չենք:

Ծերուկը թշնամի բառը լսելով աւելի կուշ եկաւ և յետ ու յետ զնալով կանգ առաւ անկիւնում, որտեղից իւր անշարժ հայեացքով կրկին նայում էր Գաղիկին և իւր ուղեկիցներին, որոնք նոր էին ներս եկել:

— Մի վախիր, ծերուկ, մենք քեզ վնաս չենք

տալ, մենք միայն օթեան ենք ուղղում, կրկնեց Գագիկը մօտենալով ծերուկին:

Բայց ծերուկը ըստ երևոյթին ոչինչ չէր հասկանում և ոչինչ պատասխան չէր տալիս:

Երբոր Գագիկը տեսաւ թէ նրա բերանից ոչ մի բառ չի դուրս գալիս, նա դարձաւ դէպի իւր ձիաւորները:

— Զիւրը մի տեղ տեղաւորեցէք և աշխատեցէք նրանց համար տեղ գտնել. իսկ մենք կըմնանք այս պիշիր այստեղ: Ինչպէս երևում է ծերուկը երկիւղից սարսափահար է եղել և մեզ էլ թշնամիների տեղ է դնում, բայց մենք շուտով սրա լեզուն կը բանանք:

Ծառաները ձիերը կապեցին, իսկ երկուսն սկսան գիւղի մէջ պտրտել ձիաների համար գարի կամ դարման գտնելու. երկար որոնելուց յետոյ փլատակ ախոռի տակից հանեցին մի փոքր գարի և դարման, և ապա վերադառնալով բաց արին իրանց խուրջինները, ուր ամեն տեսակ պաշարեղէն և գինի կար:

Գագիկն ու Գուրգէնը ազահաբար վրայ ընկան պաշարին ու գինուն, իսկ ծերուկը ապուշի նման դեռ նայում էր նրանց, չհամարձակուելով տեղից շարժուելու:

— Հարկաւոր է գրաւել ծերուկին և հարցուփորձ անել, ասաց Գուրգէնը:

— Անպատճառ պէտք է իմանալ թէ ինչ է պատահել այս գիւղի հետ, որը մի քանի ամիս առաջ այնպէս շէն վիճակի մէջ էր, պատասխանեց Գագիկը և գաւաթի մէջ գինի լցնելով դիմեց ծերուկին:

— Ծերուկ, առ մի բաժակ գինի խմիր, սա քեզ կը զօրացնէ և քո փակ լեզուն կը բանայ:

Ծերուկի աչքերի մէջ մի փայլ երևեցաւ գինին տեսնելով, որ շատ շուտով հանգաւ, ըստ երևոյթին նա կասկածում էր մեր հիւրընկալների վրայ, բայց երբ Գագիկը զօրով նրան բերեց իրան մօտ նստացրեց, նա խմեց գինին, որ ցնցեց նրա ջղերը:

— Շը, ինչ է, դժւր եկաւ, լաւն էր, առ դարձեալ խմիր, ասաց Գագիկը դարձեալ գինու գաւաթը մեկնելով նրան: Ծերունին նորից դատարկեց և հետզհետէ նրա լեզուն բացուեցաւ, որից Գագիկն իմացաւ, որ մի շաբաթ առաջ Իւսուֆի հրոսակները ներս խուժելով գիւղը աւերակ էին դարձրել նրան, իսկ բնակիչներից շատերին գերի էին տարել, շատերին կոտորել: Մնացել էր ամբողջ գիւղում ինքը, այդ ծերուկը, ինչպէս գիւղի միակ կենդանի վկան...

Ծերունին սկսեց մանրամասնութիւնները պատմել, այն ինչ Գագիկն ու Գուրգէնը յոգնածութեանը չտանելով, տեղն ու տեղը մեկնուել էին և թունդ խրմփացնում էին:

Ծէգը բացուելուն պէս հինգ ձիաւորները կրկին ճանապարհները շարունակեցին թողնելով ծերունուն նոյն անշարժ և պաղ դրութեան մէջ, ինչպէս պատահել էին իրանք...

2

Այսպոյտ բերդի յանձնուելուց յետոյ մի տարի էլ անցաւ: Կրկին կանաչեցան դաշտերն ու ձորերը, կրկին կենդանութիւն ստացաւ բնութիւնը, լսուեցան թռչունների անուշ ճուղղունը, մեղմացաւ օդը, հա-

լուեց ձիւնն ու սառոյցը և առուակները ուրախ կըրկըչոցով վազեցին առաջ. բայց ինչ վիճակի մէջ էր հայաստանը: Իւսուֆը Սմբատին մի տարի Դուինի մութ ու խոնաւ բանտումը բանտարկելուց յետոյ, նորից դուրս եկաւ Դուինից իւր հրոսակներով և այժմ կանգնած էր Երնջակի*) բերդի պարիսպների տակ, չորս կողմը սփռելով ամայութիւն և կոտորած:

Գարնանային արեւը ժպտում էր ուրախ, այն ինչ Իւսուֆի վրանի առաջ, ճիշտ Երնջակի մէջ պաշարուած կտրիճ հայերի ներկայութեան, հետեեալ տեսարանն էր կատարվում:

Մի խումբ զինուորների, դահիճների և Իւսուֆի իշխանների առաջ կանգնած էր մի մարդ զփոցն և մեռելային դէմքով: Գլխաբաց և ոտաբոբիկ, պատառոտուն, հին, մաշուած շորերը հազիւ ծածկում էին նրա մերկ մարմինը, իսկ տեղ-տեղ երեացող մարմինը կապտացած և ուռուցորուած էր: Գլխի երկար մազերը ոլորուած էին ալիքներով, իսկ թաւ մօրուսը անկարգ ծածկում էր նրա երեսը: Հասակը բարձր էր և վիթխարի, այն ինչ նիհարութիւնն այն աստիճան էր հասած, որ կարելի էր նրան կմաղքի տեղ դնել, եթէ չլինէին երկու փայլուն աչքերը, որոնք անհուն երանութեամբ էին լցուած: Ո՞վ էր դա, որ տաժանելի վիշտը, անտանելի հոգսերը աւերել էին նրա

*) Երնջակի բերդը գտնվում է Սիւնիքում, որ չիքնել է Երնջիկ անունով մի կիւն և այնուհետեւ իւր անունով կոչել թէ գաւառը և թէ բերդը: Այժմ այս բերդը կոչվում է Ալինճագալիսի, որ սահմանակից է Գողթն գաւառին:

յաղթանդամ մարմինը և միմիայն անփոփոխ թողել աչքերը, որոնք մինչև օրս փայլում էին այնպէս սիրուն, այնպէս անվրդով, որ կարծես մարմնական բոլոր վշտերն ու հոգսերը, դառն կսկիծը և թշնամեաց արհամարանքը կապ չունենային նրա հետ...

Ինչ աչքեր էին դրանք, որոնք տեսնում էին թշնամեաց նախատինքը, նրանց ծաղրն ու ծանակը և այնպէս անվրդով, այնպէս անխռով ու հանգիստ տանում էին արհամարելով այն, ինչ որ աշխարհային էր և անցաւոր:

Իւսուֆի կալսնաւորներից էր այդ մարդը, որի դէմ վառուել էր նրա ատելութիւնը, որին ուզում էր չարաչար տանջանքներով սպանել 'ի տես այն յամառ հայ պաշարուածների, որոնցից չկարողանալով վրէժ առնել իւր բարկութիւնը մի մարդուց էր ուզում առնել, որ անդէն և անմռունչ կանգնած էր իւր առաջ և իւր բոլոր տանջանքները տանում էր գերմարդկային դիմացկութեամբ:

Հայոց թագաւոր Սմբատն էր այդ նահատակը... Դահիճները մէկ մէկ մօտենում էին նրան, ծածկում նրա գլխին մի հին կոտրատուած և անպէտք կասկարանք, թքում էին երեսին և ծաղրելով ծունկ չորելով նրա առաջ կանչում:

— Ողջոյն բեզ, հայոց թագաւոր:

Ապա երկաթէ գաւազաններով և խարազաններով խփում էին նրան, որից յետոյ կապտացած մարմնից ծոր ծոր դուրս էր բղխում արիւնը և կաթիլ-կաթիլ ընկնում հողի վրայ: Հողը կուլ էր տալիս արեան կաթիլները իբրեւ սուրբ աւանդ Սմբատ արքայից: Նահատակուողը լուռ էր և անմռունչ. հառա-

չանքի և ոչ մի ձայն չէր լսվում նրա կրծքից և սոսկալի հարուածներէից յառաջացած ցաւից չէր ցնցվում նրա դէմքի և՛ ոչ մի մկանունըր:

Տեսնում էին անհաւատներն այդ անվրդովութիւնը և տանջանք տանջանքի վրայ աւելացնում, որպէս զի ուրանայ Լուսաւորչայ հաւատը և ընդունի իսլամի կրօնը: Բայց անհուն տոկունութեամբ նա տանում էր ամեն տանջանք:

Նրանցից մէկը առնելով թագաւորի թաշկինակը կոխեց նրա բերանը և ապա վերցնելով ճիւղոտներից մէկը սկսեց այդ ճիւղոտով ներս կոխել թաշկինակը դէպի երանելու որկորը, որպէս զի կտրուի նրա շունչը. բայց Սմբատ թագաւորը դեռ շնչում էր ծանր և մահաբեր շնչով և իւր մտքում աղօթք մրմնջում. այդպիսով էլ չբաւականանալով նրա վզով անցկացրին գելարանը*), ծանր բեռը դրին նրա գլխի վրայ և տասը դահիճներ սկսեցին նրան ինչպէս մի քար շարժել աջ ու ձախ: Այդ էլ արին, բայց նա դեռ շնչում էր, դեռ ապրում էր, կեանքի թելը դեռ չէր կտրուել և տանջանքների բոլորն դեռ չէր անցել:

Տեսան անհաւատները, որ դեռ կենդանութեան նշոյլ կայ նրա մէջ և զազանական վրէժխնդրութեամբ լի, ջնաջըրին երկաթը կրակի վրայ, մինչև որ նա ստացաւ սպիտակ արծաթի գոյն և այն ժամանակ մօտեցնելով նրա մարմնի զանազան տեղերին սկսեցին աւելացնել նրա տանջանքները...**):

Խեղտող ճենճերային հոտը տարածուեցաւ ամեն

*) Գելարանը տանջանայ գործիք է: Մ. Հ.

**) 2ամէկան, երես 757-

կողմը, թանձր ծխի գոլորշիները դուրս էին ժայթքում Սմբատ թագաւորի մարմնի այն տեղերից, ուր կաշում էր տաքացրած սոսկալի ունեւիթը:

Սոսկումը և զարհուրանքը պատում էր նայողին, բայց դահիճներն աւելի և աւելի խորը, մսի մէջ էին ընկղմում շիկացած երկաթը...

Վերջին անգամ բացեց Սմբատ թագաւորը իւր Աստուածային լոյսով լցուած աչքերը, վերջին մնաս բարեն ասաց հայրենիքին և վերջին շունչը պիտի փչէր, երբ Դահիճը կտրեց նրա գլուխը...

Բարկութեան փրփուրը բերանին իւսուֆը հրամայեց նրա դիակը Դուին տանել և ի նախատինք քրիստոնեաների խաչել Քրիստոսի նման... Անկուշտ զազանը նրա արիւնից չէր կշտացել, նրա դիակն էլ էր ուզում անպատուել:

Է.

Եւս գիշեր էր...

Երկրիս վրայ տիրում էր խորին խաւարը: Ոչ մի շշուկ, ոչ մի ձայն չէր խանգարում մեռելային լռութիւնը, երբ հեռուից Դուին*) քաղաքը տանող ճանապարհի վրայ հրեւցան երկու ձիաւոր:

*) Ըստ Խորենացու Դուին քաղաքի Ազատ դետի վրայ հիմնարկողը եղել է Խոսրով Բ. 350 թ. Ք. յետոյ որից յետոյ մայրաքաղաք դարձաւ թէ թագաւորների և թէ ոստիկանների. Մինչև 924 թիւը այդտեղ էր և հայոց կաթող. աթոռը: Դուին խօսքը պարսկերէն է և նշանակում է բլուր: Դուինի իսկական տեղը դեռ յայտնի չէ և վիճելի է: Պէտք է հնթագրել, որ դա

Նետի արագութեամբ դրանք առաջ էին սլանում դէպի Դուին, ուր նստած էր Իւսուֆը. սառը գիշերային քամին փրփռացնում էր նրաց փեշերը և ձիաների ոտքերի տակից բարձրանում էր թանձր փոշի։ Գիշերային խաւարի մէջ երկու վիթխարի հսկաների էին նմանում դրանք, որոնք արշաւելով Դուինի վրայ, կարծես ուզում էին մի ակնթարթում ոչնչացնել, լափել և հիմնայատակ անել Դուինը։

Վիթխարի հասակ ունէր ձիաւորներից մէկը, որ միւսից մի քանի քայլ առաջ էր սլանում. լայն թիկունքը, հաստ և հուժկու բաղունները մի ամբողջ բանակ կարող էին ոչնչացնել. Թաւ սև մօրուսը պատել էր նրա դէմքը, իսկ երկու հրացայտ աչքերը փայլում էին գիշերային խաւարի մէջ ինչպէս երկու հրաբուխներ։ Բարկութեան և վրէժխնդրութեան կատաղի կրակով լցուած էին այդ աչքերը, որոնք նայողին ինչպէս մոմ էին հալեցնում։

Ահագին ծանրութեամբ սուրը կախուած էր նրա մէջքին, իսկ ծանր սաղաւարտը փայլում էր նրա գլխին գիշերային խաւարի մէջ։ Պակաս չէր մարմնի կազմուածքով և միւս ձիաւորը, բայց նա չէր կարող

այժմ մի չնչին դիւղ է, որ գտնվում է Երևան քաղաքից դէպի հարաւ արևելք։

Հիւս. Գ. գիրք Կ. Կոստաննանցի 146—148։

Դուինը միշտ ենթակայ է եղել երկրաշարժների, որից և է. Ինձիճեանը երթադրում է, որ կործանուած լինի բոլորովին։ Դուինի տեղը այժմ որոշում է մի ձորի մէջ, որ լի է աւերակներով, ուստի սա չէ ընդունում թէ դրա տեղը այժմ գիւղ լինի։

Ինձիճեան 469։

համեմատուել իւր ուժով առաջնի հետ։ Նա էլ սուր ունէր մէջքին և երկայն նիզակը ձեռքին անդադար խփում էր իւր ձիուն, որ ետ չմնայ առաջին ձիաւորից, որ իւր տէրն էր։

Կարճ ժամանակ անցաւ և նրանք մօտեցան Դուին քաղաքին, ուր տիրում էր նոյնպէս մեռելային անշարժութիւնը, հեռու միայն երևում էր Իւսուֆի պալատը և հայոց կաթողիկոսարանը։ Նրանք մօտեցան Դուինին. այդ ժամանակ մի քանի շուն սկսան հաջել ձիաւորների վրայ, որոնք մի փոքր էլ առաջ գնալով իջան ձիերից և նրանց դէպի ձորը տանելով կապեցին այնտեղ, իսկ իրանք սկսան ոտքով քաղաք մտնել։

—Դու լաւ ես յիշում տեղը, հարցրեց առաջին ձիաւորը մեզ ծանօթ Դաւթին, երբ նրանք մտան լուռ փողոցները։

—Ինչպէս ցերեկուայ լոյսը, պատասխանեց Դաւթը։

—Իսկ համոզուած ես, որ լոյսը ամեն գիշեր իջնում էր նրա խաչուած տեղը։

—Տէր, ես ինքս աչքովս եմ տեսել, ինչպէս կարելի է չհաւատար։

—Դէհ, ուրեմն առաջ քայլիր և ցոյց տուր տեղը։ Դաւթը առաջ անցաւ և մի քանի լուռ փողոցներ անցնելուց յետոյ կանգ առան հայոց կաթողիկոսարանի առաջ մի հրապարակի վրայ։

—Ահա այստեղ էր խաչուած հայոց թագաւոր Սմբատը, այստեղ ահա անարգում էին նրա դիակը այդ անօրէնները։

—Լաւ ընտրութիւն է. ճիշտ հայոց կաթողիկո-

սարանի դիմաց, ասաց Դաւթի տէրը և խոր, շատ խոր հոգոց հանեց:

— Իսկ ուր է լոյսը*), ինչո՞ւ նա չկայ:

— Կը լինի, գուցէ դեռ վաղ է. երկնքից լոյսն իջնում էր առ հասարակ կէս գիշերից անց:

— Լաւ ուրեմն, սպասենք:

— Բայց տես, տէր իմ, անձ լոյսն իջնում է երկնքից. տեսնում ես ճիշտ մեր գլխին մի տեսակ աղօտ լուսաւորութիւն է երևում, չի անցնի կարճ ժամանակ և դու կը տեսնես հրաշքը, ասաց Դաւթը և նայեց վեր, դէպի աստեղազարդ երկնքը, ուր յիրաւի իրանց գլխի վրայ, այնտեղ, ուր բեռեւ էր Իւսուֆը Սմբատին, երևում էր մի աղօտ լոյս, որ հետըզհետէ ընդարձակվում և պսակի կերպարանք էր ստանում:

Դաւթի տէրը ծունկ չոքեց և ձեռքերը կրծքին դրեց. նա անթարթ աչքերով սկսեց նայել լոյսին և նրա սիրտը սկսեց դողալ, այն սիրտը, որ չէր դողալ, եթէ Իւսուֆի ամբողջ բանակը իւր վրայ դար:

Գտակը հետզհետէ իջնում էր ցած, գալարվում, թռիչքներ անում վերև ու ներքև և կրկին կանգ առնում:

Յանկարծ Դաւթի տէրը, այն յաղթանդամ հսկան սառսռեցաւ, նրա մարմնով անցաւ մի այնպիսի դող

*) Աւանդութիւն կայ որ Սմբատ արքայի խաչուած տեղը գիշերները լոյս է իջնելիս եղել, որ շատ շատերը տեսել են թէ բրիտոնեաներից և թէ անհաւատներից:

որ քիչ մնաց նրա արիւնը սառեցնէր երակներին մէջ և ցնդէր ուղեղը:

Նա տեսաւ իւր առաջ Սմբատ հայոց թագաւորին, որ իւր գունատ և թալկացած աչքերով նայում էր նրան:

Աղաչանքի և աղերսանքի հայեացք էր այդ հայեացքը, որ ուղղած էր դէպի իշխանը, որ ապուշ կըթած նայում էր նրան:

Այդ թալկացած և աղերսող աչքերի ետև կարծես թագնուած լինէր վրէժխնդրութեան և ատելութեան սարսափելի բոցը, որ դէպի հուր ու մոխիր էր քաջալերում:

Այդ բոցը հալում էր իշխանին, նրա դէմքի մկանունները ցնցւում էին, երեսին պատում էր մեռելային գունատութիւն, այն ինչ նա իւր աչքերով կլանում էր Սմբատ արքայի ստուերի իւրաքանչիւր շարժողութիւնը, նրա դէմքի ամեն մի գիծը, աչքերի թափանցող հայեացքը, որ վիշտ և զարհուրանք էր պարունակում իւր մէջ...

Ստուերի հոգեկան այդ բուռն զգացմունքը շատ խոր թափանցում էր իշխանի սրտում և այնտեղ իւր աւերմունքն անում, իւր խոր անջնջելի հետքերը թողնում: Սոսկալի էին այդ հետքերը, զարհուրելի նրա աւերմունքը:

Եռուն կեանքով լի, անյաղթելի ուժի տէր մարդու մարմնով կարծես բիւրաւոր մրջիւններ էին վազում, որոնք փշաքաղում էին նրա մարմինը. նա հետըզհետէ կարծես սառչում էր, դադարում էր կենդանական շարժողութիւնը, գիտակցութիւնը լռում էր և դառնում որպէս կենդանի արձան: Ի՞նչ դրու-

Թեան մէջ էր նրա հոգին, ուր և սրտեղ էր սաւառ-
նում—յայտնի չէր, միայն թէ նա տանջվում էր, այդ
երևում էր նրա դժգոյն մեռելային դէմքից, ուր շա-
րուել էին արտասուածք խոշոր բայց սառն կաթիլ-
ներ... Աշխարհս գոյութիւն չունէր նրա համար և ին-
քը իւր ամբողջ էութեամբ ամփոփուած էր ստուերի
աչքերի մէջ, այդ էր այդ բոլորին նրա աշխարհը, որ
մեծ էր քան տիեզերքը, ահարկու և սոսկալի քան
դժոխքը: Նա հասկանում էր այդ աշխարհը, նա ճա-
նաչում էր այդ աշխարհի հոգեկան վիշտը—և սառ-
սրում... Նայեց նա ստուերին, նայեց և յանկարծ
խուլ գերեզմանական ձայնով ասաց.

—Երգվում եմ, հայր, որ ոչ մի բարբարոս չթող-
նեմ հայաստանում և քո վրէժը տասնապատիկ առնեմ
Իւսուֆի հրոսակներից:

Այդ միջոցին ստուերը ժպտաց, ուրախացաւ, մի
տեսակ անհուն երանութիւն անցաւ նրա գունատ
դէմքերի վրայ. ապա երիւրաց, ցնցուեց, հետզհետէ նոս-
րացաւ, լուծուեց օդի հետ և պսակի հետ չբացաւ...

Տիրեց կրկին խորին խաւարը:

Վեր կացաւ իշխանը և վրէժխնդրութեամբ լի
աչքերը չորս կողմը շրջեցնելով մի այնպիսի մոնչիւն
արձակեց, որ կարծես սար ու ձոր դողացին:

Այդ միջոցին շտապով մօտեցաւ իշխանին Դա-
ւիթը և ասաց նորան.

—Տէր, հինգ թէ վեց հոգի Իւսուֆի զինուորնե-
րից դէպի մեզ են գալիս, եթէ մեզ ճանաչեն, կռիւն
անխուսափելի է:

—Թող դան, այդ շներին բոլորին էլ պէտք է
կոտորած:

—Բայց, տէր իմ, նրանք կարող են աղմուկ հա-
նել...

Վեց հոգուց բաղկացած խումբը մօտեցաւ նը-
րանց և Դաւիթի տէրը յանկարծակի մէկին այնպիսի
արացի տուեց, որ դիպչելով միւսին, երկուսն էլ
վայր գլորուեցան: Միւսները նկատելով այդ սրերը
մերկացրին:

Հսկան ժպտաց և աներկիւղ մօտենալով նրանց,
նրանցից երկուսին բռնեցքով այնպիսի հարուած
տուեց, որ սրերը երեք դադ ու կէս այն կողմը շրպը-
տուելով իրանք անշունչ վայր ընկան իրանց ընկեր-
ների մօտ

Խմբից մի հոգու գլուխը Դաւիթն էր կտրում,
իսկ մէկը սարսափից փախուստ էր ուզում տալ, երբ
հսկան բռնելով նրան տապալեց գետին և ապա հուպ
տալով որկորին գոռաց խրոխտածայն.

—Անհաւատ շուն, քեզ կենդանի եմ թողնում,
որ համբաւ տանես Իւսուֆին, թէ Աշոտ երկաթ Չա-
հնշահ՝ Սմբատի անդրանիկը, սուրբ վրէժխնդրութեան
հոգով զինուած, պիտի հալածէ Իւսուֆին և նրա
հրոսակներին: Կարճ ժամանակ չի անցնի և դրանց
հետքը չը պիտի գտնուի հայաստանի մէջ:

Այդ ժամանակ զինուորը Աշոտի մատներին ճնշու-
մից խրխուացնում էր և մօտ էր խեղդուելու:

—Յը՛, սատակում ես, ինչ է, ուր գնաց ձեր
քաջութիւնը, որ մի մատի ոյժին էլ չէք դիմանում,
ասաց Աշոտը, Սմբատ նահատակի որդին, և մի արա-
ցի տալով նրան, դիմեց Դաւիթին:

—Դէհ, ժամանակ է գնալու, շուտով արշալոյսը
կը բացուի, հասաւ ժամանակը վրէժխնդրութեան,

անօրէններէ հետքն անգամ չպէտք է թողնել, ասաց նա և ապա հեծնելով իրանց ձիաներէ վրայ, երեսները շուռ տուին դէպի Բագրևանդ և գիշերային մթութեան մէջ սլացան առաջ...

Ե

Այժմ մի փոքր կանգ առնենք և տեսնենք թէ ինչ դրութեան մէջ էր Հայաստանը Սմբատ արքայի նահատակութիւնէ յետոյ և ուր էր Աշոտ երկաթ:

Արաբաց տիրապետութեան ժամանակ Հայաստանի մէջ գտնվում էին բազմաթիւ մեծ և փոքր իշխանական ցեղեր, որոնցից չորսը ձգտում էին առաջնակարգ դեր խաղալ Հայաստանի մէջ: Այդ մեծ իշխանական ցեղերն էին՝ Արծրունիք, Սիւնիք, Մամիկոնեանք և Բագրատունիք: Սրանցից երկու առաջինները արդէն վաղուց ձգտում էին հայոց թագաւորութեան հասնելու, բայց իրանց ներելի և աներելի դիմած միջոցներով աւելի գործը փշաքրին և իրանց ցանկացած նպատակին չը հասան: Մամիկոնեանք թէև նորագոյն եկամուտ նախարարութիւն էին կազմում, բայց նրանց նպատակն էր լոկ ազգին ծառայելը, ամենից վեր դասելով ազգութեան շահերը բան թէ ձգտումը դէպի թագաւորութիւն և այդ է պատճառը որ սրանք թէև և ընդհանուր սպարապետի պաշտօններ էին կատարում և ոյժը իրանց ձեռքին էր, բայց չօգտուեցան այդ ոյժից և հետզհետէ, իննիւրորդ դարի կէսին, կտրուեց նրանց շառաւիղը Գրիգոր Մամիկոնեանի մահուամբ:

Բագրատունեանց տոհմը, որ հանդէս եկաւ Պարթևաց օրով և թագադիր ասպետութեան պաշտօնն ունէին, հետզհետէ առաջնակարգ դեր էին կատարում հայոց մէջ: Սրանց միջից դուրս եկան բազ և իմաստուն զօրավարներ, որոնք Բագրատունեաց անունը փառաւորեցին: Իսկ իններորդ դարի վերջերին արդէն յաջողեցաւ Թագաւորի տիտղոս առնել (885 թ.):

Հայոց բնաւորութեան համեմատ, հէնց որ Բագրատունիք ձեռք բերին թագաւորական տիտղոսը, միւս նախարարներն էլ թէ մեծ թէ փոքր սկսան գլուխ բարձրացնել և ձգտել դէպի անկախութիւն:

Արծրունիք առաջինն եղան, որ Գագիկ Արծրունու ջանքերով ձեռք բերին և կազմեցին Վասպուրականի մէջ անկախ տէրութիւն (908 թ.): Դրանից վաթսուն տարի յետոյ քայքայուեց նաև Բագրատունեաց տէրութիւնը որ գտնվում էր Արարատեան երկրում և Վանանդ երկրում կազմեցին առանձին թագաւորութիւն Կարս մայրաքաղաքով, այն ինչ այդ միջոցներին քայքայեցաւ նաև Վասպուրականի տէրութիւնը կազմելով Ռշտունեաց և Մնձնացեաց անկախ տէրութիւնները և ապա հետզհետէ Սիւնեաց, Բագրատունեաց, Կիւրիկեան թագաւորութիւն Լոռիի մէջ և բազմաթիւ մանր մունր իշխանութիւններ, որոնցից ամեն մէկը ուզում էր անկախ լինել և առանձին տէրութիւն կազմել: Անմիաբանութեան և խռովութեան հոգին բուռն կերպով տիրապետում էր հայերի մէջ: Յոյները և արաբները դրա որոմները միայն ցանել էին հայերի մէջ, որ այդպէս առատ հունձ էր տալիս հայերի մէջ, քայքայելով իրանց ոյժերը և մէկ իշխան միւսի դէմ յարուցանելով...

Բազմաթիվներէս առաջին թագաւորը եղաւ Աշոտ Ա. որի մահուանից յետոյ թագաւորական գահ բարձրացաւ Սմբատը, որը երեք որդի ունէր Աշոտ, Մուշեղ և Աբաս: Սմբատի գլխաւոր ջանքը լինում է անկախ մանր տէրութիւնները միացնել իրար հետ, բայց այդ չէ յաջողւում իրան, որովհետեւ չարանենդ Իւսուֆը, կասկածելով Սմբատի հաւատարմութեան վրայ և նրա ուժեղանալուց վախենալով հետամուտ է լինում բռնելու նրան, բայց Սմբատը իր որդեկերանցով դիմադրում է Իւսուֆին: Սմբատի անդրանիկ որդին՝ Աշոտ և Մուշեղ նիդ գաւառում ճակատամարտում են Իւսուֆի զինուորների հետ, ուր յաղթուելով Մուշեղ գերի է ընկնում և տաքուելով Դուին մահացու դեղով սպանւում է և ապա թաղւում Բագարանում*):

Այնուհետեւ Սմբատ արքան Կապոյտ բերդում անձնատուր լինելուց յետոյ նրա երկու որդիքը՝ Աշոտ և Աբաս փախչում են Հայաստանից Իւսուֆի վրէժխնդրութիւնից վախենալով, որոնցից առաջինը գնում է Կոստանդնուպօլիս Յունաց Լեոն կայսեր մօտ, իսկ երկրորդը գնում է Վրաստան և փեսայանում վրաց թագաւորին**):

Աշոտ, որ իւր քաջապինդ արիութեան համար երկաթ մականունն ստացաւ, որ իւր մատներով կարողանում էր երկաթը ոլորել և զարմացնել բոլորին, իւր հօր մահից յետոյ Լեոն կայսեր հրամանով դառնում է Հայաստան, անուանում իրան շահընշահ. այ-

*) Յով. կաթ. երես 122.

**) Ասողիկ Տարօնեցի գ. հանդէս գլուխ գ. երես 165.

սինքն թագաւորաց թագաւոր, և հալածում արաբացիներին*):

Ահա այս դրութեան մէջ էր Հայաստանը, երբ երեաց Աշոտ երկաթ:

Թ.

Բազրեանդ**) գաւառում, այնտեղ, ուր սկիզբն է առնում Եփրատ գետի մի վտակը և ուր Գրիգոր Լուսաւորիչը մկրտեց Տրդատ թագաւորին և հայերին, նպատ լերան լանջի վրայ բարձրանում էր մի մենաստան, որ իններորդ դարու վերջին ծաղկած և փարթամ դրութեան մէջ էր գտնւում: Այդ մենաստանը, որի մէջ քառասունից աւելի կրօնաւորներ էին զբոսնւում, կրում էր սուրբ Գրիգոր անունը, ուր հայկական նախնական սովորութեան համեմատ ամեն մի ճանապարհորդ հասնելով այդ տեղ, յոգնած և բեզարած կանգ էր առնում և ընդունում էր վանականների լիառատ հիւրընկալութիւնը:

Դեռ շատ հին դարերում, երբ հայերի մէջ չէր մտել քրիստոնէութիւնը, երբ պաշտում էին նրանք շաստուածներին, այդ մենաստանը կրկին գոյութիւն ունէր և ծառայում էր իբրեւ հիւրընկալութեան կենդրոն, միայն թէ այն ժամանակ չէր կրում այդ անունը, այլ դա կոչւում էր Բագաւան, Բագնաց աւան և կամ Դից աւան: Բագաւանը այդ ժամանակ մեծ դեր

*) Նոյն գլուխ գ. երես 169.

**) Այժմեան Ալաշկերտի գաւառը.

էր կատարում հայոց մէջ: Այդ տեղ էր գտնվում քրդ-
մապետ Մաթանի և նրա եղբոր Տիգրանի գերեզման-
ները, ուր գտնվում էր նաև Վանատրի հիւրընկալու-
թեան և ամանորաբեր նոր պտղոց չաստծու բազինը: Այդ բազինը, Խորենացու ասուլթեամբ շինել էր վեր-
ջին Տիգրան հայոց թագաւորը, որ իւր քրմապետ
եղբոր՝ Մաթանի գերեզմանի վրայ, հրամայեց բազին
շինել որ դրանց մատուցած զոհերից օգտուին ամեն
ճանապարհորդ և հիւրեր և ապա Վաղարշ թագաւորը
նաւասարդի առաջին օրը աշխարհախումբ տօն կար-
գեց այդ բազինին: Անցաւ ժամանակ. քրիստոնէու-
թիւնը մոտ գործեց Հայաստանում և սուրբն Գրի-
գոր Լուսաւորիչ վերցնելով այդ կուռքը, դրա տեղ
Քրիստոսի յաղթական խաչը տնկեց, բերելով այդ-
տեղ սրբոյն Յովհաննու և Աթանագինէի նշխարները:

Բայց որովհետև նաւասարդի առաջին օրը մեծ
հանդէսով տօնվում էր այդ տօնը, երբ միևնոյն ժա-
մանակ տօնվում էր նոր պտուղների, բերրիութեան
տօնը, այդ պատճառով, նոյն իսկ այդ օրը, Գրիգոր
Լուսաւորիչը նշանակեց սուրբ Յովհաննու Մկրտչի և
Քրիստոսի վկայի Աթանագինէի տօն. այդպիսով հե-
տըզհետէ մոռացութեան տրուեցան հին կռապաշտա-
կան տօնախմբութիւնները և տեղի տրուեցան քրիս-
տոնէական տօներին.

Այդ իսկ մենաստանում*), ինչպէս ասացինք,
իններորդ դարու վերջերին ապրում էր բառասնից

*) Արածանի գետի վրայ Նպատ սարի հիւսիսային ստո-
նրոտում կայ այժմ մի մեծ եկեղեցի Ուչքիլիսէ անունով, որ չի-
նուած է Ե. դարում. այդ եկեղեցին կամ մենաստանը այն-

աւելի վանական տասներորդ դարի սկզբներին հա-
զիւ մնացել էին մի քանի վանական և նա զրկուել
էր իւր զարգարանքներից, ոսկուց և արծաթից:

Իւսուֆի հրոսակները մտնելով Բաղրեանդայ գա-
ւառը, ամեն ինչ տալին աւ վրայ էին արել. չխնայե-
լով անգամ այդ մենաստանին, ուր ամեն ինչ յափշ-
տակելով սրի էին անցկացրել բառասնից աւելի վա-
նականներ, իսկ մնացածներին փախուստ դարձրել:
Սակայն վանականներից մէկը վերադառնալով վանք,
ամայի պատերի մէջ շարունակում էր իւր թշուառ
գոյութիւնը, ամեն բոպէ մահուան սպասելով այն ա-
րաբ իշխանից, որը նստած էր Բաղաւանում և չորս
կողմը մահ էր սպառնում:

Ծերունի վանական էր այդ մենաստանի վանա-
հայրը. քանի-քանի թշուառութիւններ անցել էին
նրա գլխով, քանի-քանի փորձանքների էր հանդիպել
նա, բայց նրա հոգու մէջ այնպիսի խոր վիշտ չէր
ընկել ինչպէս հիմա. Երբ նայում էր վանքի մերկ
զարգարանքներից զուրկ պատերին, երբ մտնում էր
վանքի ամայի և դատարկ ամբարներն ու մառաննե-
րը, նրա սիրտը քաղվում էր, նրա աչքերից ընկնում
էին արտասուքի կաթիլներ:

տեղն է, ուր եղել է հին ժամանակներում Մաթան քրմապետի
գերեզմանը և Վանատրի մահեանը, որոնց կործանելով Գրիգոր
Լուսաւորիչը մատուռ չինեց և Յովհաննու Մկրտչի մատուռներն
ամփոփեց. այս պատճառով Ուչքիլիսէ կոչվում է և Բաղրեան-
դայ սուրբ Յովհաննէս և մինչև հիմա էլ մեծ ուխտատեղի է:

Հիւս. Կ. Կոստանեանի 19—92.

Մարտիրոս էր այդ ծերունի վանահօր անունը, որ իր ընկերակիցներին կոտորածից յետոյ, դեռ մի քանի ամիս չկար ինչ վերադարձել էր վանքը իւր մի քանի ծառաներով:

Երեկոյեան դէմ էր: Արեւ նոր հանգիստ էր առնում Սուկաւ կամ Զրաքաշխ լեռների կատարներին երբ Մարտիրոսը լուռ շրջում էր վանքի դաւթում և երբեմն նայում հորիզոնին, ուր մտնում էր արեւ իւր ետեից թողնելով կարմրա-ծիրանագոյն շերտեր... Ծառաներից երկուսն էլ մտախոհ նստած էին մի քարի վրայ և մի ինչ որ խօսում էին:

— Տղերք, դարձաւ նրանց վանահայրը, դռները պինդ փակեցէք և ոչ ոքի այլևս ներս չթողնէք, արեւ արդէն մայր մտաւ և շուտով խաւարը կըտիրի:

— Պարսպի բոլոր դռները պինդ են փակուած, հայր սուրբ, ասաց ծառաներից մէկը ոտքի կանգնելով:

— Իսկ նիւթերն ամրացած են:

— Այո, այնքան ամուր են, որ եթէ Իւսուֆը ինքը իւր բանակով այստեղ դայ, կրկին չի կարող ներս մտնել, ասաց հեղինութեամբ ծառան:

— Հը՛մ, Իւսուֆ... հա, հիմա դայ, ինչ պիտի տանի. ամեն բան տարաւ, ամեն ինչ կոտորեց, էլ ինչու համար է գալիս, ինչին է պէտք վանքի սառ քարերը, մըմրաց ինքն իրան վանահայրը և սկսեց կրկին իւր տէրոգորմեան ձգել:

Այդ միջոցին լսուեցաւ վանքի պարիսպների դռան բաղխիւնը. ով որ բաղխում էր դուռը ուժգին և շտապ հարուածներով:

Ծառաները ոտքի կանգնեցին և երկիւղից սկսան իրար երեսին նայել, այն ինչ վանահայրը տեղն ու

տեղը կանգ առնելով դադարացրեց տէրոգորմեայի համարելը և շփոթուած դէպի դուռը նայեց:

«Ո՞վ պիտի լինի, որ այդպէս շտապ շտապ ծեծում է դուռը», մտածեց նա և նրա մտքի մէջ անցաւ Բագաւան դիւղի արաքաց իշխանը և իւր հրոսակները ու խեղճ վարդապետի մարմնով սառը դող անցաւ, երբ մտաբերեց նրանց առաջին արշաւանքը և վանքի աւերմունքը:

— Ով էլ որ լինի, լաւ բանի համար չի լինի եկած, բայց թէ պէտք է իմանալ և ընդունել. ինչից պէտք է վախենալ, քանի որ ոչինչ չկայ վանքում կողոպտելու, իսկ իւր կեանքի վերջին մնացորդները իրան այլևս պէտք չեն:

— Տղերք, գնացէք տեսէք ո՞վ է և ինչ է ուզում, բայց առանց իմ հրամանի դուռը չըբանար:

Ծառաները դէպի դուռը վազեցին, որ քիչ էր մնում ջարդուփուրդ էր լինում ծեծելուց: Ինչպէս երևում էր այցելուն շտապ գործ ունէր կամ համբերութիւն ամենևին չունէր:

Չփոթուած վանահայրը դեռ կանգնած էր տեղն ու տեղը երբ ծառաներից մէկը դառնալով յայտնեց.

— Հայր սուրբ. վիթխարի տեսքով մի գիւղացի է դռան ետեւ կանգնած և ստիպում է դուռը բանալ. նա կարեւոր գործ ունի ձեզ հետ:

— Միայնակ է նա:

— Այո, միայնակ, ուրիշ ոչ ոքի չտեսանք հետը:

— Բայց լաւ դիտեցիք շուրջը:

— Այո, չորս կողմը լուծիւն է տիրում և նա միայնակ ծեծում է դուռը, եթէ չբանար, ասում է, դուռը կը կոտրատեմ:

— Զէնք ունի, հարցրեց վանահայրը,

— Ոչ մի զէնք չտեսանք վրան, բայց մի այնպիսի ուժեղ բազուկներ ունի, որ հազար զէնք արժէ:

— Լաւ, ներս թողէք, բայց դռները խփոյն փակեցէք և դուք էլ զգոյշ մնացէք: Ո՛վ գիտէ ինչ մարդ է, թշնամի է թէ՛ բարեկամ. մեր ժամանակներում ամեն բանի վրայ պէտք է կասկածել, ամեն բանից պէտք է վախենալ, ասաց վանահայրը ինքն իրան և լուռ դէպի դուռը նայեց, որ ճռճալով բացուեց և մի յաղթանդամ մարդ գիւղական հագուստով, երկար փայտը ձեռքին ներս մտաւ և ուղղակի դէպի հայր սուրբը գալով խոնարհ գլուխ տուեց նրան:

Մարտիրոս հայրը իւր փոքրիկ, բայց փայլուն աչքերը դէպի նա սկեռելով, ոտքից մինչև գլուխ գննեց նրան և ըստ երևոյթին լաւ տալաւորութիւն թողնելով իւր վրայ, մեղմ ձայնով հարցրեց.

— Ի՞նչ կը կամենայիր, որդեակ, որ այս ժամին վանքի դուռն ես ծեծում, երբ ոչ ոքի այլ ևս չենք ընդունում:

— Քո օրհնութիւնը Մարտիրոս հայր, ասաց գիւղացին և մօտենալով աջն ուղեց համբուրել:

Վանահայրը աջը տաւեց նրան և հարցրեց.

— Դու որտեղից գիտես իմ անունը:

— Բարի մարդկանց անունը միշտ ամենքը կ'իմանան, բայց ես առանձին գործ ունիմ քեզ հետ, հայր սուրբ, հրամայիր ծառաներիդ հեռանալ կամ մտնենք խուցդ:

— Գնանք, որդեակ, ասաց վանահայրը, առաջնորդելով նրան դէպի իւր խուցը և երբ նրանք միայնակ

մնացին, այն ժամանակ այցելուն սկսեց իւր հարց ու փորձը:

— Հայր սուրբ, դու լաւ տեղեկութիւն կ'ունենաս Բագաւանից, թէ այնտեղ որքան արաբաց զօրք կայ և ինչ դրութեան մէջ են:

Հայր սուրբը աչքերը չռեց, երբ լսեց այդ հարցը:

— Ի՞նչ հարկաւոր է քեզ, որդի, անօրէններն այնքան շատ են, որ համարել չի կարելի:

— Էլի ինչքան շատ լինին, մօտաւորական թիւը քեզ յայտնի կը լինի, որովհետեւ նրանք քեզ մօտ են և քո ծառաները միշտ երթեկեկութիւն ունին գիւղի հետ:

— Ի՞նչ ասեմ, մօտ հինգ հազարի չափ կը լինին, որոնց կէսը նստում են Բագաւանում, կէսը Վաղարշակիւտում:

Հըմ... հինգ հազար... ևրկու հազար և հինգ հարիւր... Է... հոգ չէ, ինքն իրան մըմըաց այցելուն:

— Ի՞նչ է որ...

— Ոչինչ, փոքր ժամանակից յետոյ դրանց հետքն էլ չի լինի Բագաւանում:

— Ի՞նչպէս, ասաց վանահայրը և զողողուն ձեռքերով բռնեց այցելուի ձեռքը. դու ուզում ես միայնակ նրանց հետ կռիւ տալ, կոտորել նրանց...

— Զէ, ես չէ, այլ Աշոտ Երկաթ շահնշահը:

Մի ելեքտրական սարսուռ անցաւ ծերունու մարմնով, երբ լսեց Աշոտ Երկաթի անունը և նրա աչքերում փայլեց ուրախութիւն:

— Իսկ դու ո՞վ ես, որ նրանից տեղեկութիւն ունիս, ո՞ր է նա, նահատակ Սմբատի որդին:

— Նս ո՞վ եմ, ես նրա զինուոր Դաւիթն եմ, որ

առաջուց եկել եմ յայտնելու քեզ, որ այս երեկոյ պատրաստ լինիս նրա վեց հարիւր քաջերին ընդունելու, որովհետեւ մի փոքր ժամանակ այստեղ հանգստանալուց յետոյ գիշերս պիտի յարձակուիմ գործներ Բագաւանի վրայ, ուր վաղ առաւօտ էլ ոչ մի արար գինուոր չի մնայ:

— Դէհ, հայր սուրբ, ծառաներիդ հրամայիր, որ իրանց խուցը մտնեն քնելու, իսկ դուան բանալիները ինձ յանձնեն: Ժամանակ պէտք չէ կորցնել, ես դուրս կ'երթամ շրջակայքը աչքի անցկացնելու և կարճ ժամանակից յետոյ կրկին կրգամ, ասաց Դաւիթը և վեր կենալով տեղից դուրս եկաւ խուցից:

Չուարած վանահայրը չգիտէր երազ է թէ՛ իրողութիւն, բայց թէ նա հրամայեց բանալիները յանձնել Դաւթին և պատրաստութիւն տեսնել դիմաւորելու Աշոտ Երկաթին:

Դաւիթը վանքի բանալիները գրպանը դնելով կամաց սկսեց կանաչով պատած բլրից ցած իջնել դէպի ձորը: Յուսահատ և տրտում էր նրա դէմքը: Այն մարդը, որ այնպէս աներկիւղ էր դէպի մահը, այն մարդը, որ իւր կեանքը դրել էր արդարութեան և վահանանութեան համար, նա որ արհամարեց Գագիկ Արծրունու գափնիները իւր տիրոջ մօտ գտնուած փշի հետ, այժմս սաստիկ յուսահատուած էր և տըխուր: Մի տեսակ ծանր միտք, մի ահսակ անորոշ ճնշում տակն ու վրայ էր անում նրա սիրտը և խոռ-

վում նրա հոգին: Ի՞նչ բան կրժեց նրա սիրտը, ի՞նչը վրդովեց նրա հոգին, երբ նա առաջին անգամ ոտք դրեց Բագրեանդ գաւառը, այն ինչ մինչև այդտեղ ոտք դնելը նրա հոգու մէջ տիրապետում էր լի յոյսը դէպի ապագան: Իսկ հիմա, երբ նա աչքի անցրուց այդ գաւառը, ամեն ինչ ոչնչացան, ամեն յոյսեր ջարդուվիշուր եղան, .

Նա իջաւ բլրից, մտաւ ձորը, նոր բլուր բարձրացաւ և կրկին նոր ձոր մտաւ, այնտեղ նա կանգ առաւ և խոր, շատ խոր ախ քաշեց, որից կարծես նրա թոքերը պատառոտուեցան և այդ արի մարդու աչքերում երևեցան արտասուքներ: Նա նայեց իւր ոտքերի տակ, ուր փռվում էր մի խումբ քարակոյտներ, որոնք ցոյց էին տալիս թէ դրանք աւերակ գիւղի հետքեր են, որտեղից անցնելով ահուկի փոթորիկը ամեն ինչ քանդել, ոչնչացրել է չթողնելով քար քարի վրայ... Ձորի վերին կողմը միայն երևում եմ մի բանի ողկոյզի որթեր, որոնք բազդի բերմամբ ազատ մնալով փոթորիկի մահաբեր շնչից նոր ծաղկել էին, արձակելով թարմ քնքոյշ տերևներ...

Բայց ո՞ւր են դրա բնակիչները, ի՞նչ եղան, աշխարհիս որ կողմը ցրուեցան, կամ կենդանի են թէ՛ մեռած, ահա հարցեր, որոնք պտրտվում էին Դաւթի ուղեղի մէջ, բայց ոչ մի պատասխան չէին ստանում, ոչ մի եզրակացութեան չէին գալիս:

Դաւիթն առաջ անցաւ և կանգ առաւ մի կիսաւեր խրճիթի առաջ և երկնք շատ երկար նայեց այդ գետնի մէջ տարածուած կիսաքանդ խրճիթին: Նա ճանաչում էր այդ տունը, քանի քանի անգամ տուն ու դուրս էր արել այդ տան մէջ, քանի անգամ սրը-

տատրոսի մօտեցել էր այդ տանը և վայելել ուրախ և երջանիկ ժամեր։ Հիմա էլ եկաւ վայելելու վաղուց սպասած ուրախ այդ ժամը, բայց ինչ տեսաւ... Առաջ այդ տան մէջ հնչում էր ուրախ խօսակցութիւն, շարժվում էր եռուն կեանքը, իսկ հիմա տիրում էր մեռելութիւնն ու անշարժութիւնը։ Առաջ նրան դիմաւորում էին իւր նշանածի՝ Աստղիկի փափուկ բազուկները, նրա ուրախ ժպիտը, այժմ անմուռնչ և սառը քարերը, որոնք մահուան չափ սարսուռ էին ազդում Դաւիթ մարմնի մէջ...

Հինգ երկար և ձիգ տարիներ էին ինչ որ չէր տեսել Աստղիկին, հինգ ամբողջ տարիներ էին որ նա փափաղում էր տեսնել իւր Աստղիկին և այժմս երբ մօտ էր այդ շուպէն վայելելու, երբ սրտատրոսի վազում էր դէպի գիւղը գրկելու իւր նազելիին և աւետելու Աշոտ Երկաթի երեւոյր, — ամեն ինչ ոչնչանում էր և խորտակվում... Ի՞նչ այլանդակ փոփոխութիւն...

Ո՛վ գիտէ այժմս մեռած էր իւր Աստղիկը թէ կենդանի և եթէ կենդանի է ուր է նա։ Ո՛ր անօրէն տաճիկ իշխանի հարէմումն է նստած կամ ինչ տաժանելի տանջանքներ է կրում նստած մութ բանտի խոնաւ յատակի վրայ։ Այդ մտքերը նրան տանջում էին և անիծում էր իւր բաղդը, որ գոնէ մի կենդանի արարած չէ գտնվում, որ հարցնի գիւղի աւերման ժամանակը և նրանց բնակչաց ուր ցրուելը։

Նա փեշով սրբեց արցունքները և լուռ քայլերն ուղղեց դէպի Բագաւան գիւղը, ուր կար շարժողութիւն և կենդանութիւն և ուր գետեղուած էին Իւսուֆ իշխանն ու արաբաց մի գունդը։

Գիշերն արդէն պատել էր, նա դեռ շատ բան

ունէր կատարելու մինչև Աշոտ Երկաթի վանք ժամանելը։

Շուտով նա մտաւ գիւղը և անցնելով մի քանի փողոցներ, կանգ առաւ մի տան առաջ որտեղից լսվում էին թմբուկի և երգի ձայներ։

Այդ տունը արաբաց գնդի իշխանի տունն էր, որ ինչպէս երևում է անձնատուր էր եղել ուրախութեան և կեր ու խումի։ Ի՞նչպէս երևում էր տան մէջ հաւաքուած էին արաբաց բոլոր մեծամեծները և անհոգ ժամանակ էին անցկացնում։ Դաւիթը առաջ անցաւ և այժմ գործերը սկսեց լրտեսնել, որոնք իրանց իշխանի օրինակին հետեւելով կրկին կերուխումի և անհոգութեան էին դատապարտուած, ցրուած լինելով զանազան տներում։ Դաւիթի մարմինը դողաց, զրանից լաւ յարձակում գործելու ժամանակ չէր լինի, պէտք էր շտապել հասնել Վանքը, սպասել Աշոտ Երկաթին ու նա իւր ձեռնափայտը շարժելով սկսեց շտապ քայլերով առաջ գնալ, երբ նրա առաջը կտրեց զինուորներից մէկը։

— Ո՛ւր ես վազում, այ շուն, ասաց նա բռնելով նրա օձիքից։

Դաւիթը մեքենաբար ձեռքը դէպի իւր սուրը տարաւ, որ թագնուած էր իւր շորերի տակ, բայց իսկոյն խելքը գլուխ ժողովեց որ զրանով նա ամեն բան կրփչացնի, ուստի նա դուրս պոկուելով զինուորի ձեռքից ասաց.

— Թո՛ղ ինձ, ձեր իշխանը ուղարկեց զառքերելու, մի՛ բռնիր ինձ, թէ չէ վատ օրի կը հասնես։

— Հա՛, եթէ իշխանն է զրկել զնա, բայց միւս

անգամ այդպէս մի վազիր, թէ չէ տեսնում ես այս կեռ սուրը, թափանդ վեր կածեմ:

— Ես ինչ մեղ ունիմ, որ իշխանը շտապեցնում է, ասաց Դաւիթը և շտապով հեռացաւ զինուորի մօտից, ուրախանալով որ այդպէս հեշտ պրծաւ նրանից:

Հատ շուտով նա բարձրացաւ վանքը և նստելով դռների մօտ սկսեց սպասել Աշոտ Երկաթին:

Փոքր ժամանակ անցնելով, նա մթութեան մէջ նկատեց որ վեց հարիւրի չափ զինուորներ զգուշութեամբ մօտենում էին վանքին:

Աշոտ Երկաթը ճանաչեց Դաւիթին և մօտենալով նրան կանչեց.

— Դաւիթ:

— Այստեղ եմ, տէր իմ:

Իսկ ամեն բան պատրաստ է:

— Պատրաստ է:

— Իսկ Բագաւան զնացիր, ինչ կայ, որքան զօրք տեսար:

— Զօրքի թիւը երկու հազարից անց է և յարձակում զործելու ամենայարմար ժամանակը հիմա է երբ նրանք անձնատուր են եղած կերուխումի և ոչինչ բանի վրայ չեն մտածում բացի իրանց որովայնի:

— Լաւ ուրեմն, մի քիչ կանգ առնենք այստեղ և իսկոյն կարշաւենք Բագաւանի վրայ:

Նրանք ներս մտան պարիսպներից և վանահայրը նկատելով Աշոտ Երկաթին և իւր եղբայր Արափին խաչ ու խաչվառով դուրս եկաւ նրանց դիմաց: Ապա Աշոտ Երկաթը մտաւ վանքը, ծունկ չոքեց և քերով սրտով աղօթեց Աստուծոյն:

Մարտիրոս վանահայրը պահպանիչ ասաց նրանց

զլխին, ուր մի փոքր հանգստանալուց յետոյ, կտրիճների այդ խումբը զգոյշ բայլերով մօտեցաւ Բագաւան գիւղին:

ԺԱ.

Նազելի կոյսը չքնաղ դէմքով տխուր ու տրտում կանգնած է սենեակի մէջ և իւր արտասուախառն աչքերը դարձրել է դէպի դուռը: Տրտում ու տխուր է կոյսը, խորին թախիծը պատել է նրա սիրուն դէմքը և տխրութեան անշուք մէզը պատել է նրա աննման երեսը: Հեռու այդ քողը. ինչ մէջ է, որ պատել է նրա դէմքի ուրախ ճալիտը: Ինչ ցաւ է, որ ստիպում է նրան արցունքներ թափել, վշտանալ, տխրել, ցաւել ու տանջուել, երբ այդ հասակում պիտի միայն ժպտաւ և ուրախանաւ: Ո՛ր անգութ ձեռքը կաշկանգեց նրան այդ սենեակի մէջ, ուր ամբարուած են թանկագին կերպաններն ու օթոցները, անգին զմրուխտներն ու ակները, ոսկին և արծաթը, բայց ուր չկայ կապոյտ երկինքը և ազատ անոյշ բուրմունքով օդը... Ո՛հ, նեղ է, շատ նեղ այնտեղ, ուր չի լսվում թռչունների անուշ ճռուողիւնը, առուակի ուրախ կրկնոցը, քամու սուգն ու շիւանը, ամպի խաղն ու պարը... Եւ նազելի կոյսը տրտում ու տխուր էր, բանտարկուած լինելով Բագաւանի արարաց իշխանի՝ Ամէդի սենեակներից մէկում, ուր շրջապատուած էր աշխարհային ամեն տեսակ բարիքներիով ու վայելչութիւններով, բայց որոնք մահու չափ տխրեցնում էին կոյսին:

Նա յիշում էր իրանց գիւղը, որտեղից գերի էր վերցրել իրան Ահմէդը և խոր հառաչում. նա մտաբերում էր իւր հօրն ու մօրը, փոքրիկ եղբօրը և քոյրիկին և դառն արտասուքները խեղդում էին նրան... Նա յիշում էր իւր փոքրիկ եղբօր ճիշն ու աղմուկը, մօր սրտնեղութիւնը, ապա գուրգուրմունքը և նրա սիրտը յուզվում ու տակն ու վրայ էր լինում, ախ, ինչպէս այն քաղցր էր, ինչպէս անուշ, իսկ հիմա ինչպէս տանջում են իրան այս ոսկին ու արծաթը, թանկագին կերպասն ու օթոցը, որոնցով շրջապատել է իրան Ահմէդը... Ինչպէս դառն, սոսկալի և ատելի է այն շքեղութիւնը, որի վրայ չի կաշում մարդու սիրտը, և ինչքան քաղցր է այն տանջանքն ու շարշարանքը, որ կրում է կամովին յանձնառու լինելուց:

Բայց կոյսը դողում է և ամեն մի փոքրիկ շշուկի լսելիս փշաքաղվում է նրա մարմինը, նա սպասում է իւր դաժան տիրոջը, ահա ուր որ է ներս կը գայ և կը սկսուի իւր սոսկալի չարշարանքը... Բռնակներն անցնում են դանդաղ ինչպէս յաւիտենականութիւն, աշխարհս շրջեցնում է իւր անիւր, երկնքի աստղերը լուռ խոնարվում են դէպի իրանց մուտքը, բայց դեռ Ահմէդը չկայ: Ընչ կայ, ուր է նա. ախ, երանի թէ յաւիտեան չգար և կամ շուտ բացուէր արշալոյսը...

Բայց չէ, հեռուում ճրագ է երևում, այնտեղից լսվում է իւր ախրոջ խրոխտ ձայնը, այնտեղ է նա, որ անձնատուր է կէր ու խումի, չի անցնի կարճ ժամանակ և նա իւր դաժան տեսքով կը հանդիսանայ իւր առաջ: Արդէն տեսնում է թէ ինչպէս բացվում է այդ դուռը, լսում է Ահմէդի ոտքերի ձայնը, նա

բաց է անում իւր սենեակի դուռը և կոյսը նայելով նրա վայրենի դէմքին մի ճիշ է արձակում և փռվում է գետին...

Մօտենում է Ահմէդը, իւր պիղծ ձեռքերով զըրկում կոյսին, համբուրում նրա մարմարիօնի նման սպիտակ շրթունքները և ուշքի բերում կոյսին:

— Զարթիր, նագելի կոյս, Եդեմի անմահ վարդ, ասում է նա ծունկ չոգած նրա ոտքերի տակ և շրփում է նրա երեսը մի ինչ որ անուշահոտ ջրով:

Կոյսը բաց է անում իւր աչքերը և նայում է չորս կողմը, նա դեռ չի հասկանում թէ ինչ է կատարվում շուրջը. բայց երբ խելքը գլուխն է ժողովում, այն ժամանակ սառը մահուան դողը պատում է նրա մարմնին ու նա լուռ իւր հայեացքը իջեցնում է ցած:

— Իմ սիրելի, իմ անոյշ վարդ, սիրիր ինձ և ապրիր ինձ հետ երջանիկ կեանքով, ես քեզ թագուհու նման կը պահեմ, աղամանդներով կը շրջապատեմ ճակատդ, թանկագին բեհէզներ կը հագցնեմ քեզ, ասում է Ահմէդը բռնելով կոյսի ձեռքը, որ աշխան տերևի նման դողում է:

Կոյսը ձայն չի հանում և միայն մի խոր հոգոց է բաշում:

— Թող քո անօրէն հաւատը և ընդունիր մեր ճշմարիտ կրօնը, այն ժամանակ մենք երջանիկ կը լինինք քան Բաղդատի ամիրան և մեր երջանկութիւնը կ'օրհնէ մեծ մարգարէն Մահմէդը: Ով կոյս, քո առաջդ եմ չոգած և քեզ եմ խնդրում, կատարիր խնդիրս և ուրացիր քո պիղծ հաւատը և սիրիր ինձ...

— Հեռացիր ինձանից, պիղծը ձեր հաւատն է,

ասում է կոյսը և նրա աչքերը շանթեր են արձակում:

Ամէզը նայում է նրան, նայում և խորը մտածում. նրա հոգու մէջ կռվում են կոյսի գեղեցկութիւն և իւր կիրքը. ինչպէս կը տանէր նա պիղծ գեաւուրի այդ խօսքերը, եթէ կաշկանդուած չլինէր նրա գեղեցկութեամբ ու նա կրկին և կրկին աղերսում է սիրել իրան և ուրանալ իւր հաւատը, այն ինչ կոյսը աւելի և աւելի ատելութիւն և արհամաբանք է ցոյց տալի:

Հատնում է Ամէզի համբերութիւնը և տեսնելով որ աղերսանքն ու պաղատանքը ոչինչ ազդեցութիւն չեն ունենում կամակոր աղջկայ վրայ, հանում է սուրը և շողշողացնելով կոյսի հէնց կրծքի մօտ, այնտեղ՝ ուր արագ տրոփտրոփում է նրա կուսական անմեղ սիրտը—գոռում է:

—Կամակոր աղջիկ, մինչև երբ ինձ պիտի տանջես, մինչև երբ ինձ պիտի չարչարես, ասան, ուրանում ես հաւատդ և սիրում ինձ թէ՛ ուզում ես որ այս սուրը մղուի կրծքիդ մէջ և լերդ ու թոքդ դուրս թափի...:

Տիրում է լուռութիւն: Կոյսը աղօթք է մըմնջում. իսկ Ամէզը կատաղի աչքերով պատասխան սպասում. այն ինչ այդ ժամանակ դուրսը, փողոցում վայնասունի և ճշի աղմուկ է լսվում: Բայց Ամէզը ոչինչ չէ լսում, նա սպասում է պատասխանի, որ կամ սուրը մղէ նրա կուրծքը և կամ զգուի և համբուրի նրան...

—Լսում ես, ինչ եմ ասում, պատասխանիր, քո կեանքը քեզնից է կախուած, ընտրիր երկուսից մէկը կամ մահը կամ անոյշ կեանքը:

—Մահն եմ ընտրում, անօրէն գազան, շոտ

վերջացրու տանջանքներս էլ ինչու ես ուշացնում, գոռում է կոյսը և արտասուքները լիառատ գլորվում են նրա աչքերից:

—Բայց ես քեզ չեմ կարող սպանել, ով անմահ հրեշտակ, սուրը մի կողմն է քաշում Ամէզը ապա ուզում է զրկել նրա նազելի մէջքը, բայց կոյսը հրում է նրան ձեռքերով և դուրս է պրծնում նրանից. Ամէզը կատաղում է, բարկութեան փրփուրը պատում է նրա բերանը և նա կայծակի նման սուրն առնելով վազում է կոյսի վրայ, այդ ժամանակ դուռը ճարճաժելով գլորվում է ցած և երևում Աշոտ Երկաթ:

Կայծակնահարի նման կանգ է առնում Ամէզը և նայում է իւր առաջը կանգնած ափսոսանք մարդուն, որի ձեռքին բռնած սրից կաթկաթում է արիւնը: Ո՛վ է նա և ինչպէս համարձակուեցաւ ներս մտնել և ո՛ւր են իւր զինուորներն ու պահապանները, մտածում է նա և յանկարծակի թռիչք անում դէպի Աշոտ Երկաթ:

Աշոտ Երկաթն ժպտում է դառն ժպիտով, որից հալչում է Ամէզի մարմինը և դեռ իւր սուրը չբարձրացած արիւնաթաթաւ գլորվում է դեռին:

Այդ ժամանակ ներս են մտնում նաև մի քանի հայ զինուորներ, որոնց դիմելով Աշոտ Երկաթն ասում է.

—Բազաւանում վերջին անօրէնը սպտակեցաւ, ջնջուեցին նրանք, բայց լաւ ժամանակ հասանք, մի անմեղ զոհ ազատեցինք, ասաց նա և արիւնաթաթաւ սուրը պատեանը գրեց...

ԺԲ.

Տխուր է Դաւթի հոգին...

Ուրախութեան ոչ մի ժպիտ չի փայլում նրա երեսին, յուսոյ ոչ մի նշան չէ ուրախացնում նրան... Ամեն ինչ յուսահատ, ամեն ինչ տխուր է նրա համար: Չկայ իւր Աստղիկը, չկայ իւր հրեշտակը:

Գնում է Դաւիթը մի երթիվարի վրայ նստած դէպի Վաղարշակերտ ու խոր մտածում: Էլ ոչ մի բան նրա աչքին չէ գալիս, էլ ոչնչի վրայ չի մտածում, նրա մտքերը կանգ էր առել նրա գլխի մէջ և ոչինչ շարժողութիւն չեն ցայց տալիս, կարծես նա զրկուել է դատելու ընդունակութիւնից, նա անգիտակցօրէն իջնում է ձիուց, սանձը ձեռքն առնում և դանդաղ քայլերով առաջ գնում: Ապա շեղվում է ճանապարհից և ոկսում է ծաղիկներով ծածկուած դաշտի միջով քայլել, նա պոկում է դաշտի ծաղիկները, մէկ-մէկ ուշադրութեամբ դիտում, գլուխը շարժում և ապա միատեղ ժողովելով մի փունջ կազմում: Ո՞ւմ համար է կազմում երփներանգ ծաղիկների այդ փունջը, ո՞րի գլուխը պիտի պսակի դաշտի այդ ծաղիկներով, յայտնի չէ:

Պոկեց նա մի ծաղիկ, որ արեան գոյն ունէր և խոր հոգոց քաշեց այդ ծաղկի անունը մտաբերելով, «Եօթն եղբօր կռան արիւն» էր կոչվում այդ ծաղիկը, այդ ասել էր իրան իւր Աստղիկը, որ այժմս չկար: Եօթն եղբայր արիւն էին թափել և այդ թափած արիւնից գոյացել էր այդ ծաղիկը, որ այնպէս սիրուն, այնպէս քնքոյշ ծաղկում էր դաշտի մէջ:

Իսկ ինչ եղաւ իւր Աստղիկը, արդեօք նա էլ

թողել է մի յիշատակ, մի ծաղիկ և ո՞րն է այդ ծաղիկը. անշուշտ նա կարմիր արեան գոյն չի ունենայ, այլ սպիտակ, որ նշան է անմեղութեան: Անմեղութեամբ, անարատութեամբ նա երկինք կը լինի գնացած իւր յիշատակը թողնելով մի սպիտակ ծաղիկ, որ ինքը քաղի, հոտոտի և իւր կարօտը առնի...

Նա պտրտում է, պոկում է գանազան տեսակ սպիտակ ծաղիկներ, հոտոտում է նրանց, բայց ոչ մէկը նրան դուր չէ գալիս, և սրտնեղած դէն շարտում այդ ծաղիկները և յօնքերը կիտած շտապեցնում իւր քայլերը:

Նա մինչև անգամ չի նկատում թէ ինչպէս հետզհետէ ծածկում է խաւարը և թէ ինչպէս հեռում, լեռների քամակին կամաց-կամաց ծածկվում է բարակ եղջերաձև լուսինը... Օդը հետզհետէ սկսում է ցրտել, լուում է թռչունների ուրախ կրկնոցը, բզեզների և մրջիկների աղմուկն ու ժվոցը: Գնդանական թագաւորութիւնը լուում է, բուսականը հանգիստ քուն մտնում, երկինքը վառում իւր ճրագները...

Յանկարծ Դաւիթը կանգ առաւ. իւր առաջը խոխոջալով անցնում էր լեռնային մի վտակ, որ գոռում ու գոչում էր, ուժգնութեամբ դիպչում էր ժայռի կրճքին, փրփրում ու վազում առաջ: Դաւիթը գլուխը վեր բարձրացրեց և մի տեսակ դող անցաւ նրա մարմնով. այդ ուր էր հասել և ուր էր Աշոտ Երկաթ իւր խմբով, որոնց հետ նա միասին գնում էր տակն ու վրայ անելու Վաղարշակերտը...

— Է... հէ... այ քեզ ինչ է նշանակում մտքի հետ ընկնել, մրմուռաց ինքն իրան, նորից ձի հեծաւ

և դէպի գետի հակառակ ուղղութիւնը քշեց, առանց իմանալու թէ ուր պիտի դուրս գայ:

— Էհ, հոգ չէ, որ ես յետ մնացի, ինչին եմ պէտք ես Աշոտ Երկաթին: Աստուած Հայաստանին մի այնպիսի առիւծ է շնորհել, որի առաջ ոչ մի արգելք չի դիմանայ: Խեղճ Իւսուֆ, Սմբատ արքային նահատակեց և կարծեց թէ Հայաստանին տէր դարձաւ, մոռանալով, որ նրա կորիւնը կարող է նրանից վրէժ առնել: Այդպէս էլ պէտք է, մինչև երբ այդ անիծուածները մեր արիւնը խմեն. վերջապէս մի օր հանգստութիւն է պէտք մեզ, այս ինչ է մեր օրը՝ թրդին հօրը չէ գտնում, մարդը կնոջը, երէկուայ շէն գիւղը աւերակ, վանքերը քանդուած, եկեղեցիք պղծուած, խաչերն անպատուած .. Էլ Հայաստանում չմնացին սիրուն հարսներ ու կոյսեր, ամենքին դերի տարան: Ամենքին տարան, ամենքի՛ն .. Աստղիկին էլ... Այդպէս մտածում էր նա, երբ հեռուում, մացառների և թփերի միջից երևացող ընդհատուող կրակի բոցը նրա ուշքը գրաւեց:

Կրակի բոցը երբեմն երևում և երբեմն հանգչում էր: Դաւիթը կանգնեցրեց ձիուն. սկսեց ուշադրութեամբ դէպի այդ լոյսը նայել: Ի՞նչ լոյս էր այդ լոյսը, քաջքերն էին վառել թէ մարդիկ, և եթէ մարդիկ, այդ գիշերուան պահուն ինչ էին շինում այդտեղ և ո՞վքեր էին դրանք: Մի շարք հարցեր, որ կայծակի արագութեամբ անցան նրա մտքով: Նախ վախեցաւ քաջքերից ու երեսը խաչ քաշեց, բայց լոյսը կրկին երևում էր, խաչ քաշելը չօգնեց նրան, ուստի համոզուեց որ այդ լոյս յառաջացնողը մարդիկ են և հետաքրքրուեց իմանալ թէ ինչ մարդիկ են դրանք,

Ձգուշութեամբ ձին առաջ քշեց և մի քանի ըրպէտմ մօտեցաւ լոյսին: Նա տեսաւ այդտեղ կրակի շուրջը բոլորուած մի ամբողջ ընտանիք, բաղկացած կանանցից, աղջկերանցից և երեխաներից, որոնք տեսնելով իրանց առաջ զրահաւորուած ձիաւոր մարդուն, սարսափահար յետ ու յետ գնացին:

— Մի վախէք, ասաց Դաւիթը ցած թռչելով ձիից, ես ձեր թշնամին չեմ, այլ բարեկամ:

Հասակաւորները դեռ զարմացմամբ դիտում էին Դաւիթին, որ ձին թողնելով արածելու, ինքը մեկնուեցաւ կրակի մօտ և նրանց դառնալով ասաց.

— Ինչպէս երևում է դուք փախուստ էք տալիս Իւսուֆի զինուորներին. վնաս չկայ: շուտով այդ ժամանակը կանցնի և ամենքդ հանգիստ ձեր տեղերը կը դառնաք:

— Հա, դուրբան լինինք քեզ, մեր գիւղը տակնուվրայ արին այդ անօրէնները և մենք լեռներում ենք ապաստանվում, ասաց ընտանիքի ամենահասակաւորը, որ մօտ վաթսուն տարեկան ժիր տղամարդ էր:

— Ո՞ր գիւղիցն էք դուք:

— Բերդկունք գիւղիցն ենք:

— Բերդկունք, ասաց Դաւիթը և նրա սիրտն սկսեց սաստիկ տրոփալ. այդ գիւղը մօտ էր իւր Աստղիկի գիւղին՝ Արծակին:

— Իսկ ինչ տեղեկութիւն ունիք Արծակից, ճանաչում էիք դուք ծերունի Մաթոսին. նրա աղջկան Աստղիկին, շտապով հարցրեց Դաւիթը և անհանդստութիւնը աիրեց հոգուն:

— Է՛... բարեկամ, ինչպէս չէի ճանաչում, երկու գիւղն էլ մի քանի ամիս առաջ կործանուեցան, խեղճ

Մաթոսին իմ աչքերի առաջ արիւնլուայ արին, իսկ թէ յետոյ ուր փախան նրանք, ես չգիտեմ: Մենք իրարից բաժանուեցինք լեռներում և նա Աստղիկի հետ ուրիշ կողմը գնաց...

—Վայ, անօրէններ, ուրեմն նա դեռ կենդանի է և այդ անօրէններն ձեռքին, խօսքը կտրեց Դաւիթը ու վեր թռաւ տեղից:

Խօսակիցը երկիւղից կուշ եկաւ, չհասկանալով թէ ինչ է կատարվում Դաւթի հետ:

—Ո՞ր կողմը տարան և ուր է Աստղիկը, ի սէր Աստուծոյ, ասացէք ինձ, ես նրա նշանածն եմ, Դաւիթ Գնունի, Աշոտ երկաթի զինուորը:

—Իմ քեռորդին, գոչեց յանկարծ ծերունին և փաթաթուեցաւ Դաւթի վզով:

—Ի՞նչպէս, միթէ դու ես Կարօն, օ, ասա, Կարօջան, ասա, ուր է Աստղիկս:

—Ի՞նչ ասեմ, որդիս, թէ ուր տարան նրան անօրէնները: Հաւանական է, որ նա մի որ և է արար իշխանի ստրկուհի լինի դարձած և կամ սպանած լինին նրան...

—2է, ես պիտի փնտրեմ նրան, ես պիտի գտնեմ նրան, իսկ եթէ չգտայ, վայ Իւսուֆին, վայ նրա բանակին, կատաղաբար գոչեց Դաւիթը, նորից ձի հեծաւ, մտրակեց նրան և անյայտացաւ խաւարի մէջ...

ԺԳ.

Սոված և ծարաւ ուրուրի նման սլանում էր Աշոտ երկաթը իւր խմբով դէպի առաջ և որս փնտ-

րում... Նա ծարաւի էր արեան: Արիւն էր ուզում, անհաւատների արիւն, որ յագեցնէր իւր ծարաւի սիրտը, հանգցնէր վրէժն ու բարկութիւնը... Օ՜... սոսկալի էր նա, զարհուրելի էր նրա վրէժխնդրութիւնը: Ո՞վ կը դիմանայ սոսկալի մրրկին, անեղ փութորկին. նրա աչքերից կրակ ու հուր է ցայտում, նրա հայեացքից սարեր ու քարեր հալչում... Գնում է նա առաջ, ամպի նման փոշին նրա ձիու սմբակների տակից երկինք է բարձրանում:

Դողում է երկիրը, առուն լուում է, թռչունները երկիւղից պահվում են ու դիւցադնին նայում... Գողում է Աշոտ, սուրը պատենից հանում և սլանում առաջ: Այո, նրան միշտ քաջալերում է իւր հօր ստուերը, նա միշտ իւր հետն է, գիշեր թէ ցերեկ: Եւ նա նայում է իւր առաջ, օդի մէջ և տեսնում է նրան, իւր հօրը, Սմբատ արքայի թալկացած աչքեր, որոնք դէպի վրէժ են մղում: Նա նայում է նրան և նրա մարմինը դողում է, ատամները կրճտացնում է, մազերը փշաքաղվում և ապա մի այնպիսի մոնչիւն է արձակում, որ սար ու ձոր դողում է, քարերը լեզու են առնում և դողում եկան: հա եկան, Աշոտ երկաթը եկաւ: լսում են Իւսուֆի իշխաններն ու զինուորները և լեզապատառ լինում, մահուան դունատութիւնը պատում է նրանց դէմքերը... Իւր քաջերով մտնում է նա Վաղարշակերտ, արարները երկիւղից փախուստ են տալիս, իսկ մի քանիսը զէնքի վազում: Աշոտ ժպտում է. դառն և սոսկալի է այդ ժպիտը, որի ազդեցութեան տակ դողում են անհաւատները և սրերը դրոշմ քաջի ոտքերի տակ և դթութիւն խնդրում: Բայց չկայ դթութիւն, չկայ թողութիւն, քաջի սիր-

տը լեռ քարի նման կարծր է ու ամուր, այնտեղ չի շարժվում գութի ոչ մի թեղ, այնտեղ չի հասնում աղբսանքի և լացի ոչ մի ձայն։ Անզգայ է նա, արիւն, արիւն է ուզում, նրա սիրտը կրակ է ընկած և լափվում է բոցերով, անհաւատների արիւնն ու տանջանքը միայն սփռվում են նրան ու ամոքում նրա սիրտը...

Թէև նա հրամայում է նոյն տանջանքներով տանջել անհաւատներին, ինչով նրանք տանջել են հայերին և սրանով էլ չբաւականանալով հրամայում է տիկեր շինել նրանց կաշուից և պարսպի վրայ կախել...

Մաքրվում է Բագրևանդի գաւառը անհաւատներից և նա թռչում է Չիրակ։ Այնտեղ էլ հուր ու մոխիր է դարձնում, կոտորում, ջնջում Իւսուֆի հրոսակներին... Ապա թռչում է իւր աշխարհի չորս կողմը, աջ ու ձախ մահ սփռում և հալածում թշնամիներին։ Կարճ ժամանակ է անցնում և իւր երկրի բոլոր բերդերն ու քաղաքներն առնում է անօրէնների ձեռքից, թըշնամիների հետքն անգամ չթողնելով այնտեղ։

Ազատ շունչ են քաշում հայերը և օրհնում դիւցազնին, Եկեղեցիների և վանքերի մէջ սկսվում են ժամերգութիւններն ու պատարագը, սրբոց պատկերների խնկարկութիւնն ու շարականների անուշ երգեցողութիւնը...

Բայց Աշոտ դեռ ծարաւի է վրէժխնդրութեան հուրը դեռ չէ շիջել, նա սլանում է իւր երկրի սահմաններից դուրս դէպի Գուգարաց աշխարհը, որտեղից հալածելով թշնամիներին Գնթունեաց երկու եղբայրներին՝ Վասակին և Աշոտին կառավարիչ է կար-

դում, ապա սլանում է դէպի Տփլիս, ուր զինուորների մեծ բազմութիւն նախարարների հետ միասին հանդիստ անց էին կացնում իրանց օրերը։

Նախարարներին երկաթէ շղթաներով շղթայելով բանտարկում է, որպէս զի կարողանայ փոխանակել հայոց գերիների հետ ապա դիմում է Ուտի, վերակացու կարգելով քաջ և վիթխարի Մովսէսին ու դառնում է Տաշրաց գաւառը։

ԺԴ.

Տաշիր կամ Տաշրաց գաւառը այլապէս կոչվում է Լոռի, ուր կանգ առաւ Աշոտ Երկաթը։ Բնութիւնից հրաշապէս վարձատրուած երկիր է Լոռին իւր կանաչապատ լեռներով, գոյնզգոյն ծաղիկներով զարդարուած դաշտերով ու մարգագետիններով և անուշահամ աղբիւրներով։

Մի կողմից ձգվում են վիթխարի լեռների շարքերը, որոնց ստորոտների տակ տարածւում է ընդարձակ դաշտավայրը։ Այդ ընդարձակ դաշտավայրի միջով ձգվում է մի խոր ձոր, որի միջով անցնում է Լոռուայ մի գետակը և դաշտավայրը երկու կէս անում։

Այժմեան Ջալալօղլիից ցած, դէպի հիւսիս-արեւելք, երեք թէ չորս վերստ հեռու Ջալալօղլուց, խոր ձորի գլխին այժմ էլ երևում են կիսաքանդ պարիսպների փշրանքները, որոնք յիշեցնում են հին հին, անցած գնացած ժամանակի բերդի յիշատակները։ դատշի կողմից ձգվում են բերդի հաստ ու պինդ

պարիսպները, այն ինչ երեք կողմից կազմում են դրա սահմանը խոր և ահալի ձորերը, որոնց միջով պտոյտներ անելով անցնում է գետակը և փրփրալով և քառելով ցից ցից ժայռերին լիզում բերդի պարիսպների տակ գտնուած յաւիտենական հիմքերին և երեսը դարձնելով դրանից, գլուխն առնում է և առանց մնաս բարե ասելու կորչում հեռու և հեռու...

Դարեր են անցել, նոյն գետակը կրկին երկիւղով մօտենում է նրան, կրկին լիզում և կրկին վազում առաջ, բայց առաջուայ նման նա չէ դռում, կատաղի յորձանք չէ տալիս դէպի բերդը, այլ այժմս աւելի հանդարտ, աւելի մեղմ է հոսում նրա տակով...

Ժամանակի աւերիչ հետքը դրան էլ է նիհարացրել, դրա ձայնն էլ է կտրել, այն ինչ առաջ, երբ շէն էին պարիսպները, երբ այնտեղ եռում էր կեանքը, ինքն էլ գէր էր և վառար...

Այդտեղ ահա, այդ բերդի*) մէջ կանգ էր առել Աշոտ Երկաթը իւր վից հարիւր քաջերով, որ պէսզի մի փոքր հանգիստ առնի և անելիքը մտածի:

Բայց ի՞նչ հանգստութիւն. նրա համար չկայ հանգստութիւն: Ամբողջ զիշեր նրա աչքին քունը մօտ չէր գալիս և նա դուրս եկաւ իւր օթանից շնչելու թարմ օդ: Տխուր նստեց նա մի քարի վրայ և մտածմունքները մինը միւսի ետեից պաշարեցին նրա հոգուն:

*) Լուսնայ բերդի հիմնարկողը անյայտ է, մերագրում են դրա նորոգութիւնը Փ.Ա. դարում Դաւիթ Անհողին:

Մի ամբողջ տարի անցաւ իւր հօր մահուանից յետոյ և այդ կարճ ժամանակում որքան փոփոխութիւն կրեց իւր աշխարհը: Մի տարի առաջ բարբարոս սուֆի վինուորները կոխկռտում էին իւր երկիրը տակն ու վրայ էին անում, մոխիր դարձնում ամեն ինչ, խսկ հիմա, այդքան կարճ ժամանակից յետոյ, նրանց հետքն էլ չկայ...

Սուզն ու շիւանը կրկին ուրախութեան փոխուցան, երկիրը խաղաղացաւ, լսուեց հօտաղի ուրախ երգը, երկրագործի օրհնանքը: Ո՛հ, ի՞նչ բերկրանք, ի՞նչ ուրախութիւն... բայց արդեօք երկար պիտի տևի այս թէ նորից սև սուզը պիտի տարածուի... Ահա հարցեր, որոնք շփոթեցնում էին Աշոտ Երկաթին, որոնք ստիպում էին մտածութեան մէջ ընկնել:

Ինչ պիտի անէր ինքը միայնակ առանց օգնականի, Իւսուֆը ուր որ է պիտի նորից ողողի իւր երկիրը և այն ժամանակ ինքը միայնակ անկարող պիտի գտնուի զիմադրելու նորա անթիւ հրոսակներին:

Իսկ ինչ էին շինում հայ նախարարները, որոնք օգնութեան ձեռք կարող էին մեկնել Իւսուֆի դէմ. նրանցից ամեն մէկը, որ մինչև Աշոտ երկաթի քաջագործութիւնները փակուած էին իրանց բերդերում, կամոց-կամաց իջնում էին ցած մանր յարձակումներով նեղում էին Իւսուֆի զինուորներին և միմեայն իրանց երկիրը մաքրում թշնամիներից, ապա սիրտ առնելով իրանց բերդերն ամրացնում և այդ սուրը Աշոտի դէմ դարձնում:

Լուռ հետևում էր Աշոտ Երկաթը դրանց և սպասում հետևանքին, խորին թախիծը պատում էր նրա սիրտը, բայց գեռ չէր ուզում նրանց զէնքով հնա-

զանդեցնել և ճանաչել տալ իւր գերիշխանութիւնը: Նա մտածում էր միացնել հայ նախարարութիւնը իրան հետ և այդպիսով վերջնական հարուած տալ Իւսուֆին: Բայց այդ անկարելի էր առժամանակ... Մտածում էր արին Աշոտ և այդ մտածումներն էր մէջ ընկղմուելով նա քունը տարաւ: Վրդովալից էր նրա քունը, սոսկալի և դառն երազները շփոթեցնում էին նրան, այն ինչ ձորերի մէջ վազող գետակը իւր օրօրն էր ասում... Նա տեսնում էր հեռու, շատ հեռու ապագան, որ պատած էր թանձր խաւարով, ուր ճշի վայնասունի և աղիողորմ հեծկտանքի ձայներ էին լսվում խաւարի միջից, ուր երբեմն երևում էին կմախքի նման մարդիկ, որոնք ուրուականների նման առաջ դալով, խաւարի միջից ձեռքերը վեր էին կարկառում, գթութիւն խնդրում, բայց այդ իսկ վայրկեանին աներևոյթ ձեռքը սուր մանդաղով հնձում էր նրանց և նրանք դիաթաւալ ընկնում էին ցած...:

Բաւց այն ինչ է, խաւարի մէջ, հեռուում, երբեմն երբեմն երևում են կրակի լեզուներ, որոնք լափում են շինութիւններ, որոնք կործանվում են մէկ մէկ՝ մինը միւսի ետեից, մեծերը փոքրերին, հեռեկանով վերջնական մի բռնկոյ է լսվում, վայրկեանական լոյսով լուսաւորվում է խաւար հորիզոնը, որի միջից երևում են փլատակ աշտարակների և բուրգերի մնացորդները և ապա խորին խաւարը ախրում է հորիզոնին:

Սարսափած վեր է թռչում Աշոտ Երկաթը և վայրենաբար չորս կողմը դիտում:

Գիշերն անցել էր և լոյսը բացուել, հեռու հորիզոնից ծանր կերպիւ բարձրանում էին սև կպրա-

նման ամպեր և հետզհետէ ծածկում հորիզոնը: Ամպերի միջից լսվում էին որոտման խուլ հառաչանքները և փայլակները մէկը միւսի ետեից շտապ-շտապ յաջորդում էին իրար:

Սպառնալից ամպերը հետզհետէ բարձրանում էին վեր և փոթորիկ գուշակում: Վեր կացաւ Աշոտ Երկաթը և դէպի իւր սենեակն էր ուզում գնալ, երբ տեսաւ իւր առաջը զրահաւորուած մի զինուոր կանգնած:

Աշոտ Երկաթը ժպտաց:

— Դու լաւ պահպանութիւն ես անում ինձ, Դաւիթ, ասաց նա դիմելով այդ զինուորին:

— Ես իմ պարտքս եմ կատարում:

— Ապրիս, այդպէս էլ պէտք է, երանի թէ քեզ նման պարտաճանաչ ամենքը լինէին:

ԺԵ:

Երբ ժամանակ անցնելուց յետոյ, Աշոտ Երկաթը իւր խմբով ճանապարհ էր գնում Աղստափայի Խորաձոր ամրոցը, ուր կենդրոնացած էր Թշնամու բանակը:

Լուռուայ կապոյտ երկինքն արդէն հետզհետէ ծածկում էին ամպերը, խուլ մռնչիւններն աւելի և աւելի լսելի էին լինում և մի տեսակ ծանր բայց խաղաղ օդ տիրում էր չորս կողմը: Բնութիւնը լուռ էր, ամեն ինչ դադարել էր, ամեն շարժողութիւն կտրուել, դաշտի բոյսերն ու ծաղիկներն էլ լուռ իջեցրել էին գլխները և սպասում էին մի ինչ որ եր-

կիւղալի բանի, որ բերում էր իւր հետ փոթորիկը: Լոռուայ խաղաղ բնութիւնը սպասում էր փոթորիկին, լուռ, անձայն. նա վախենում էր ղրանից, որ իւր համար խաղ ու պարի ասպարեզ էր շինել Լոռին և յանկարծ երևալով հեռու հորիզոնից իւրմեռելութեան և անշարժութեան ազդեցութիւնը տարածում էր բնութեան վրայ, վայրկեանաբար պատում ամբողջ հորիզոնի մի ծայրից մինչև միւսը և ապա սկսում իւր աւերմունքը:

Եւ Աշոտ Երկաթը սպասում էր Լոռուայ այդ ասեղ փոթորիկին, բայց նրանից չէր վախենում, գիտէր նա ղրա արհաւիրքները, ղրա խաղն ու պարը, գոռունն ու գոչիւնը, բայց կրկին առաջ էր սլանում: Նրա միտքը կաշկանդուած էր ուրիշ բանով. նրա ամբողջ էութիւնը բռնուած էր ուրիշ մտքերով: Փոթորիկ կը գայ և կ'անցնի, կապոյտ երկինքը կը ծածկուի սև-սև ամպերով, այնտեղից կը լսուի գոռունն ու գոչիւնը, շանթերը կը փայլատակեն չորս կողմը, բայց չի անցրի կարճ ժամանակ և նա ինքն իրան կը դադարի, արեւը կը ժպտայ, բնութիւնն կը կենդանանայ, մարդիկ դուրս կը դան իրանց բնակարաններից, թռչունները կըսկսեն անուշ ծվլոցը և բնութիւնը կրկին կը կենդանանայ: Հոգ չէ, երբ փոթորիկը ի վերուստ է գալիս, վայ է միայն, երբ այդ փոթորիկը անհաւատ իւսուֆի հրոսակներն են յառաջացնում:

Ու գնում էր առաջ Աշոտ Երկաթը և իւր հայեացքը դարձրել էր ճանապարհի ուղղութեամբ, որ ոլոր մոլոր պտոյտներով ձգվում էր իւր առաջ:

Յանկարծ իւր առաջ, ճանապարհի հէնց մէջտե-

ղը, փոշու մի ամպ բարձրացաւ: Աշոտ Երկաթը իւր աչքերը լայն բացեց և ուշադրութեամբ դէպի փոշին նայեց, որ սկսեց պտոյտներ անել և սիւնաձև բարձրանալ վեր, միշտ վեր, դէպի սև ամպերը: Ճախարակի նման անդադար պտըտում էր այդ փոշին և ճանապարհի ուղղութեամբ առաջ գնում, կարծես նա ուզում էր ծաղրել Աշոտ Երկաթին և նրա խմբին, որոնք բնութեան արհաւիրքներից չվախենալով, այնպէս աներկիւղ առաջ էին գնում: Աշոտ Երկաթը յօնքերը կիտեց, նա չէր սիրում այդ տեսակ «քաջքարամիներ», որ այնպէս յամառ կերպով շարունակում էր պտտուել իւր առաջ. ձին առաջ քշեց և ուզեցաւ կտոր կտոր անել փոշու այդ սիւնը, որ մինչև երկինք էր հասնում, երբ նա կարծես ժպտալով ղրա դէմ, պոչը հաւաքեց և թռաւ հեռու և հեռու, ով գիտէ ուր, որ ձորի կամ որ լեռան գագաթին կրկին իւր պարը շարունակելու:

Վերջացաւ, պրծաւ քաջքարամին, հետքն էլ չմնաց և յանկարծ խորին լուռութեան մէջ լսուեցաւ որոտման անուշի ձայնը, մի վայրկեան էլ և ահա սկսուեց Լոռուայ հեղեղը... ինչ էր դա, ծովը իւր բիրանն էր բացել, երկինքը պատառուել, թէ ովկիանոսը երկնքի վրայ շուռ եկել:

Բոլոր բնութիւնը խառնուել էր իրար, էլ ոչինչ բան չէր երևում ոչ ծառ, ոչ թուփ, ոչ լեռ և ոչ ձոր, ամեն ինչ միախառնուել էր, ամեն ինչ ձուլուել իրար հետ և դարձել ջրային մի զանգուած:

— Տղէքը, կանգ առէք, մի քայլ անգամ անկարելի է առաջ գնալ, կանչեց Աշոտ Երկաթը և ինքը իսկոյն ձիից ցած թռաւ, նրան հետեւեցին իւր ձիա-

ւորները, որոնք իջնելով ձիերից ցած մի շրջան կողմացին և սկսան սպասել փոթորկի անցնելուն: ԳճՈւ, գճՈւ, գճՈւ ձայն էր հանում հեղեղը և ճանապարհորդների գլխին կթերով ջուր թափում, որոնք մինչև ոսկորները թրջուել էին և ցրտից դողդողանում էին:

— Այ քեզ հեղեղ, ասաց զինուորներից մէկը, որի միւրուքից և գլխից առուի պէս հոսում էր ջուրը,

— Այդպէս էլ պէտք էր, մենք վաղուց է ուր չէինք լողացել և Աստուած մեզ լողացնում է, ի՞նչ կայ որ, պատասխանեց մի ուրիշը, որ իւր ահագին վահանի տակ պատսպարուել էր հեղեղից,

Այդ միջոցին լսուեցաւ հեռուից մի տեսակ խուլ և անորոշ ձայն, կարծես այնտեղ ձորի միջից թրուշում են հազարաւոր թռչուններ կամ թէ ինչպէս թէ հեռու լեռան քամակին քանդվում են աշտարակի պարիսպներ:

Աշոտ Երկաթը, որ լուրջ կերպով հետեւում էր ամեն բանի, իսկոյն գլխի ընկաւ թէ ինչ վտանգ է սպառնում իրանց և նա դառնալով դէպի իւր խումբը, գոռաց բարձր ձայնով:

— Հեծնել ձիերը, բարձրանալ աջ, դէպի բլուրը: Խումբ իսկոյն կատարեց նրա հրամանը և քաշուեցաւ վեր դէպի բարձրութիւնը, այդ ժամանակ նրանք տեսան, թէ ինչպէս հեղեղատը լեռան պէս գլուխը բարձրացրած հկաւ ողողեց այն տեղը, ուր կանգնած էին մեր կտրիճները:

Անցաւ մի փոքր ժամանակ. ամպի որոտմունքը հետզհետէ կտրուեց, դադարեց հեղեղը, վերջացաւ անձրեւը և կապոյտ երկինքը ցոյց տուեց իւր ուրախ

դէմքը, տղերքը ազատ շունչ քաշեցին և ամեն մէկը սկսեց իւր թաց շորերը քամել. քիչ ժամանակից յետոյ վառեցին մի ահագին խարոյկ և ամեն մէկը սկսեց իւր շորերը ցամաքացնել, Աշոտ Երկաթը նայեց իւր կտրիճներին և նրա հոգին լցուեց գոհունակութեամբ: Վեց հարիւր մարդուց ոչ մէկը տրտունջ չէր յայտնում, ոչ մէկի դէմքը մռայլ ու յոգնած չէր, այլ ուրախութեան ժպիտը փայլում էր նրանց դէմքերին, երևում էր, որ ամենքը իրանց կեանքը Աշոտ Երկաթի համար էին դրել...

Երբոր մի փոքր հանգստացան, նրանք կրկին իրանց ճանապարհը շարունակեցին և մութը դեռ նոր էր պատել, երբ զգուշութեամբ կանգ առան Խորածոր ամրոցի պարիսպների առաջ:

Աշոտ Երկաթը հրամայեց իւր քաջերին մի փոքր հանգիստ առնել և կէս գիշերուան դէմ անակնկալ կերպով յարձակում գործել բերդի վրայ...

Ժ. Զ.

Ողնենք Աշոտ Երկաթին Խորածոր ամրոցի պարիսպների տակ, թողնենք Դաւթին իւր Աստղիկին որոնելիս և մենք գանք Վասպուրական երկիրը, Գաղիկ դաւաճանի աշխարհը, ուր ծփում են Աղթամաւայ կամ Վանայ լճի կապոյտ ալիքները:

Դագիկ Արծրունին խղճահարուած իւր ստոր դաւադրութիւնից, որ արել էր Սմբատ արքայի դէմ, բայց աւելի երկիւղ ունենալով Իւսուֆից իւր կեանքի համար, խոյս տալով Իւսուֆից մտաւ իւր երկիրը և

իւր առաջին գործը եղաւ քաշուել ամուր տեղերը և սպասել հանգամանքների, մինչև որ կարողանար իւր մտադրութիւնները առաջ տանել:

Մինչև Աշոտ Երկաթի երեւոյթը նա դեռ վախճանում էր Իւսուֆից և չէր համարձակուում իջնել բերդերից, թէև տեսնում էր իւր ժողովրդի հալածանքը, տառապանքը և թշուառութիւնը. բայց հէնց որ լսեց Աշոտ Երկաթի քաջագործութիւնները, հէնց որ իմացաւ Իւսուֆի զօրքերի յաղթուիլը, նա սիրտ առաւ և ինքն էլ Աշոտ Երկաթի օրինակին հետեւելով սկսեց նեղել Իւսուֆի հրոսակներին և քշել նրանց իւր երկրի սահմաններից: Հեռատես և խելօք մարդ էր Գազիկը. նա հասկացաւ որ նախ իւր երկիրը պէտք է մաքրի արտաքին թշնամիներից, իւր երկրում պէտք է իւր համար մի ամուր յենարան պատրաստի և ապա թէ ձգտի իրագործելու իւր մտքերը: Նա արդէն Վասպուրականի տէրն էր, թագաւորն էր, բայց դրանով չէր յագեցնում նրա փառասիրութիւնը, դրանով նա գոհ չէր: Նա ուզում էր լինել թագաւորաց թագաւոր և օրինական գահը յափշտակելով լինել միահեծան տէր, այդ էր նրա ձգտումը, այդ էր նրա մտածութեան միակ առարկան: Իւսուֆի օգնութեամբ ուզում էր իւր այդ միակ ձգտմանը հասնել, բայց շուտով հասկացաւ իւր սխալը և այժմս ինքը միայնակ սկսեց ձեռնարկել այդ նպատակին հասնելու:

22փոթեցրին նրան Աշոտ Երկաթի քաջագործութիւնները, այլ ընդհակառակը նա ուրախացաւ, որ առիթ տուեց Իւսուֆի ոյժերը դուրս քշելու իւր երկրի սահմաններից էլ և նա իւր եղբայր Գուրգէնի հետ միասին յարձակուեցաւ Իւսուֆի զինուորներին

վրայ, հալածեց նրանց մինչև Ստրպատականի սահմանները, և ապա իջնելով ամուր բերդերից, սկսեց իւր երկիրը կարգի ձգել:

Միւս հայ իշխաններն ու նախարարներն էլ՝ հոգի առած այդ յաղթութիւններից, սկսեցին իրանց երկիրներից հալածել թշնամուն: Ամենքը հալածում էին Իւսուֆի հրոսակներին ինքնուրոյն և ինքնակամ կերպով, չկար դրանց մէջ մի ընդհանուր կապ, չէին ճանաչում նրանք մի ընդհանուր դեկավար, չունէին մի որոշ ծրագիր:

Եւ Իւսուֆը դեռ համբերում էր, նա ճանաչում էր հայերին, նա գիտէր նրանց անմիաբանութիւնը, նա հասկանում էր որ վաղ թէ ուշ այդ նախարարները իրանց սրերը իրար դէմ կը դարձնեն և այն ժամանակ ինքը գիտէ թէ ինչպէս կողոզի հայոց երկիրը արիւնով թէ ինչպէս իւր վրէժը տափնապատիկ կառնէ հայերից:

Բայց Գազիկի հոգը չէր թէ կը կործանուէին փոքրիկ նախարարութիւնները, թէ կը տառապէր ժողովուրդը, կը թափուէր հայոց արիւնը. նա միայն ամեն միջոց գործ էր դնում իւր իդըն ի կատար ածելու:

Նստած էր նա Վան քաղաքում ճամիրամից հիմքը ձգած ամուր բերդում և սկսում էր զանազան նորոգութիւններ անել և ամրացնել բերդը: Դէպի Քրդնունեաց ծովը նայող կողմը շինեց նա գեղեցիկ պալատ գեղեցիկ ճամբիքներով, որտեղից դրօսնողի առաջ տարածվում էր Վանայ լճակի անսահման կապոյտ ջուրը, ուր երբեմն-երբեմն լողում էին փոքրիկ մակոյկները իրանց սպիտակ փոքրիկ առազաստներով, որ մի-մի վայրենի կարապանների էին նմանում:

Գազիկը գոհունակութեամբ նայում էր հրաշալի տեսարանին և մտածում աւելի ճոխացնելու և նորանոր շինութիւններ*) աւելացնելու, բայց նրա հոգին խաղաղ չէր, նա գոհ չէր, աշխարհի այդ հրաշալի անկիւնով...

Տխուր էր այսօր Գազիկը. շատ շուտով նա մտածում էր բաժանուել իւր ընտանիքից, իւր սիրուն աղջկանից, որին հոգու չափ սիրում էր:

Հայոց երկիրը խաղաղացել էր, Իւսուֆի հրոսակներից մի փոքր ազատ շունչ էր քաշել հայ ժողովուրդը, և ահա այժմ ինքը մտածում էր այդ խաղաղութիւնը խանգարել, առաջին սուրը ինքը բարձրացնել հայոց դէմ:

Նախջուռն քաղաքը նրա մտքից չէր անցնում, որ խլելով Սմբատ արքան յանձնել էր Սիսակեանց իշխանին և որ այնքան դժտութիւնների առիթ էր տուել: Եւ Գազիկը պատրաստութիւն էր տեսնում յարձակում գործելու նախջուռնի վրայ և յետ խլելու Սիսակեան իշխանից այդ քաղաքը:

Դառն յիշողութիւնները անցնում էին նրա մըտքով և նա լուռ դիտում էր արևի մուտքը, որ թագնւում էր հեռու հորիզոնի տակ, երբ աննկատելի կերպով դուրս եկաւ նրա աղջիկը՝ Հեղինէն, իւր երկու նաժիշտների հետ և առանց նկատելու հօր ներկայութիւնը յենուեցաւ պարսպի վրայ և իւր հայեացքն ուղղեց դէպի Բզնունեաց ծովի ջրերը, որոնք մեղմ ծփում էին և դիպչելով ժայռերին փրփրում...:

*) Յետոյ չինեց երկու եկեղեցի՝ ս. Գրիգոր և ս. Սիօն անուամբ:

Նազելի և քնքոյշ օրիորդ էր Հեղինէն, դեռ տասն և վեց տարին չլրացած: Սև սաթի նման յօնքերը բարակ աղեղի նման կամար էին կապել նրա փայլուն, բայց թախիծով լի աչքերը: Նա լուռ դիտում էր փոքրիկ ակիքների վիտալուն, որոնք պար էին բռնում արևի վերջին ճառագայթների տակ... Ա՛խ ի՞նչքան շատ էին այդ ակիքները, մի ակիք ջարդվում, փշրվում և ոչնչանում էր, միւսն էր գալիս, նա էլ էր ոչնչանում, մի ուրիշն էր գալիս, ապա դարձեալ ծնվում նորը, նա էլ մեռնում և տեղը ծնվում նորը և նորը... մտածում էր Հեղինէն և ապա իւր անթարթ աչքերով դիտում էր հեռուն և հեռուն, ակիքներից հեռու, դէպի հորիզոնը, դէպի լեռները, որի ետեւ գտնվում է Այրարատեան աշխարհը, ուր այնպիսի հպարտութեամբ երկինք է հասցրել իւր ակնոր գագաթը հսկայ Մասիսը և ուր շրջում է դիւցազն Աշոտ երկաթը, հայոց օրինական թագաւորը...

Մի փոքր ժամանակ լուռ դիտում էր Գազիկը ուր աղջկան և ապա մօտենալով նրան քաղցր ձայնով ասաց:

— Աղջիկս

Հեղինէն մամնով մի տեսակ սարսուռ անցաւ լսելով հօր ձայնը, բայց երբ նայեց նրա կորովով լի աչքերին, փաթաթուեց հօրը և լուռ սկսեց նայել նրա աչքերին:

Գազիկը մի համբոյր դրոշմեց նրա մարմարիոնի նման ճակատին և նրա ձեռքերը իւր ափի մէջ առնելով կանչեց.

— Դու տխուր ես, Հեղինէ, ի՞նչն է արդեօք տրխրեցնում քեզ. միթէ գոհ չես այս սքանչելի տեղով

և այն վայելչութիւններով, որով շրջապատուած ես դու աստ, հոգիս, ինչ բան վրդովեցնում է քեզ և ես իսկոյն կը կատարեմ քո ամեն մի ցանկութիւնը...

—2է, հայրիկ, ես երջանիկ և բաղդաւոր եմ, իմ միակ ցանկութիւնն է, որ դու մնաս մեզ հետ անբաժան: Վասպուրականը ընդարձակ երկիր է, բաւականացիր նրանով և մենք երջանիկ կը լինինք:

Մի տեսակ մուսյլ քող անցաւ Գագիկի դէմքի վրայ, լսելով այդ խօսքերը և նա իսկոյն գլխի ընկաւ թէ ինչ է ուզում ասել Հեղինէն: Այդ միևնոյն բանը միշտ կրկնում էր նաև իւր մայրը:

—2է, աղջիկս, ես շուտով պիտի արշաւեմ դէպի Նախջուան, տղամարդու գործը չէ տանը նստելը. իսկ կանանց գործ չէ մարդոց գործերի մէջ խառնուելը, գուր դու և քո մայրը աշխատում էք ետ կանգնեցնել իմ նպատակից:

—Իսկ Աշոտ Երկաթը միթէ թոյլ կըտայ գրաւելու այդ քաղաքը:

—Աշոտ Երկաթը... հըմ... դա արդէն իմ գործն է. բայց դու գնա սենեակդ, փչում է արդէն երեկոյեան սառը քամին և դու կարող ես մրսել, ասաց Գագիկը և չսպասելով պատասխանի ներս գնաց իւր պալատը, թողնելով Հեղինէին միայնակ, նաժիշտների հետ:

Հեղինէն նայեց հօր ետեւից և ապա մի դառն ժպիտ խաջաց նրա երեսին:

—Ո՛չ, ամեն բան կը գոհեմ, որդիական պարտաւորութիւնս կը մոռանամ և այն սև կնիքը, որ ուզում է դնել հայրս իւր անուան վրայ, ես իմ թոյլ տեղովս կը քաւեմ: 2եմ թոյլ տայ որ Աշոտ Երկա-

թից օրինական զահը յափշտակուի... Ես քեզ հետ եմ, ո՞վ քաջ դիւցազն, քեզ համար եմ միայն աղօթում, քո յաջողութեան վերայ եմ մտածում... Թոյլ բազուկներով կը խորտակեմ նոյն իսկ հօրս բոլոր ջանքերը և նրա բոլոր մտադրութիւնները ի դերև կը հանեմ... Հուտով, շատ շուտով կիմանաս, որ մի աներևոյթ ձեռք, ամեն դաւադրութիւններից քեզ պահպանում է,—այդպէս ասաց ինքն իրան Հեղինէն և այն է ուզում էր ներս գնալ, երբ մի քահանայ խոր գլուխ տուեց նրան: Մի տեսակ հետաքրքրութիւն պատեց օրիորդին և իսկոյն հեռացրեց նաժիշտներին:

—Հ՛ր, տէր Սահակ հայր, լուր ունիս:

—Այո՛, իշխանուհի, ուղարկուած մարդը դարձաւ և Աշոտ Երկաթը ողջ և առողջ է: Ամբողջ երկիրը մաքրել է անօրէններից և այժմս ճակատած է Աղստափա ամրոցի դէմ, որ կասկած չկայ, այժմս առած կը լինի:

—Գոհութիւն Աստուծոյ, լաւ լուրեր ես բերել, տէր հայր, բայց հարկաւոր է նրան մի բանից զգուշացնել: Այս իրիկուն նամակ կը գրեմ և այդ թուղթը անյապաղ պիտի Աշոտին հասցնէք:

—Պատրաստ եմ ձեր հրամանը կատարելու, իշխանուհի, ասաց տէրտէրը, որ Գագիկի ընտանեաց քահանան էր և խոր գլուխ տալով հեռացաւ Արծրունեաց օրիորդից:

Միւս օրը առաւօտեան ձիաւորը սրարշաւ գնում էր դէպի Աշոտ Երկաթ, հետը տանելով Հեղինէն նամակը:

ԺԷ.

Պիշերը իւր սեւաթոյր թեւերը տարածել էր ամեն կողմը և խորին խաւարի մէջ ընկղմել Աղստափա կամ Խորաձոր*) ամրոցը որ աժդահայ գաղանի նման դուրս էր ցցուել ժայռի գլխին և հալարաւթեամբ նայում էր ցած, իւր ոտքերի տակ, ուր անուշիկ խոր ձորի մէջ լռիկ մնջիկ հոսում էր Աղստափի գետակը .

Չորս կողմը տիրում էր խորին լռութիւն, երբեմն երբեմն միայն սուլելով անց էր կենում քամին, խրոխտալով յարձակվում պարիսպներին և ապա յաղթուելով նրանից, յետ էր նահանջում պատերից և ոռնալով և հառաչելով փախչում հեռու և հեռու... Կէս դիշերից արդէն անց էր. բերդի մէջ ամեն ինչ լուռ էր. խոր քուն էին մտել ամենքը՝ սկսած արար իշխանից մինչև յետին զինուորը. քաղցր նիրհը պատել էր ամենին և ամենքը արդէն գտնվում էին երազական այն աշխարհում, ուր դիւթական սնոտի պատկերները միմիայն գոյութիւն ունին... Պահապաններն անգամ, որոնք ձանձրացել էին քամու ոռնալուց և սուլելուց, չկարողանալով տանել դրա միատեսակ և անտանելի ողորդ, ամեն մէկը կուշ էր եկել մի անկիւնում և ընկել էր մի տեսակ մրափման մէջ. երբեմն երբեմն միայն, երբ որ հեռուում, ձորի միջից

*) Պէտք է հետազոտել որ այդ բերդը այժմ Դիլիջանի և Քարվախսարա գիւղերի մէջ գտնուող Արգ-դալասի կոչուած բերդն է, որ կառուցուած է Աղստափա գետակի վրայ խոր ձորի մէջ։ Բ. Ա.

լսվում էր վայրենի բորենու և գայլերի ոռնոցը, նրանցից մի բանիսը բարձրացնում էին իրանց ծանրացած գլուխները և տնիծում էին այդ գաղաններին, որոնք իրանց քունը խանգարեցին...

Բայց քամին իւր նուազն էր շարունակում և բուռն զօրութեամբ առաջ քշում երկնքի վրայ մոխրագոյն ամպեր, որոնք արագութեամբ հեռանում էին հորիզոնից, մէկը միւսին հետեւելով, մի ամպի կտոր միւսի հետ խառնուելով և ձուլուելով...

Հէնց այդ միջոցին Աշոտ Երկաթը իւր երկու հարիւր կտրիճներով զգոյշ մագլցում էին ժայռից ժայռ, քարից քար և մօտենում էին բերդին։ Չորի կողմից մուտքը բաց էր և այդ կողմից ապահով կարծելով երկու պահապան միայն նշանակած էին, որոնք հէնց նոր քուն էին մտել և ընկել էին դիւթական աշխարհը...

Հայ կտրիճները բարձրանում էին վեր. ոչ մի շշուռն, ոչ մի ձայն չէր լսվում, ոչ մի քար, ոչ մի խիճ չէր գլորվում նրանց ոտքերի տակից. այլ դեբրի նման նրանք աներկիւզ բարձրանում էին վեր, իրանց ոտքերի տակ թոզնելով անուշիկ ձորը, ուր ընկնողը պատառ պատառ պիտի լինէր։

Խմբի առաջ գնում էր Աշոտ Երկաթը, ինչպէս մի հասարակ զինուոր, անա բարձրացաւ նա վեր և կանգ առնելով ազատ շունչ քաշեց և սրբեց ճակատի բըրտինքը. նա չնկատեց անգամ, որ հէնց իւր ոտքի տակ տարածվում է քնած պահապանի մարմինը։ Յանկարծ նա լսեց մի տեսակ խուլ ձայն, որ ասում էր.

— Գալիս են, գալիս. Վահրնշահը...
Աշոտ Երկաթը սուրը մերկացրեց, բայց նայելով

իւր ոտքերի տակ փռուած պահապանին, սուրը կըրկին պատեանը դրեց և ինքն իրան ասաց.

— Եհ, սրա համար շարժէր սուր հանել, և նրկատելով որ ձորից բարձրանում են իւր կտրիճները, միայն իւր ոտքը դրեց պահապանի կրծքին:

Այդ միջոցին բոլոր կտրիճները արդէն ժողովուելէին Աշոտ Երկաթի շուրջը և նրա հրամանին էին սպասում, երբ լսուեցաւ մի տեսակ թրմփոցի ձայն, կարծես ով որ ցած գլորուեց ձորը:

— Ո՛վ ընկաւ, հարցրեց Աշոտ Երկաթը ցած ձայնով գիմելով իւր կտրիճներին:

— Ոչ ոք, պատասխանեց զինուորներից մէկը առաջ դալով, պահապաններից մէկին Մահմէդի գոգն ուղարկեցին:

— Զատ լաւ արիք, այժմ հարկաւոր է զգոյշ առաջ գնալ և սկսել կոտորածը, բայց հէնց որ լսէք թէ իմացան մեր բերդ մտնելը ամեն կողմից ահագին աղմուկներ բարձրացրէք և շփոթեցէք բոլորին: Խնայել ոչ ոքի չլինի, մինչև որ զէնքերը վայր չդնեն: Դէ, իմ կտրիճներ, սկսեցէք գործը, ժամանակ պէտք չէ կորցնել, ասաց Աշոտը և նրանք մի քանի խմբերի բաժանուելով սկսեցին կոտորածը:

Քնած զինուորները չգիտէին մարդիկը են իրանց գլուխները կտրում թէ դեեր, նրանք մինչև անգամ ժամանակ չունեցան զէնքի գիմելու, մի քանիսը միայն խելքի եկան, բայց հայ կտրիճների սուրը նրանց էլ վերջ տուաւ: Զանցաւ կարճ ժամանակ և դեռ արշալոյս նոր էր բացվում, երբ ամբողջ բերդի մէջ գտնուած արաբաց գնդից կէսը կոտորուած էր. իսկ միւս մասը գերի բռնուած:

Աշոտ Երկաթը ազատ շունչ քաշեց, երբ զգաց, որ վերջին հարուածը տուեց Իւսուֆի զինուորներին, որոնք այլ ևս չեն համարձակուի անհանգիստ անելու իրան: Իւսուֆի վերջին գորութիւնը ջախջախելով, Աշոտ Երկաթը շտապեց դառնալ Արշարունեաց երկիրը:

915 Թուականն էր երբ հայ իշխանները ակնածելով դրա քաջագործութիւններից և կարճ ժամանակում ցոյց տուած յաղթութիւններից, ի մի ժողովուելով Ափխազաց Գուրգէնի և վրաց Ատրներսէհ արքայի հետ միասին, թագաւորեցրին նրան իւր հօր փոխարէն:

Այնուհետև նա սկսեց խնամել երկիրը իբրև հայր: Նա փառքի համար չէր մտածում, այլ նրա միակ ցանկութիւնն էր տեսնել իւր ժողովրդի բարօրութիւնը, սակայն այդ հանգստութիւնը երկար չտևեց և հայոց խաղաղ երկիրը նորից ալեկոծուեցաւ, նորից արեան և կոտորածի ասպարէզ դարձաւ, որ շփոթեց Աշոտ Երկաթի սիրտը: Այս անգամ վէրքը շատ ծանր էր:

ԺԸ

Ինչպէս հայր իւր ժողովրդեան, ինչպէս հաւսարակ մարդ, Աշոտ Երկաթը իւր սուրը մի կողմը թողած, շրջում էր իւր ժողովրդի մէջ և նրա երկաւրամայ վէրքերը բուժում, նրա կարիքներին դարման տանում: Նա ման էր գալիս բաղաբից բաղաք, գիւղից գիւղ, ծանօթանում էր ժողովրդի դրութեան

«Քաջդ Աշոտ ձահրնշահ, դրած էր նամակի մէջ, մի կարծիր, թէ միայն նրանք են քո բարեկամները՝ ոչք քեզ անձամբ ճանաչում են։ Ես քեզ չեմ տեսել՝ բայց լսելով քս քաջագործութիւնները սիրում եմ քեզ։ Սիրում եմ իմ հարազատ ծնողներից աւելի, ինչպէս իմ հարազատ եղբօրս։ Իմ մտածութեանց առարկան միայն այն է, որ քեզ, թագաւորաց թագաւոր, միշտ յաջողութեան մէջ տեսնեմ և ես միշտ հաջոթում եմ Տիրոջը, որ նա քո կեանքը երկար պահի այն ժողովրդի համար, որ մինչև քո երկալը տառապում էր։ Ինձ դու չես տեսնի, չես ճանաչի, բայց ես միշտ քեզ վրայ պիտի մտածեմ և քո բարիքները ցանկանամ։ Ուրախացաւ սիրտս, երբ լսեցի քո քաջագործութիւնները, իսկ այժմս ցաւում է սիրտս, որ քեզ տխուր լուրեր պիտի հաղորդեմ և վրդովեմ քո խաղաղութիւնը։ Գիտեմ դու չես վհառուհի, վհառութիւնը դիւցազների գործը չէ, այլ թոյլ և վախ-

Եւ Աշոտ Երկաթը ծալեց նամակը ու մի կողմը դրեց, բայց չանցաւ մի քանի օր և՛ ահա լուր ստացաւ, որ Գաղիկը յիւրաւի պաշարել է նախիջեան քաղաքը, բայց նա տեղից չշարժուեց սպասելով հետեւանքին։ Նախիջեանը առաւ Գաղիկը և ահա Սիսականց իշխանը, որին պատկանում էր այդ քաղաքը

բարկութեամբ լի յարձակուեցաւ Վասպուրականի վրայ, սկսեց նրա երկիրները հուր ու մոխիր դարձնել: Երկպառակութեան քարը գլորուած էր և սկսուեց Արծրունեաց և Սիսակեանց արիւնը թափուել. այդ ախտը տարածուեցաւ նաև միւս հայ իշխանների մէջ, որոնք դուրս գալով իրանց երկրի սահմաններից սկսան հարեան հայ երկիրներն ու գաւառները աւերել և սրոյ ճարակ դարձնել:

Կատաղեց Աշոտ, մռնչաց սոսկալի մռնչմամբ, որ սար ու ձոր դողացին և ապա կրկին սուրը պատեանից հանելով սկսեց հայ նախարարների վրայ վազել: Երկիրը նորից փոթորկուեց, նորից սուգն ու շիւանը տարածուեց, նորից գիւղերն ու քաղաքները ամայացան և թշուառ ժողովուրդը նորից սկսեց հեծել հայ նախարարների ըմբոստութեան և փառասիրութեան պատճառով: Արտաքին թշնամին այժմս չկար, բայց ներքին խռովութիւնները աւելի խոր խոցեցին խեղճ ժողովրդին քան արտաքին թշնամին:

Բայց արտաքին թշնամին էլ հեռու չէր, Իւսուֆը, որ միշտ ատամները կրճրտացնում էր Աշոտ Երկաթի վրայ և մտածում նրանից վրէժխնդիր լինելու իւր զօրքերին այնպէս չարաչար հալածելու պատճառաւ այժմ սիրտ առաւ և կամաց կամաց իւր պատրաստութիւններն էր տեսնում Հայաստանի վրայ յարձակուելու: Նա ուրախանում էր հայ նախարարների անմիաբանութիւնը տեսնելով և ազատ էր թողել նրանց իրար դէմ կռուելու, իրար ոչնչացնելու. նրան նպաստողը միայն այդ էր, ապա թէ ոչ վախենում էր նա Աշոտ Երկաթի վրայ յարձակուելուց: Ժամանակը արդէն մօտեցել էր. եւ Իւսուֆը հրամայեց իւր

բոլոր զօրքերին ժողովուել միասին Ատրպատական և այնտեղից մտնել հայոց երկիրը: Նրանք արդէն կամաց կամաց մօտենում էին հայոց երկրին, այն ինչ հայ իշխանները դեռ իրար արիւն էին թափում. .

ԺԹ.

Ենչպէս անձրևից առաջացած հեղեղատը այնպէս ներս խուժեցին Իւսուֆի հրոսակները հայոց երկիրը և սկսեցին անցած տեղերը քանդել, աւերել և կոտորել: Ենչպէս հեղեղատը ողողում է և աւերում նախ առաջին հանդիպած տեղերը և ապա զանազան ուղղութեամբ ցրուելով վազում է միշտ առաջ, առանց հարցնելու տեղն ու դիրքը, այնպէս էլ արաբաց հրոսակները նախ սկսեցին աւերել իրանց մօտի երկիրները և ապա մտնել աւելի խորը երկրի ներսը, ուր ազատ ասպարէզ գտնելով իրանց համար, մոխրի կոյտեր դարձրին շէն գիւղերն ու քաղաքները... Իրանց ետևից նրանք թողնում էին միմիայն աւերակներ, սուգ, լաց ու շիւան... ամեն ինչ ոչնչանում էր նրանց բարբարոս ձեռքերից, ամեն ինչ կործանվում և արիւնով ողողվում մոխիր դարձած աւերակները... Ո՞վ էր խեղճ ժողովրդեան պաշտպանը, նրանց մասին հոգացողը-ոչոք: Իշխանները իրար հէտ էին կռվում, իսկ ոմանք ամբանում էին իրանց բերդերում, անպաշտպան թողնելով խեղճ ժողովրդին, որի քրտինքով ապրում էին իրանք... Այո, դեհ, որի քրտինքով ապրում էին իրանք... Այո, ծանր էր, խիստ ծանր ժողովրդի դրութիւնը, ամեն հալածանք, ամեն տանջանք նրա գլխին էր թափվում

և նա անօգնական, իւր իշխաններից մոռացուած, ձեռքերը երկինք էր բարձրացնում և Տիրոջից օգնութիւն խնդրում:

Եւ նա, ամեն յոյսը կտրած, ամենից մոռացուած, սարսափով պատած, երկիւղից գլուխը կորցրած, թողնում էր իւր տուն ու տեղը, դաշտն ու արտերը և դէպի լեռները փախչում. ամեն կողմը թէ սարերում, թէ ձորերում, թէ տանը գիւղի մէջ և թէ դուրսը դաշտում մահ էր սպառնում նրան:

Կանգ առաւ Աշոտ Երկաթը, երբ լսեց ժողովրդի հեծեծանքը և քաջի սրտի մէջ անցաւ խորին կսկիծը: Նա ձայն տուեց իշխաններին, ձայն տուեց նախարարներին, նրա ձայնը տարածուեցաւ լեռների և ձորերի մէջ, արձագանք տուեց. բայց ոչ մի իշխան, ոչ մի նախարար տեղից չշարժուեց, ոչ մէկը պատասխան չտուեց նրա կանչին, ամենքը կարծես խուլ լինէին և չը լսեցին քաջի ձայնը:

Սպասեց Աշոտ Երկաթը, շատ սպասեց, մի թոյլ ձայն անգամ չլսեց ու վրդովուեց քաջի սիրտը. նրա աչքերում կրեացին արցունքներ, որոնք գլորուեցան ցած և խառնուեցան իւր սիրած ժողովրդի արտասուքների հետ: Դիւցազնը լալիս էր, լալիս էր ոչ թէ մահից վախենալով, այլ լալիս էր որ ինքը չի կարող բիւրի դէմ կենալ, ... Ապա խոցուած սրտով նայում է իւր մի բուռն քաջերին, որոնք լուռ նրա հրամանին են սպասում, ու նրա սիրտը լցվում է գոհունակութեամբ, նրա աչքերից հուր է ցայտում, դէմքն ընդունում է վեհ և խրոխտ կերպարանք և դառնալով նրանց ասում է.

— Տղէ՛ք, մենք միայնակ ենք հազարաւորների

դէմ, մենք ամենքս պիտի մեռնենք, մահը միանգամ միայն գալիս է: Աւելի լաւ է քաջի պէս մեռնենք: սրերը ձեռքներս, քան թէ տնօրէններից գերուենք և բանտի մէջ մաշուենք...

Ասում է նա, սուրը օդի մէջ ճոճում և թռչում առաջ:

— Ապրի Աշոտը, կեցցէ Զահրնշահ, գոռում են կտրիճները և նրա ետեւից սլանում...

Ու թռչում է Աշոտ, մէկ այստեղ է կոտորում թշնամիներին ու յանկարծ աներևոյթանում, մէկ երկրի միւս կողմը: Անակնկալ ժամին յարձակվում է նա թշնամիների վրայ և յանկարծ չքանում...

Ջարհուրանքը պատում է Իւսուֆի զինուորներին և նրանք ամեն ըոպէ, սպասում են նրան, ինչպէս երկնքի պատուհասի բայց նրանք կրկին առաջ են գալիս, կրկին աւերում և կոտորում, տանջանք տանջանքի վրայ աւելացնում հայ ժողովրդին: Նրանք չեն յուսահատվում Աշոտ Երկաթի մանր յարձակումներից, նրանք գիտեն, որ իրանք շատ են, զօրաւոր, անթիւ, անհամար, ո՞ր մէկին կը կոտորի Աշոտ Երկաթը...

Ու աներկիւղ անօրէնները տանջում էին անպաշտպան ժողովրդին, պառաւներին և ծերերին նրանք կոտորում էին անխնայ, ծծմայրերի ձեռքերից դուրս էին կորզում նրանց սիրելի մանուկներին և գետնին խփելով մայրերի աչքի առաջ սպանում. յղի կանանց կոխկոռտում էին ոտքերի տակ և սպանում նրանց, իսկ միւսների որովայնը պատառելով, դուրս էին կորզում պտուղը*) և օդի մէջ շալրտում: մեծա-

*) 2ամէհան, Գլ. ԺԷ, Երես 765.

մեծներին զանազան տանջանքներ էին տալիս, որ ցոյց տան իրանց պահած գանձերը և երբ ստանում էին ամեն ինչ կամ սպանում էին նրանց կամ եթէ առոյգ և քաջ է, գերութեան վարում և ստիպում հաւատն ուրանալու: Գերիներին պահում էին ամենասոսկալի կերպով և երբ նրանք չէին ուրանում իրանց կրօնը, սարսափելի տանջանքներով մահացնում էին նրանց, մի քանիսին կենդանի էին թողնում, մի քանիսին ծանրութեան տակ ճխլում, իսկ ոմանց կրծքից սկսելով սրով երկու կէս էին անում կամ կենդանի մաս-մաս էին անում սկսելով կտրատել ոտքերի կամ ձեռքերի ծայրից...:

Անհարին է մի առ մի յիշել այն սոսկալի տանջանքները, որ գործ էին դնում անհաւատները...

Ի.

Մութը նոր պատել էր աշխարհը, երբ Աշոտ Երկաթը իւր յոգնած կտրիճներով դանդաղ առաջ էր գալիս:

Յանկարծ Աշոտ Երկաթի ձին ականջները ցցեց և գլուխը ճանապարհի մի կողմը թեքելով նայեց այն կողմը:

Աշոտ Երկաթը հաւատում էր իւր ձիու ուշիմութեանը, նրա գլուխը բարձրացնելուն պէս, ինքն էլ այն կողմը նայեց, բայց մթութեան մէջ ոչինչ չնկատեց. ուստի շոյելով ձիուն ասաց.

— Ի՛նչ է, իմ նոյգոս, ի՛նչից վախեցար. թէ քաղցած ես և շտապում ես կերակուր գտնել. սպա-

միր մի փոքր էլ, Աստուած մեզ էլ ու քեզ էլ կերակուր կտայ:

Այդ ժամանակ ձին կանգնեց նորա հետ միասին կանգ առաւ խումբը: Հեռու լանջի վրայ երևում էր մի շինութիւն, որ վանքի էր նմանում, որտեղից երևում էր ճրագի աղօտ լուսաւորութիւնը: Բայց այդ չկանգնեցրեց ձիաւորներին, ընդհակառակը նրանք շատ ուրախացան երբ տեսան ճրագի լոյսը, քանի որ հանգստութեան էին կարօտ. իսկ թէ թշնամի էր այդտեղ թէ բարեկամ, այդ միևնոյն էր. եթէ բարեկամ էր հօ լաւ, իսկ եթէ թշնամի, մի փոքր ջանք էր հարկաւոր միայն որ նրանց այդտեղից դուրս քշէին:

Ձիերի կանգնելուն պէս, ճիշտ այդ ճրագի հակառակ կողմից լսեցին նրանք մի տեսակ խուլ, գերեզմանական ձայն. կարծես գետնի տակից ով որ հառաչում էր: Նրանք սկսեցին աւելի ուշադրութեամբ ականջ դնել. այո՛, ով որ հառաչում էր, ով որ տանջւում էր, որի հառաչանքը կարծես գերեզմանի միջից էր դուրս գալիս: Վանքի մօտ անշուշտ գերեզմաններ կը լինին և մեռելները յարութիւն են առել, մտածեցին մի քանիսը և սարսափը պատելով նրանց, նրանցից մի քանիսը սկսեցին լուռ աղօթք մըմնջալ և երեսներին խաչ քաշել:

Աշոտ Երկաթը ձին առաջ քշեց դէպի ձայնը. նրան հետեց խումբը:

Մի փոքր առաջ գնացին և յանկարծ սարսափահար կանգ առան: Մթութեան մէջ նրանց աչքին ներկայացաւ մի սոսկալի պատկեր, որ ցնցեց բոլորի ուղեղը և փշաքաղեց նրանց մարմինը: Խմբի միջից

մի քանիսը մինչև անգամ ուզում էին յետ դարձնել ձիերի գլուխը և փախչել այդ զարհուրելի տեսարանից, որ նրանց մտքի մէջ ծնեցրեց հազարաւոր հրէշաւոր երևոյթներ, բայց Աշոտ Երկաթը ամեն բան հասկացաւ և շուտով փարատեց իւր զինուորներին անոտիապաշտութիւնը:

— Տղերք, տեսնո՞ւմ էք ինչպիսի տանջանքներով են տանջում հայերին, ասաց նա և ցած թռաւ ձիուց:

Փայտերի վրայ ամուր, գլխի վայր կապուած էին երկու մերկ կանայք, իսկ մի քանի գլուխներ սարսափահար դուրս էին ցցուել հողի մակերևոյթից:

— Տղերք, հետ ածեցէք և ազատեցէք զոնէ այս երկուսին, որոնք դատապարտուած են կենդանի թաղուելու, բայց դեռ շունչը բերաններին է, ասաց Աշոտ Երկաթը և ինքը մի կողմը գնալով նստեց կանաչ խոտի վրայ և ընկաւ խորին վշտի մէջ:

Դաւիթը և մի քանիսը շտապով յետ քանդեցին հողը և ազատեցին երկուսին, որոնք թուլացած ընկան դետին:

Ուշադրութեամբ նայում էր Դաւիթը թշուառների դէմքի գծադրութեանը երբ յանկարծ նա կանգ առաւ և ապուշի նման սկսեց զիտել մէկի դէմքը. նրա ձեռքերը թուլացան և կարծես արիւնը սառեց երակներէ մէջ: Այդ դէմքը ծանօթ էր իրան, բայց նա վախենում էր այդ նմանութիւնը տալ, վախենում էր, որ նա լինէր, ում վրայ կասկածում էր:

Նայեց, նայեց և ապա յանկարծ փաթաթութեան նրա վզով և սկսեց խելագարի նման համբոյրներ տալ նրան, միւս զինուորները երկիւղով նայում էին նրան և կարծում թէ Դաւիթը խելագարուեցաւ: Լու-

րը հասաւ Աշոտ Երկաթին. նա վերկացաւ տեղից և մօտեցաւ Դաւիթին, որ դեռ համբոյրներ էր տալիս, առանց կարենալու խօսելու:

— Ի՞նչ ես անում, Դաւիթ ասաց Աշոտ Երկաթը բռնելով նրա ձեռքը:

Դաւիթը դադարեց համբուրելուց և խեղդող ձայնով ասաց.

— Ա՛խ, տէր իմ, իմ աներս է, Մաթոսը, իսկ ո՞ւր է Աստղիկս, իմ նշանածը:

Ազատուածը, որ դեռ չէր հասկանում, թէ ի՞նչ է կատարվում իւր շուրջը, երբ լսեց իւր և Աստղիկի անունը, լայն բաց արաւ աչքերը, նայեց Դաւիթին և ուշաթափուեց: Խեղճ մարդ, նա ճանաչեց իւր կորած փեսային:

Երբ անցաւ ուշաթափութեան րոպէն, երբ նըրանք մի փոքր հանգստացան, այդ ժամանակ սկսեցին իրար հարց ու փորձ անել, իրար դրութիւնն իմանալ:

— Ասա՛, ո՞ւր է իմ Աստղիկը, դողդողալով հարցրեց Դաւիթը:

— Այնտեղ, ասաց Մաթոսը և ցոյց տուեց դէպի մօտին երեացող վանքը: Դաւիթի սիրտը տրոփտրոփաց. նա ուզում էր վեր կենալ և թռչել դէպի վանքը, այդ բանը նկատեց Մաթոսը և նա կանգնեցրեց նրան:

— Սպասիր, ո՞ւր ես գնում, այնտեղ, վանքում արարաց զինուորներով լի է: Մենք մեր գիւղից փախուստ տալով հանդիստ ապրում էինք այդ վանքում, երբ երեկ երեկոյնան յանկարծ յարձակուելով մեզ վրայ, արարները ամեն աւերմունքներ գործե-

ցին, վանականներին ծեծելով սպանեցին. իսկ մեզ, որ զէնքի դիմեցինք, այսպէս հողումը թաղեցին, այն ինչ այս երկու կանանցը, որոնց տեսնում էք գլխի վայր կապած այնքան ծեծեցին, մինչև որ շունչները կտրուեց: Խեղճերը ուզում էին փախչել վանքից, բայց չյաջողեցաւ նրանց...

— Իսկ Աստղիկը, անհամբերութեամբ խօսքը կտրեց Դաւիթը:

— Աստղիկիդ բռնեցին. նա կենդանի է, բայց թէ ինչ վիճակի մէջ, այդ Աստուծուն է յայտնի:

— Քանի մարդ են, հարցրեց Աշոտ Երկաթը որ մինչև այդ ժամանակ լուռ լսում էր:

— 2 զիտեմ, պէտք է որ մօտ երեք հարիւր լինին:

— Լաւ ուրեմն: Տղերք ձիաները թողէք տեղն ու տեղը և հետեցէք ինձ, ասաց Աշոտ Երկաթը և առաջ անցաւ:

Դաւիթը ուզում էր ամենից առաջ անցնել բայց զսպում էր իրան, այն ինչ նրա սիրտը պատառ պատառ էր լինում:

ԻԱ.

Վանքը, որին մօտենում էին մեր կտրիճները, գտնվում էր Մասեաց լեռան հարաւային ստորոտներից մինի վրայ, մի խոր ձորում, որ ծածկուած էր մացառներով և թփերով:

Այդ ժամին, երբ Աշոտ Երկաթը մօտենում էր պարսպին, վանքի ներսը վանականների ընդարձակ սենեակներից մէկում կատարվում էր հետեւալ տե-

սարանը: Բազմոցի վրայ, ուր առաջ սովորութիւն ունէր թիկն տալու վանքի վանահայրը, այժմս նրստած էր արաբաց այդ փոքրիկ գնդի մեծաւորը:

Նա խրոխտ, վայրենի գէմբ ունէր, գլխին կապած սպիտակ չալմա, իսկ մէջքից կախուած էր կեռ սուրը:

Նրա մօտ, նրանից մի փոքր ցած, նստած էին ուրիշ մարդիկ, որոնք ըստ երեւոյթին նրա ստորադրեալներն էին:

Դրանց առաջ կանգնած էին երեք հայ աղջիկներ, որոնք ամօթից և երկիւղից իջեցրել էին իրանց գլուխները և լուռ հեկեկում էին: Սարսափը պատել էր խեղճ աղջիկներին և նրանք դողում էին երկիւղից, այն ինչ երձք գազանը ամենայն ուշադրութեամբ նրանց էին նայում և իրանց մտքում ընտրում էին ամենագեղեցիկին: Վայրենի կիրքը և անասնական ձգտումը ըսպէ առ ըսպէ գրգռվում էր նրանց մէջ և նրանց աչքերը արդէն բորբոքվում էին մօլութեան կրակով:

Բայց հայ աղջիկները ամօթից գետինն էին մտնում և ամեն կերպ աշխատում էին իրանց երեսները թազցնել:

— Մօտեցէք ինձ, մի վախենաք, ես ձեզ վնաս չեմ տալ, ասաց մեծաւորը նշանացի անելով աղջիկներին, բայց աղջիկները տեղներից չշարժուեցան:

— 2 էք լսում, երեկ էլ երդուեցի, որ ձեզ ոչ մի վնաս չպիտի տամ թէև դուք անհաւատի աղջիկներ էք. բայց երդվում եմ Ալլահով, որ եթէ ձեր նզովեալ հաւատը ուրանաք և ընդունէք ճշմարիտ կրօնը, դուք մեր ամիրապետի հարեմում ամենասիրուն աղջիկներից մէկը կը լինիք:

— Գեաւուրի աղջիկներ, խոն էք ինչ է, որ տեղ-ներէիցդ չէք շարժվում. թէ ուզում էք որ այս կեռ սրովս ձեզ մաս-մաս կտրատեմ, գոչեց մեծաւորը բարձրաձայն և վեր թռչելով տեղից բռնեց ամենասիրուն աղջիկներից մէկի ձեռքը, որ հազիւ տասնե-հինգ տարեկան լինէր: Նա քարշ տուեց նրան իւր մօտ և չնայած աղջկայ ընդդիմութեան, գրկեց նրա նազելի իրանը, ամուր և ամուր սեղմեց իւր կրծքին: Նոյնը արեցին և միւս երկու արարները, հետեւելով իրանց մեծաւորի օրինակին:

Ապա մեծաւորը զօրով բարձրացրեց կիսաուշա-թափ օրիորդի գլուխը և հիացած սկսեց նայել նրա գեղեցիկ դէմքին և փոքր ժամանակից յետոյ իւր զգուշի շրթունքները մօտեցնելով նազելի կոյսին, մի համբոյր դրոշմեց թշուառ աղջկայ գունատ շըր-թունքների վրայ:

— Ալլահը վկայ. Ասկեար, դարձաւ նա իւր ըն-կերներին, որ հայերի աղջիկների նման սիրունը աշ-խարհիս երեսին չկայ, միայն ափսոս, շատ ափսոս, որ սրանք միւսիւլման չեն: Ապա նա սկսեց վաւա-շոտ աչքերով նրան նայել, նրա գեղեցկութեամբ զմայլուել... անցան մի քանի րոպենք, զարհուրանքի և տանջանքի րոպենք, երբ յանկարծ դրսից լսուե-ցին սոսկալի աղաղակներ, վայնասունի ձայներ և սրերի հարուածներ... Երեքն էլ բաց թողին կոյսե-րին և վեր թռչելով տեղերից սրերը մերկացրին:

Այդ իսկ միջոցին դուռը ճարճատիւնով փշրուե-ցաւ և այնտեղ երևեցան Աշոտ Երկաթը և Դաւիթը: Դաւիթը նայեց աղջիկներին, նայեց մեծաւորի ոտ-քերի տակ փռուած ուշաթ աղջկան և ճանաչեց

իւր Աստղիկին, Սոսկալի ճիշ արձակեց նա և խելակո-րոյս վրայ ընկաւ դէպի Աստղիկը և գրկեց նրան: Այդ միջոցին նրա գլխին օրօրուեց արաբ մեծաւորի կեռ սուրը, մի մագաչափ էլ և Դաւիթի գլուխը պի-տի կէս լինէր, երբ հասաւ Աշոտ Երկաթը և տեղն ու տեղը պարկեցրեց մեծաւորին: Միւս երկուսն էլ կատաղաբար վրայ վազեցին դէպի Աշոտ Երկաթը, բայց իրանք արինլուայ գետին զլորուեցան, այն ինչ դուրսը վանքի մէջ նրա կտրիճներն էին հունձն անում: Փոքր ժամանակ անցաւ և դադարեց կռիւը. թշնամիներից մի մասը կոտորուած էր, իսկ միւս մասը փախուսաւ էր տուել:

Աշոտ Երկաթը թողեց Դաւիթին, որ նա նշանա-ծից կարօտն առնի, իսկ ինքը մի կողմ քաշուեցաւ, հրամայելով որ ամեն մէկը հանգստանայ, որ շուտով կրկին ճանապարհ ընկնին. նա գիտէր, որ փախստա-կանները նորից վերադառնալու են նոր ոյժով և այն ժամանակ ինքը ծուղակի մէջ կընկնէր: Եւ չսխալուեց Աշոտ Երկաթը:

Դեռ Դաւիթը իւր կարօտը չէր առել իւր Աստ-ղիկից, դեռ նրա կտրիճները չէին հանգստացել և դեռ մութն ու խաւարը նոր բաժանվում էին իրա-րից, դեռ արեւելքում նոր մթմթում էր արշալոյսը, երբ մի ահագին արաբացոց խումբ շրջապատեց մեր կտրիճներին:

— Ե... ամեն մէկիս տասնից աւելի կընկնի, ա-սաց Աշոտ Երկաթը՝ երբ տեսաւ նրանց բազմու-թիւնը:

Եւ ժամանակ չտալով որ իւր վրայ յարձակուին, հարձակեց աղաթին... շահեւոր բոլորեց և շփոթեց նե-

արարենքին. Աղջիկներին յանձնեց հինգ զինուորի, որ զգոյշ պահեն և աշխատեն շուտով կռուատեղից հեռացնել. ապա ասագին դղրդիւնով վրայ վազեցին արաբացոց վրայ և ճղելով նրանց շարքերը ճանապարհ բացին և սկսան խռնուելով յետ նահանջել: Արդէն բաւական տեղ հեռացել էին երբ Աշոտ Երկաթը նկատեց, որ իւր զինուորներից մէկը ետ էր մնացել և ամբողջ գունդը նրան էր պաշարել, այն ինչ այդ մէկը աջ ու ձախ կոտորածներ էր անում և ուզում էր հարթել իւր ճանապարհը. Բայց թշնամին հիւրը շատ շատ են, նա յոգնում է, հագիւ է կարողանում սուրը շարժել: Աշոտ Երկաթը ուզում է թռչել, օգնութեան հասնել նրան. բայց այդ ժամանակ տեսնում է թէ ինչպէս տաս քսան մարդ ետևից պրոհ տալով բռնում են նրան, խլում սուրը և ամուր չուաններով կապկապում: Աշոտ Երկաթը իւր աչքերը դարձնում է իւր խմբին, ում որ պտրում է, բայց նա չկայ: Նրա աչքը հանդիպում է աղջիկներին, Աստղիկին, ապա նա խոր հոգոց է հանում և քաշվում յետ:

Դաւիթը չկար նրա կտրիճների մէջ, նա էր որ գերի բռնուեցաւ արարներից, այն քաջ զինուորն էր, որ պակասեցաւ և խոր կսկիծ թողեց Աշոտ Երկաթի սրտում,

Այժմս ինչ պիտի անէր խեղճ Աստղիկը առանց Դաւիթի:

ԻՖ.

Աշոտ Երկաթը իւր կտրիճներով խոյս տալով Իւսուֆի անթիւ բազմութիւնից, կէս օրուան դէմ, կանգ առաւ Զիրակայ դաշտավայրում, մի բլրի ստորոտին, որտեղից հեռում երևում էր Արագած լեռան դագաթը, որ դեռ ևս ծածկուած էր սպիտակ ձիւնով:

Տղերքը օկսեցին ճաշուան պատրաստութիւն տեսնել, այն ինչ Աշոտ Երկաթը թիկն տալով մի քարի, իւր պղտոր հայեացքը դարձրել էր դէպի Արագածի բարձրութիւնները և լուռ նայում էր նրան. ինչ էր անցնում նրա հոգու մէջ յայտնի չէր, միայն նա սաստիկ տխուր էր:

Նա նայում էր հեռուն, դէպի ձիւնանման բարձրութիւնը, դէպի Զիրակայ ընդարձակ դաշտավայրը, ուր այդ ժամանակ տիրում էր կատարեալ ամայութիւն և նրա սիրտը յուզվում ու պղտորվում էր. նա յիշում էր Զիրակի պտղաւէտութիւնը, նրա ցորէնի արտերի շքեղ կանաչելը. այդ դաշտի միջի գիւղաւանների ուրախ երգն ու պարը, այն ինչ հիմա, նոյն այդ դաշտը, որ երբեմն Զարայի որկորն էր յագեցնում, ներկայացնում էր մի սրտաճմլիկ ամայութիւն ..

Արդեօք ինչ պիտի լինէր սրա վերջը ..

Կարծես մահաբեր հուրը մի ակնթարթում կոտորել էր բոլոր բնակիչներին և աւերել այն բերրի և պտղատու դաշտերը, որոնք ժիր ձեռքերի տակ պտղաբերվում և աճում էին...

Առա նա մտնում էր աչքերը, որպէս զի չտեսնի

իւր երկրի ամայութիւնը, չը վրդովի իւր սիրտը, բայց հէնց այդ ժամանակ նրա միտքը պաշարում էին աւելի զարհուրելի մտքեր, որոնք փշաքաղում էին իւր մարմինը:

Նա թագաւոր էր հայոց, դիւցազն էր, հայր իւր ժողովրդեան. նրա պարտքն էր խնամելու, փայփայելու և դարման անելու այդ ժողովրդի բազմաթիւ վէրքերին... բայց ինչ էր անում նա. կարողանում էր արդեօք խնամել, գէթ ազատ պահել բազմաթիւ տառապանքներից: Ի՞նչ պիտի անէր մի դիւցազն, որի ձեռք ու ոտքը շղթայել էին, որի կեանքի դէմ դաւադրութիւններ և որոգայթներ էին լարում նոյն իսկ հայ նախարարները, և դրանով չբաւականաւ լով միանալով թշնամեաց հետ իրտնց սուրը իւր դէմ էին դարձնում:

— Այո, ասում էր ինքն իրան Աշոտ Երկաթը, վաղ թէ ուշ ես կը խորտակեմ հայ նախարարների հսամուլութիւնը, վաղ թէ ուշ ձեռք կառնեմ ես մի զօրաւոր իշխանութիւն հաստատելու, որից կակնածեն մեր թշնամիները և այլ ևս չեն համարձակի մեզ անհանգիստ անելու, բայց ինձ հարկաւոր է մի շատ կտրճ ժամանակ հանգստութիւն, որպէս զի կարողանամ այդ բանը ի գլուխը ածել, ապա թէ ոչ ներկայիս անհնար է այդ:

Մի հոգեկորականութիւն ունինք, որի գլուխ է կանգնած Յովհաննէս կաթողիկոսը, որով կարելի էր ահագին փոփոխութիւններ անել, ուժովացնել օրինական թագաւորութիւնը, բայց այդ գլուխն էլ լոկ միայն ողբով է անցնում իւր օրերը և իւր կեանքի

ուում... Ի՞նչ անեմ ես միայնակ, մի բուռն քաջերով. ժողովուրդը, հասարակ ժողովուրդն է որ ոյժ է կազմում. դրա մէջն է ազգի փրկութիւնը, բայց ներկայիս այդ ոյժը այնքան տառապած է, այնքան խոցուած, որ նախ պիտի դարման տանել նրա վրայ և ապա թէ վստահ նրա վրայ յենուել...

Վեր կացաւ Աշոտ Երկաթը թիկն տուած տեղից և շրջելով սկսեց ծրագիրներ կազմել, թէ ինչպէս պիտի կարենայ իւր մտադրութիւնները ի կատար ածել և այդքան մանր իշխանութիւններից մի զօրաւոր մարմին կազմել:

Կերան, խմեցին, հանգստացան և փոքր ժամանակից յետոյ խուճրդ առաջ շարժուեց. բայց Աշոտ Երկաթի մտքից չէր անցնում Դաւիթը և նա մտածում էր մի հնարքով նրան դուրս կորզել անհաւատների ձեռքից: Նա ափսոսում էր այդ մարդուն, որ իւր հաւատարմութեամբ և քաջութեամբ առաջինն էր իւր կտրիճների մէջ.

Ազատած աղջիկներին և Աստղիկին Հովսէփի մեծ վանքում տեղաւորելով մի քանի օրից յետոյ նա կրկին պտտում էր Մասեաց ստորոտներում, ուր կորցրեց Դաւիթին և ամեն կերպ աշխատում էր նրա մասին տեղեկութիւններ հաւաքել, բայց ոչ մի տեղից որոշ ոչինչ չէր իմանում: Նա միայն լսում էր որ գերիններից մի մասին անխնայ կոտորում էին, իսկ միւսներին, որոնք քաջ և կորովի էին, ուղարկում էին Դուին սպարապետի մօտ, ուր ամեն տանջանքներ տալիս էին նրանց իրանց հաւատից խախտելու: Աշոտ Երկաթը մի փոքրիկ գումարտակ ջարդելուց յե-

տոյ, բռնեց նրանցից մի քանիսին և սկսեց հարց
ու փորձ անել:

— Ասա, անհաւատ, դու տեղեկութիւն չունիս
Դաւթի մասին, ուր է, նա կենդանի է թէ մեռած:

Ձինուորները դեռ լուռ էին, բայց խարազանի
հարուածները նրանց խօսեցնել տուեց:

— Մի վախէք, խօսեցէք, ես կընծայեմ ձեզ ձեր
թշուառ կեանքը...

— Ո՛ր Դաւիթը, այն որ գերուեցաւ վանքի կռուի
ժամանակ:

— Եյո՛, հէնց նա:

— Նրան արդէն տարան Դուին, սպարապետի
մօտ: Այնտեղ նրան մեր հաւատի կը բերեն, այդպէս
քաջը ափսոս է, որ ձեր պիղծ հաւատն ունի:

— Լռի՛ր, անհաւատ, նա այն մտրդը չէ, որ իւր
հաւատն ուրանայ:

— Տանջանքները նրան խելքի կը բերեն:

— Ի՞նչ է. դու չես ուզում լռել, ինչպէս երեւում է
կեանքը քեզ ձանձրացրել է, իմացէք ուրեմն որ մենք
էլ ենք ձեզանից տանջելու ձեւերը սովորել: Տղերք,
դարձաւ նա իւր զինուորներին, սրանց գլխիվայր կա-
խեցէք և մտրակների համը ցոյց տուէք:

Ձինուորները մերկացրին նրանց, ապա գլխի
վայր կախելով պատրաստեցին ճիպոտները: Արաբ
զինուորները դեռ լուռ էին և սարսափահար նայում
էին Աշոտ Երկաթին, արիւնը կամաց-կամաց լցվում
էր նրանց աչքերում, որոնք սկսում էին դուրս թա-
փուել և սոսկալի կերպարանք ստանալ: Ճիպոտների
հարուածը լսուեցաւ նրանց մերկ մարմնի վրայ և
առիւնը սկսեց առատութեամբ բոխել վէրքերից, ցա-

ւր սոսկալի էր. մինչև այդ ժամանակ նրանք լուռ
էին, բայց այժմ սկսան բառաչել և զթութիւն
խնդրել:

Ճիպոտների հարուածները դեռ շարունակվում
էր—զթութիւն, խղճացէք, կանչում էին նրանք ա-
ղիողորմ ձայնով:

— Դադարեցէք, ասաց Աշոտ երկաթը, երբ լսեց
նրանց աղիողորմ բառաչիւնը և տանջանքը. բաջի
սիրտը չդիմացաւ իւր թշնամեաց սոսկալի տանջանքը
տեսնելով:

ԻԳ

Արշալոյսը նոր ուզում էր բացուել, արդէն արեւ-
լեան հորիզոնի վրայ նկատելի էր լուսոյ թոյլ շող-
շողմունքը, ըոպէ առ ըոպէ սլարգվում, պայծառանում
էր հորիզոնը, բայց աղօտ խաւարը դեռ տիրապե-
տում էր երկրին: Բագրեւանդայ Ս. Գրիգոր վանքի
շրջակայքում տիրում էր խորին խաւար, տեղ տեղ
միայն թփերի ու մացառների մէջ լսվում էին մի
տեսակ թոյլ ձայներ. արտուտները թափահարում
էին թեւերը և ապա այդտեղից նետի արագութեամբ
դուրս էին սլանում և թռչում վեր, իսկ այնտեղից
սկսում էին երգել իրանց տաղերը... Տխուր և յուսա-
հատ էին այդ տաղերը:

Հէնց այդ միջոցին Ս. Գրիգորի վանքի բեմի ա-
ռաջ ինչպէս մարմնացած արձան, ծունկ էր չորած
ծերունի վանահայր Տէր Մարտիրոսը և ձեռքերը դէ-
պի երկինք պարզած աղօթում էր... Անշքացած ե-

կեղեցու բեմի վերայ դրուած էր Քրիստոսի խաչելութիւնը, որի առաջ վառվում էր կանթեղը և իւր թոյլ լոյսով լուսաւորում էր խաչելութիւնը և աղօթող ծերունուն:

Խորին գերեզմանական լուութիւնը տիրում էր չորս կողմը:

Նրբեմն երբեմն միայն շարժվում էր ծերունի վանահօր ալեգարդ մօրուսը, որի վրայ մերթ ընդ մերթ գլորվում էին արտասուքի կաթիլներ և թըրջում քարէ յատակը...

Ջերմ և զգացուած էր վանահօր աղօթքը. նա աղօթք չէր ձեւի համար, ո՛չ, այլ նա մոռացած իւր գոյութիւնը, մոռացած աշխարհը, մոռացած ուրախութիւնն ու տառապանքը, իւր ամբողջ էութեամբ ամփոփուած էր միայն այդ աղօթքի մէջ:

Ցանկարծ նրա շրթունքները շարժուեցան և մեռելային լուութեան մէջ լսուեցաւ նրա ձայնը.

— Ո՛հ, Տէր, ասում էր նա, տուր ինձ ոյժ իմ տկար բազուկներին և իմ հոգուն արիութիւն, որ ես կարողանամ ի կատար ածել իմ մտադրութիւնները... Անմեղ ժողովուրդը տառապում է, նա հալածւում է անօրէններից Քո սուրբ անուան համար, տուր ինձ կարողութիւն որ ես կարողանամ մտնել ժողովրդի մէջ, ոգևորել նրան Քո խաչը ձեռքիս, որ նա մի սիրտ, մի հոգի դարձած կուռի իւր հալածիչների դէմ... Տէր, խնայիր Քո ժողովրդին, խնայիր այդ տառապեալ ժողովուրդը, միութեան և համերաշխութեան ոգի ներշնչիր Դու նախարարների մէջ, որ նրանք ձեռք մեկնեն օրինական թագաւորին, Աշոտ Նրկաթին և այդպիսով դուրս հալածեն թշնամիներ-

ըին, Տէր, խնայիր մեզ... Ապա նա նայում էր խաչելութեանը ու հոգեկան բուռն ալիքները երևում էին նրա դէմքի վրայ:

Նրա աչքերը լցվում էին ոգևորութեամբ, երակների մէջ կարծես վազում էին թարմ և երիտասարդական արին. ծերութեան կնճիռները կարծես անհետանում էին նրա դէմքի վրայից: Մի տեսակ գերբնական գօրութիւն կամաց կամաց ներս էր շնչվում նրա երակների մէջ:

Այդ իսկ միջոցին լուսոյ աղօտ լուսաւորութիւնը տարածուել էր վանքի մէջ: Վանահայրը վերջին անգամ իւր «Հայր մերը» մրմնջաց, վերջին անգամ համբուրեց խաչելութիւնը և վեր թռաւ տեղից, կարծես 20 - 30 տարով ջահելացած:

Այդ միջոցին վանքի դուռը կամաց յետ բացուեցաւ և երևեցաւ Տէր Մարտիրոսի ծառան:

— Հայր սուրբ, ձիւները պատրաստ են, ասաց նա:

— Այս րոպէիս, որդի, ասաց նա և դուրս հեռու վանքից: Մի փոքր ժամանակ անց վանահայրը և իւր ծառան հեծնելով ձիերը, թողին վանքը: Նրկար ժամանակ նրանք առաջ էին գնում մինչև որ կէսօրուան դէմ կանգ առան մի գիւղում, որ մի փոքր հանգստանան և ապա կրկին ճանապարհները շարունակեն:

Գիւղի մեռելութիւնը Մարտիրոս հօր վրայ սաստիկ վատ տպաւորութիւն թողեց: Այստեղ այնտեղ գետնափոր խրճիթների միջից երբեմն երևում էին գլուխներ, որոնք երկիւղով նայում էին ճանապարհորդներին:

Գիւղի մէջտեղը կանգ առաւ Մարտիրոս հայրը և նրան իսկոյն շրջապատեցին գիւղացիները և սկսան

ներա աջը համբուրել: Խեղճները նրա ալեզարդ մօրուքից խաբուելով կարծում էին թէ եպիսկոպոս է շնորհ բերել իրանց գիւղը ու նրանցից ամեն մէկը ձիու սանձը բռնելով խնդրում էին իրանց տուն հանդստանալու:

— Ո՞ւր է գիւղի քահանան, հարցրեց Մարտիրոսը:

— Հայր սուրբ, գիւղի քահանային դեռ անցեալ տարի սպանեցին անօրէնները, մենք այժմ քահանայ չունինք:

Մարտիրոս հայրը ոչինչ չպատասխանեց նա իջաւ ձիուց և մտաւ հանդիպակաց խրճիթը: Գիւղականները մտան ներս և շրջապատեցին նրան: Գիւղականները բոլորը տխուր և յուսահատ էին, խորին թախիծը պատել էր նրանց դէմքերը, նրանք և իրանց երեխաները մերկ և բոկոտն էին, մի քանի ցնցոտիներ միայն ծածկում էին նրանց մարմինը:

— Ի՞նչպէս էք, գաւալներս, հարցրեց Մարտիրոսը, թէ և համոզուած էք, որ տրտունջից աւելի ոչինչ չպիտի լսի:

— Է՛հ, հայր սուրբ, ինչպէս տեսնում էք՝ սոված, քաղցած, մերկ և տանջուած: Ամեն բան խլեցին մեզանից անօրէնները, ամեն բան տալան, ամեն անգթութիւն գործեցին, մեր մէջ էլ չմնաց ոյժ, գորութիւն տանելու այսչափ տառապանքները: Խոփը ժանգոտեց, դաշտերն իս մնաց առանց վարելու, առանց ցանելու. հացերն իս սկսում է պակասել: Մեր տէրը դուր էք, եթէ դուք օգնութիւն չանէք, մենք կորած ենք:

— Մի յուսահատուիք, գաւալներս, յոյսներդ

դրէք Աստուծոյ վրայ, նա է գթածը և ողորմածը, կարճ ժամանակ կանցնի և ամեն տառապանքներ կը վերջանան, հնազանդ եղէք միայն ձեր թագաւորին, կաթողիկոսին, ահա ես գնում եմ ընկնելու Աշոտ Երկաթի և կաթողիկոսի ոտքերը, որ մի ճարանեմ ազգի փրկութեան համար:

— Օրհնեալ լինիք, հայր սուրբ, որ կանգնած էք ժողովրդի համար և նրա մասին էք հոգում:

Այդ ժամանակ հայր սուրբի համար բերեցին բօքոնի կտոր և մի քանի խաշած ձու:

— Ներողութիւն կանէք, հայր սուրբ, գիւղի մէջ սրանից աւել բան չդտանք ձեզ պատուելու, ասաց տանտէրը, որ մի պատկառելի ծերունի էր:

Հայր սուրբը ժպտաց:

— Ի՞նչ հարկաւոր է ինձ համար շքեղ ճաշեր, քանի որ իմ ժողովուրդը տառապում է: Ժողովրդի թէ ցաւը և թէ ուրախութիւնը մեկն է, մենք աւելի սոված պիտի մնանք, երբ տեսնում ենք որ մեր ժողովուրդը սոված է:

Համեստ ճաշը վերջացրեց Մարտիրոս հայրը, քաջալերեց, յոյս տուեց գիւղականներին և ապա կրկին ճանապարհը շարունակեց:

Ի. Գ.

Մասեաց ստորոտում Դաւթին ձերբակալելուց յետոյ նրան շղթայեցին և ձգելով վանքի ախոռներից մինի մէջ, պահապաններ կանգնեցրին: Անցաւ ամբողջ օր, բայց դեռ Դաւիթը մի պատառ հաց չէր

դրել բերանը. բայց հոգեպէս ամենեւին ընկճուած չէր, ինչ փոյթ թէ իրան մաս-մաս կը կտրատեն անօրէնները, գոնէ նա ազատեց Աստղիկին՝ վերջին անգամ տեսաւ նրան: Իւր դրութիւնը մոռացած նա միայն իւր Աստղիկի վրայ էր մտածում, նա չնկատեց անգամ թէ ինչպէս ախոռի դուռը յետ բացուեցաւ և մի գինուոր նրա առաջը դրեց խեցէ ամանով կեղտոտ ջուր և հացի փշրանքներ:

Արար գինուորը կանգ առաւ մի փոքր և տեսնելով նրա մտախոհ դէմքը ասաց.

— Զ՛ր, անհաւատ շուն, ինչ ես մտածութեանց մէջ ընկել, ո՛ր գնաց քո քաջութիւնը, որ մահիցդ առաջ այդպէս սարսափի մէջ ես ընկել:

Դաւիթը ոչինչ չպատասխանեց, ապա տեսնելով իւր առաջ դրուած հացի կտորտանքը և խեցիով ջուրը, ժպտաց:

— Զ՛ր, ինչ ես ժպտում, բաւական չէս դրանով. ձեզ նման չներին սոված պէտքէ սպանել ուր մնաց թէ հաց ու ջուր տալ:

— 2ճս կորչի այստեղից, ասաց Դաւիթը, ցանկանալով վերջ դնել նրա վայրահաջութեանը և իւր հրացատ աչքերը ուղղեց գինուորի վրայ:

— Սպասիր, շուտով քո կաշին էլ կը քերթենք, ափսոս միայն որ մեր իշխանը չի թոյլ տալիս քո դատաստանը այստեղ անել, բայց վնաս չկայ, Դուինումն էլ չես ապատուի մահից, ասաց գինուորը և դուրս գնաց:

Չանցաւ մի քանի ժամ և ահա նա զգաց, որ ով որ աքացի է խփում իրան: Հփոթուած վեր թռաւ տեղից. իւր սուրը միտն եկաւ և ձեռքը անգիտակցո-

րէն դէպի գօտին տարաւ, բայց սուրը չկար, նրա տեղ շղթաներն էին զնգզնգում. խելքի եկաւ նա, իւր գերութիւնը մտաբերեց և յաղաղած աչքերը շուրջը դարձրեց: Կանթեղի թոյլ լուսաւորութեան տակ հինգ թէ վեց գինուոր նկատեց սրերը և նիզակները ձեռքերնին, որոնցից մի քանիսը վրայ ընկնելով նրան պինդ շուաններով սկսեցին կապկապել. շղթաներով գոհ չէին, պարաններով էլ էին կապում: Դաւիթը լուռ թոյլ էր տալիս իրան կապկապելու:

Կապկապելուց յետոյ նրան ձի նստացրին և յիսուն գինեալ գինուորներով ճանապահ ընկան: Մթութեան մէջ Դաւիթը ճանապարհներին էր նայում. նա հասկացաւ, որ իրան Դուին են տանում, ուր նստած էր Խուռֆը: Զգում էր Դաւիթը, որ Դուին ընկնելուց յետոյ, էլ փրկութեան յոյս չկայ, ուստի նա ոյժ էր անում պարաններն ու շղթաները կտրատելու, բայց նրանք շատ ամուր էին: Ա՛խ, եթէ ազատ լինէր և իւր սուրը ձեռքն ունենար, այն ժամանակ վայ իրան շրջապատողներին, հոգ չէր թէ դրանք յիսուն հոգի էին, իսկ ինքը միայնակ:

Միւս օրը երեկոյեան դէմ նրանք Դուին մտան: Դաւիթը սպասում էր տաժանելի չարչարանքների և խոնաւ ու մութ բանտի, բայց շատ զարմացաւ, երբ ետ արին շուանները թողնելով միայն երկաթէ շղթաները և իրան մի մաքուր սենեակ՝ տանելով, պատուական ճաշ հրամայեցրին իրան:

— Նայենք, այս ճաշը դեռ ուտենք, տեսնե՞ք յետոյ ինչ է դուրս գալիս. բայց այս ընդունելութիւնը լաւ նշան չէ, մոմուաց ինքն իրան Դաւիթը: Այնքան

դիւր եկաւ ճաշը, որ քիչ մնաց ամաններն էլ հետը ուտէր:

Անցաւ մի քանի օր և ահա նրա սենեակի դուռը բացուելով ներս մտաւ մի մարդ սպիտակ չալմայով: Այցելուն մօտեցաւ Դաւթին և նստելով նրա մօտ առաջ.

— Ողջոյն քաջին. մեծ սպարապետ Իւսուֆը լսելով քո քաջութիւնները հիացած է մնացած. թող Ալլահը աւելի ոյժ և կարողութիւն տայ քո բազուկներին, բայց թող քո պիղծ հաւատը և ընդունիլը Մուհամմէդի սուրբ և ճշմարիտ կրօնը և այն ժամանակ Իւսուֆը իւր աչքի լսի պէս կը պահի բեզ և մեծամեծ ընծաներ կը տայ...

— Հա... հա... հա... մի քրքիջ արձակեց Դաւթը, այ թէ ինչի համար էր Իւսուֆն ինձ պատիւներ տալիս, իսկ ես այնքան յիմար էի, որ այդ չէի էլ մտածում:

Բարկութեան ներկը անցաւ մօլլի դէմքով, բայց նա զսպեց իրան:

— Դեռուրներ, մինչև երբ պէտք է մոլորուած մնաք և չճանաչէք ճշմարիտ հաւատը, միթէ չէք տեսնում ձեր երկրի աւերմունքը, ժողովրդի տառապանքը, որ կրկին այդպէս յամառում էք:

— Մօլլա, լաւ կը լինի այստեղից պոչդ հաւաքես և գնաս, եթէ չես ուզում որ փորիդ աբացի տամ: Գնա, յայտնի Իւսուֆին ինչ անելու է, թող անի, ես նրանցից չեմ, որ մահից վախենամ և ընդունեմ ձեր պիղծ հաւատը:

Մօլլան նզովելով Դաւթին դուրս գնաց սենեակից. նոյն երեկոյեան Դաւթին ձգեցին մութ և խո-

նաւ բանտը, երկու օրը միանգամ տալով նրան ցամաք հաց և ջուր. բայց Դաւթը չէր յուսահատվում. նա պատրաստվում էր ընդունելու ամեն տեսակ չարչարանք. նա յիշում էր Սմբատ արքայի տանջանքները, երկնային պսակը և աւելի ոգևորվում:

Անցաւ մի քանի ամիս և նա դեռ տանջւում էր բանտի մէջ և ամեն անգամ երբ գալիս էին նրա մօտ Իւսուֆից զրկածները, որոնք խոստանում էին մեծամեծ պարգևներ, միայն թէ հաւատը ուրանայ, նա կոպտութեամբ յետ էր մղում նրանց: Բայց բանտի խոնաւութիւնը և սնունդի պակասութիւնը ազդում էին նրա առողջութեան վրայ. օր աւուր այդ աժդահայ մարդը հալվում էր և մաշվում:

Տարան մի անգամ էլ Իւսուֆ սպարապետի մօտ, որ գրկեց քաջին, ոսկի և իշխանութիւն խոստացաւ նրան, եթէ իւր հաւատը կուրանայ, բայց Դաւթը կրկին անդրդուելի մնաց: Իւսուֆը բարկացաւ և հրամայեց միւս գերիների հետ միասին գլխատել նաև Դաւթին: Դաւթը վերադարձաւ բանտ լի յոյսով, որ վաղ առաւօտ կարժանանայ նահատակութեան պսակին:

Բայց գիշերը շատ երկար էր քաշում, դանդաղ, ինչպէս յաւիտենականութիւն, անցնում էր ժամանակը: Դաւթին արթուն էր և սպասում էր արշալոյսին, բայց իւր բանտի միակ լուսանցքը դեռ չէր լուսաւորվում աղօտ լոյսով. խաւար էր շուրջը, խաւար էր նրա սրտի մէջ, կսկիծը, վիշտը, տառապանքը, դառը և անմխիթար յիշողութիւնները մորմօքում էին նրա հոգին:

Եւ յանկարծ խորին լուութեան մէջ նա մի սուր ձայն է լսում, որ փշաքաղում է նրա մարմինը, նա

գլուխը վեր է բարձրացնում. Երկաթապատ բաց պատուհանից լսում է գորտի սուր կոկոռը որ մօտենալով պատուհանին, իւր վերջին ողբն էր կարդում: Դաւիթը սառսռում է և երանի տալիս գորտին, որ այնպէս ուրախ կոկոռում է. նա սիրում էր այդ գորտին, որ այնպէս յաճախ իւր նուագներն էր սարքում և իւր վերջին ժամերը մխիթարում: Բայց շուտով գորտն էլ լռեց ու կրկին տիրեց լռութիւնը: Ա՛խ, ո՛ւր է թէ շուտ լուսանար, նա ծունկ չողեց և ազօթել սկսեց, ահա բանտի դռները բացուելով երեւաց դահիճը: Սառնասրտութեամբ նայեց նա դահիճին և նրան հետեց: Երբոր նա հասաւ այն հրապարակին, ուր պիտի կատարուէր իւր գլխատումը, սոսկալի պատկերը ցնցեց նրա ուղեղը: Քառասուն թէ յիսուն հոգի՝ մարդ, կին, աղջիկ, ռամիկ թէ իշխան, պինդ շղթաներով կապած բոլորաձև մի շրջան էին կազմել, որոնց գլխներին վայրենի գազանների նման պտտում էին դահիճները մերկ սրերը ձեռքերին:

Ջարհուրանքը պատեց նրան երբ տեսաւ գերեալների գունատ և սոսկումով պատած դէմքերը, իսկ այդ գերիներին մէջ իւր կրտսեր եղբօրը՝ Գուրգենին: Երկու եղբայրների հայեացքները հանդիպեցան իրար և նրանք վրայ վազելով փորձեցին զրկել միմեանց: Դահիճները, Իւսուֆի հրամանով, սկսեցին իրանց գործը: Զրջանում կանգնողի մէկի արիւնատաթախ գլուխը վայր գլորուեց, վերջին անգամ բաց ու խուր եղաւ սպանածի աչքերը և ապա դադարեց նա և իւր սարսափով լցուած աչքերը յառեց դատապարտեալներին վրայ:

Սոսկումը և զարհուրանքը փշաքաղեցին խեղճ

գերեալներին, որոնք մէկ մէկ ընկնում էին ցած և օրհնելով Աստուծոյն աւանդում հողիները... Հերթը հասաւ Դաւիթին:

— Ուրացիր քո պիղծ հաւատը և ազատիւր քեզ, կրկնեց Իւսուֆը:

— Ոչ, չեմ ուրանայ հաւատս. ես քրիստոնեայ եմ: Իւսուֆը նշան տուեց և դահիճը մօտեցաւ Դաւիթին. սա վերջին անգամ նայեց իւր եղբօրը և նկատելով նրա մահուան գունատութիւնը, երկիւղ կրեց թէ նա կ' թուլանայ իւր հաւատից, ուստի դիմելով նրան, ասաց.

— Եղբայր իմ, զոհիւր քեզ Քրիստոսի սիրոյն, ինչպէս նա զոհեց իւր կեանքը մեզ համար:

Գուրգենը առաջ ընկաւ և ներկայացրեց վիզը դահիճին,

Դահիճը կտրեց նրա վիզը և քիչ յետոյ Դաւիթին գլխատեց: Ընկաւ քաջի գլուխը առանց մի ձայն, մի տրտունջ հանելու...*)

ԻԵ.

Ինչ էր անում այդ միջոցին հայոց Յովհաննէս կաթողիկոսը, որ կարող էր մեծ դեր խաղալ իւր հազին ազդեցութեամբ. նա անգաղար փոփոխում էր իւր տեղը և վերջին ժամանակները գտնվում էր վրաց երկրում, Ատրնեբսի հովանաւորութեան ներքոյ և

*) Այս նահատակների յիշատակը եկեղեցին տօնում է յուլի 3-ին:

այնտեղից ողբում էր իւր ազգի թշուառութիւնը: Մի երեկոյ նրան յայտնեցին. թէ Բագրեւանդի սուրբ Գրիգոր վանքի վանահայրը ցանկանում է տեսնել իրան: Կաթողիկոսը հրամայեց ընդունել նրան:

Ներս մտաւ Մարտիրոս հայրը և ծուռակ չոգելով կաթողիկոսի առաջ համբուրեց նրա աջը:

— Վեր կաց, ծերունի և պատմիր թէ ինչ լուր ունիս դու կարօտ հայրենիքից և թէ ինչը բերեց քեզ ինձ մօտ:

Մարտիրոս հայրը վեր կացաւ և սկսեց պատմել այն թշուառութիւնները, որոնց ենթակայ էր եղել ազգը ապա նա համարձակ դիմելով կաթողիկոսին ասաց.

— Ազգը ձեզ, վեհափառ տէր և Աշոտ Երկաթին է կարօտ: Աշոտ Երկաթը միայնակ է և ձեր օգնութեան է կարօտ, դուք միայն գլուխ պիտի կանգնէք, կոնդակներ ուղարկէք ամեն կողմ և ողևորէք ազգը: Ձեր պարտքն է ազգի մէջ ցրիւտուած ոյժերը միացնելու. հողերը գլուխը դուք էք, դուք պիտի քարոզէք նրանց միութիւն և համերաշխութիւն, ապա թէ ոչ ազգը կորած է. կը կորչի ազգը, կը կորչի և կաթողիկոսութիւնը: Մեր թշնամիները հողի համար չեն կուռում, այլ կրօնի, հաւատի համար. այդ է արարաց ջանքը: Մեր թշնամիները շատ լաւ գիտեն, որ եթէ մենք կրօնով միանանք արարների կամ յոյների հետ, մեր երկիրն էլ նրանցը կը դառնայ:

Պէտք է յիշենք հինգերորդ դարը, այն կրօնական պատերազմը, որ Վարդան Մամիկոնեանը իւր քաջերով մղեց Յաղկերտի դէմ: Հինգերորդ դարում

խոկ այժմս արարներն ու յոյները: Հինգերորդ դարում էլ ունէինք դաւաճաններ՝ Վասակներ և Մհերութաններ, այժմս էլ ունինք Գագիկներ և Աշոտներ: . հինգերորդ դարումս էլ ունէինք քաջ զօրապետ ինչպիսին երևելին Վարդանն էր, այժմս էլ ունինք Աշոտ Երկաթ, օրինական թագաւոր, որ շուարել մնացել է, և երկնքից է օգնութիւն սպասում. այժմս մեզ միայն մի բան է պակասում, որ նմանուիք ճիշտ հինգերորդ դարին, այդ Ղևոնդ Երէցի պակասութիւնն է, որ չկայ մեր մէջ: Ո՛ւր է այժմս Ղևոնդը, որ իւր անուշաբոյր քարոզներով ողևորի մեզ — չկայ նա: Դուք, վեհափառ տէր, որ գլուխ էք կանգնած հողերակա-նութեան, դուք պիտի ձեր անձնական օրինակով ողևորէք ազգը, որ նա չկորչի. նա ձեզ է սպասում. .

Կաթողիկոսը լուռ լսում էր նրան: Վերջացրեց Մարտիրոս հայրը, իսկ կաթողիկոսը դեռ լսում էր. նա կարծում էր թէ դեռ հայր Մարտիրոսը խօսում է և իւր հողոյ մէջ թողնում մի մի սուր սլաք: Յիշուի կաթողիկոսի հողու մէջ բացուեցան հին հին վէրքեր և յուզեցին թշուառ ծերունուն... Այդ բո-պէին նա ազգի ցաւերով էր ցաւում, նրա տառապանքներով տառապում, բայց միևնոյն ժամանակ զգում էր, որ բաւական չէ միմիայն լալ, ողբալ, նաև հարկաւոր է ցաւերին դարման տանել, վէրքերը բու-ժել: Մարտիրոս հօր խօսքերը սուր սլաքի նման ցցուեցին նրա սրտում և նա դիմելով նրան, ասաց դողողօջիւն ձայնով.

— Այո, ծերուկ, ես գլուխ եմ կանգնած ազգի, բայց մինչև օրս միայն ցաւելով եմ անցրել օրերս, գնահ, որդի, դու էլ մտիւր ժողովրդի մէջ և քարոզիր

ներանց, ոգևորիւր նրանց երկնային լոյսով. իսկ ես, ինչքան թոյլ կըտան իմ տկար ոյժերս, կ'ընկնեմ նախարարների ոտքերը, կաղաչեմ, կը պաղատեմ և կը հաշտեցնեմ նրանց իրար հետ, որ պաշտպանեն օրինական թագաւորին:

Մարտիրոս հայրը դուրս եկաւ կաթողիկոսից գոհ սրտով և համարեա վազելով իւր օթեանը, դարձաւ իւր ծառային և ասաց ուրախ ուրախ.

— Ծառուկ, շտապով պատրաստիր ձիերը, մենք իսկոյն պէտք է ճանապարհ ընկնենք:

— Ի՞նչ կայ, հայր սուրբ, որ այդպէս շտապում էք, հարկաւոր է մի փոքր հանգստանալ, պատասխանեց ծառան զարմացմամբ նրա այլայլուած և ոգևորուած դէմքը դիտելով:

— Գէտք է շտապել, որդիս, պէտք է շտապել, մենք շատ գործ ունինք կատարելու, ժամանակը շատ սուղ է:

Ծառուկը գլուխը բոբեց և լուռ գնաց ձիաները պատրաստելու:

Կարճ ժամանակից յետոյ նրանք իրանց երեսները դէպի Արշարունիք դարձրած մտախոհ առաջ էին գնում:

Ի՞նչ էր մտածում Տէր-Մարտիրոսը, յայտնի չէ, միայն թէ ամեն մի զիւղում նա երկար կանգ էր առնում, քարոզներ խօսում, ոգևորում և նրանց միջից գէնք բանեցնող երիտասարդներից խմբեր կազմելով, կարգում էր նրանց վրայ մի-մի մեծաւոր և ապա շարունակում ճանապարհը...

Ի. 2.

Յուրտ ձմեռը վրայ հասաւ. Փչեցին սառը քամիներ, սար ու ձոր ձիւնով ծածկեցին և սառցէ-հաստ կեղևով պատեցին Հայաստանը: Բուրը սկսեց ձիւն հետ խաղալ, իւր պարը բռնել և իւր անախորժ ոռնոցը սկսել... Վայ էր այդ ժամանակ խեղճ, տառապեալ ժողովրդի դրութիւնը, որ հէնցնոր շունչ էր քաշել սովի ձեռքից և այժմս ցուրտ սառնամանիքի դէմ էր կռուում:

Առաւօտ էր: Արևը նոր դուրս էր եկել և իւր ճառագայթները սփռել էր սպիտակ տարածութեան վրայ:

Սյդ միջոցին Արշարունիք գաւառից դէպի Չիրակ գաւառը տանող ճանապարհի վրայ երևում էին մօտ երկու հարիւր հետիոտ ուղևորներ, որոնք Հնայած ցրտի սաստկութեան, ուրախ զրոյց անելով իրար հետ, առաջ էին գնում: Կորովի և քաջ տղամարդիկ էին դրանք, բայց ամենքն էլ զիւղական պարզ հագուստներով և մորթէ ահագին գլխարկներով: Նրանք ամենքը զինուորուած էին զանազան տեսակ զէնքերով, նրանցից որը սուր ունէր կապած մէջքին, իսկ ոմանք երկայն նիզակներ ունէին: Նրանց առաջ գնում էր ոտքից ցզլուխ զինուորուած մի յաղթանդամ երիտասարդ, որ շարունակ խօսում էր իւր մօտ գնացող ծերունի հոգևորականի հետ:

— Հայր սուրբ, ի՞նչ ես կարծում, կարող է արդիօք կաթողիկոսը հաշտեցնել մեր իշխաններին և նրանցից միացած ոյժ կազմել, հաղթեց խմբի առաջնորդը իրա մօտ գնացող հոգևորականին, որ մեզ ծանօթ վանահայր Մարտիրոսն էր:

— Ես յոյս ունիմ, իշխան, պատասխանեց Մարտիրոս հայրը. մեծ է Սատուծոյ գօրութիւնը, կը գայ ժամանակ, որ նրանք կը հասկանան իրանց բռնած կորստաբեր գիւրքը և կը միանան: Մեզ մի մարդ էր հարկաւոր, որ այդ բանին գլուխ կանգնէր, քարոզէր միութիւն և այդ մարդը կաթողիկոսն է: Նա մեծ բան կարող է անել, եթէ գործ դնի իւր բոլոր ճարտարութիւնը:

— Դժուար, այն դիւրը որ այժմս բռնել են և այն լարուած յարաբերութիւնը, որ նախարարներն ունին իրար հետ համարեա թէ անկարելի են անում միութիւնը:

— Ինչո՞ւ չը պիտի միանան, բանի որ այդ իրանց շահն է պահանջում. Միթէ նրանք չեն հասկանայ, որ եթէ չիմանան, այն ժամանակ արտաքին թշնամին մէկ-մէկ կ'ոչնցացնէ նրանց:

— Եսականութիւնը և անձնասիրութիւնը այն աստիճան զարգացած է նրանց մէջ, որ նրանք այդ մասին ամենեւին հոգս էլ չեն անում: Նրանց միակ մտածութիւնը այն է, որ իրանք հանգիստ լինին, որսի գնան, քէփ անեն և իրարու ոտքի տակ փորելով իրար ձեռքից հողերը յափշտակեն:

— Ո՞ր մէկ օրինակը ասեմ քեզ. Դագիկ Արծրունին որ բռնութեամբ թագաւորութիւնը յափշտակեց և այժմս ով գիտէ թէ ի՞նչ է մտածում: Աշոտ սպարապետը՝ Աշոտ Երկաթի հօրեղբօր որդին՝ որ նստած է Դուին Իւսուֆի մօտ և յարմար ժամանակի է սպասում, որ յափշտակի օրինական գահը, և վերջապէս Դուգարաց, Տայոց, Սիւնեաց և հազար ու մի մանր մունր իշխաններ, որոնք չեն ուզում ճանաչել Աշոտ

Երկաթին: Ի՞նչ պիտի լինի Աշոտ Երկաթի դրութիւնը, եթէ դրանք կրկին շարունակեն իրար դէմ և Աշոտ Երկաթի դէմ զինուել:

— Ինչ պիտի լինի—ոչինչ. թող շարունակեն մինչև որ իրանց պատիժը կը ստանան: Թող Աշոտ Երկաթի կողմը ժողովուրդը լինի, ահա այս կտրիճները, որոնց մէջն է ոյժը, ասաց Մարտիրոսը և մատով իրանց հետևող խմբին ցոյց տուեց:

— Զատ լաւ ես ասում, հայր սուրբ. իսկ եթէ նրանք սկսեն և դրանց արգելք դնել, այն ժամանակ ի՞նչ կը դուրս գայ միայն Այրարատեան երկրի մի բուռն ժովովրդով, որ առանց այն էլ հլու հպատակ է Աշոտ Երկաթին:

— Իսկ ի՞նչ ենք շինում մենք, կաթողիկոսը: Մենք մեր տէրունական խաչով ոտքի կը կանգնենք ամբողջ ազգը և ճանաչել կը տանք օրինական թագաւորին, այն ժամանակ վայ իշխաններին, վայ մատնիչներին, պատասխանեց Մարտիրոս հայրը և երկունս էլ լուռ կացան:

Օրն արդէն թեքուել էր, երբ նրանք հասան մի գիւղի՝ որի գետնափոր խրճիթները հազիւ երևում էին ձիւնի տակից: Նրանք կանգ առան. չէնց այդ միջոցին խրճիթներից դուրս թափուեցան մարդիկ, որոնք լուռ կանգնեցան իշխանի և Մարտիրոս հօր շուրջը:

— չ՛ր, որդիք, ինչպէս էք հաղցրեց Մարտիրոս հայրը:

— Գոհութիւն Սատուծոյ, լաւ ենք, հայր սուրբ և մեր տղայքն էլ պատրաստ են ձեր հրամանը կատարելու, ասաց գիւղացիներին մէկը, որ ըստ երևոյթին գիւղի մեծը պիտի լինէր:

— Զատ բարի, շատ լաւ, հրամայիր թող գան, միանան այս կտրիճներին հետ։

— Տղայք, գնացէք, մի փոքր հանգստացէք և ապա պէտք է ճանապարհներս շարունակենք, ասաց իշխանը դիմելով իւր խմբին, իսկ ինքը հայր սուրբի հետ, ուղղուեց դէպի գիւղի մեծաւորի տուն։ Դեռ մի քանի քայլ չարած նրանց հանդիպեց երեսուն մարդուց բաղկացած մի խումբ, որոնք տեսնելով հայր սուրբին, ակնածութեամբ գլուխները մերկացրին։

— Ապրիք զաւակներս, այժմս գնացէք մի փոքր հանգստացէք մինչև որ ձեզ հրաման կը տան մեզ հետ ճանապարհ գնալու, ասաց Մարտիրոս հայրը այդ խմբին, որ եկել էր միանալու մեր խմբին և ապա դառնալով դէպի գիւղի մեծաւորը, ասաց.

— Ապրիս, լաւ խումբ ես պատրաստել։

Նրանք մտան խրճիթ և սկսեցին համեստ ճաշը վայելել։ Խօսակցութեան նիւթը Աշոտ Երկաթն էր, որին օգնութիւն էին գնում նրանք։ Յանկարծ գիւղացիներից մէկը ներս ընկաւ և լեղապատառ կանչեց։

— Հայր սուրբ, մենք կորանք, հեռու, գիւղի սահմանում երևում են ձիաւոր մարդիկ, վախենում եմ, որ Իւսուֆի գունդը լինի։

— Մի վախենաք, որդիք. ասաց հայր սուրբը, այժմս այստեղ երկու հարիւրից աւելի զինուած մարդ ունինք, սրանք չորս հարիւր Իւսուֆի զինուորները արժեն։

Ապա իշխանն ու Մարտիրոս հայրը դուրս եկան և սկսեցին դիտել։

Հեռու, գիւղի հորիզոնի վրայ, սպիտակ ձիան

վրայ մի քանի կէտեր էին երևում, որոնք արագութեամբ դէպի գիւղն էին շարժուում։ Կասկած չկար, որ դրանք ձիաւորներ են, որոնցից մի քանիսը առաջ էին ընկել. կարծես շուտ հասնելու գիւղին, իսկ մի մեծ սև կէտ հետեւիցն էր գալիս։

— Է՛հ հոգ չէ, ասաց իշխանը, երբ նրանց խմբի քանակութիւնն աչքով որոշեց, հարկաւոր է միայն մեր տղոցը ամեն մի խրճիթում որոշ բաժանել և լուռ կենալ և ապա երբ նրանք միամիտ ներս կը խուժեն իրանց ասպատակութիւնն սկսելու, այն ժամանակ մենք կը կտրենք նրանց գլուխները։

Խմբին պատուէրներ տուին, իսկ իշխանը քսան մարդով մի խրճիթում թաղնուեցաւ, որ յանկարծակի յարձակուելով նրանց վրայ, պակասորդն էլ ինքը լրացնի։

Գիւղը լուռ էր. արաբաց խումբը մօտենում էր. նրանց ձիաները քափ ու քրտինք էին կտրել։ Մերկ սրերը հանած նրանք մտան գիւղը։ Գիւղի մեռելութիւնը արաբաց հրոսակների վրայ վարմացք պատժիւնը մի խումբ շներ միայն նրանց հալածում էին, այն ինչ ոչ մի մարդ չէր երևում։

— Անհաւատները բոլորն էլ կոտորուել են, ասաց մի վայրենի դէմքով մարդ, որ ըստ երևոյթին խմբի մեծաւորն էր։

— Տղէք, իջէք ձիերից և դուրս քշեցէք հաւերին հաւաքներից, դարձաւ նա իւր խմբին և ինքը իջնելով ձիուց իւր հանդիպակաց խրճիթը դիմեց, որի դուռը փակ գտաւ։

Մի ակնթարթում խումբը ցրիւ եկաւ գիւղի մէջ և ամեն մէկն աշխատում էր շուտ խրճիթը

Գազիկը մերժեց այդ հրաւերը, քանի որ ինքը Վասպուրականի թագաւոր լինելով նախ ոչ որից կախում չունէր և երկրորդ այդ ժողովում իրան համար ոչ մի շահ չէր տեսնում: Նա չէր սիրում Բագրատունեաց ցեղը և կոյր նախանձը խեղդում էր նրան. նրա ջանքն էր ամեն կերպ նսեմացնելու այդ ցեղը և նա հաւատացած էր որ եթէ ընկնէին Բագրատունիք, Արծրունեաց ցեղը պիտի գլուխ կանգնէր և ձեռք ձգէր Հայաստանի թագաւորական գահը: Նա հաւատացած էր, որ Բագրատունեաց ցեղն է իւր արգելքը և հետեապէս Աշոտ Երկաթի դէմ պիտի դարձնէ այդ հարուածը, բայց իւր այդ գայրոյթը, իւր նախանձը ոչ մի կերպով չէր արտայայտում, որպէս զի աչքի չնկնէր ե այդպիսով իւր գործը շփշացնէր: Նա գործում էր Աշոտ Երկաթի հետ, թէև ոչ զգոյշ և շրջանկատ. նա արտաքուստ շատ լաւ յարաբերութիւններ ունէր Աշոտ Երկաթի հետ, թէև ոչ նրան էր թողնում իւր գործերի մէջ խառնուելու և ոչ ինքն էր նրան մի բանում օգնում, իսկ թէ ինչ էր գործում վարագոյրի տակ, այդ ոչ ոք չգիտէր:

Մի գիշեր Գազիկ Արծրունին քաշուեց իւր շքեղ սենեակներից մէկում, երկար ժամանակ զրոյց էր անում Ռշտունեաց և Անձեացեաց իշխանների հետ, որոնք ճրագի աղօտ լուսաւորութեան տակ մի խորհրդաւոր տպաւորութիւն էին թողնում:

— Լսում եք, իշխաններ, ասում էր Գազիկ Արծրունին, համարեա շնջիւնով, ես վախենում եմ Աշոտ Երկաթից, դրան պէտք է մէջտեղից վերցնել. ամեն հնարը, ամեն միջոց պէտք է գործ դնել որ նա բռնուի և Իւսուֆի ձեռքն ընկնի:

— Ինչպէս անենք, այդ մի փոքր դժուար է, եթէ նրա կեանքի դէմ դաւադրութիւն լարէինք հեշտ էր, բայց Իւսուֆի ձեռքը ձգելը մի փոքր դժուար է, ասաց Ռշտունեաց իշխանը, որ մի քառասուն և հինգ տարեկան խորամանկ մարդ էր:

— Չէ, պէտք չէ նրա կեանքին ձեռք տալ, այդ մեր գործը չէ, հարկաւոր է զգոյշ կենալ. մեր գլխաւոր ջանքն այս պիտի լինի, որ նա Իւսուֆի ձեռքը ընկնի, իսկ թէ Իւսուֆն ինչ կանի նրան, այդ ամենի համար պարզ է:

— Ես կարծում եմ, որ մեր արքան շատ լաւ է ասում, ասաց Անձեացեաց իշխանը. եթէ մեզանից մէկը ձեռք բարձրացնի, այն ժամանակ ազգը գլխի կընկնի և կասկածը այսպէս թէ այնպէս Արծրունեաց ցեղի վրայ կընկնի, միակ միջոցը այն է, որ մենք աշխատենք, որ Աշոտ Երկաթը Իւսուֆի ձեռքն ընկնի ..

— Բայց ինչպէս, ընդհատեց Ռշտունեաց իշխանը:

— Ինչպէս, շատ պարզ: Յայտնի է, որ Իւսուֆն ընկած է նաև Վասպուրականի թագաւորութեան հետ, մենք պէտք է ներկայանանք Իւսուֆին իբր հալածուած Գազիկ արքայից և պաշտպանութիւն խնդրենք: Իւսուֆը կասկած չկայ, որ մեզ սիրով կընդունի և այն ժամանակ հեշտ է նրանց խմբի գլուխ անցնելը և Աշոտ Երկաթին հալածելը, պատասխանեց Անձեացեաց իշխանը:

— Ապրիս, ասաց Գազիկը ձեռքը Անձեացեաց իշխանի ուսին խփելով, լաւ միտք յղացրիւ իմ մէջ, դրանից աւելի լաւ ճանապարհ անկարելի է գտնել:

— ձիշտ որ լաւ է համաձայնեց նաև Ռշտունեաց իշխանը:

—Այո, շատ լաւ է, ուրեմն վճռուած բան է, հէնց վաղը առաւօտ դուք երկուսով ճանապարհ կընկնէք Գուին և կը ներկայանաք Իւսուֆին, այնտեղ ձեր գլխաւոր ջանքը պիտի լինի արաբաց գնդի գլուխ անցնել և արշաւել Աշոտ երկաթի վրայ, իսկ յետոյ, երբ լաւ կապեր կը կապէք սպարապետի հետ, այն ժամանակ ձեր գլխաւոր ջանքը պիտի լինի Վասպուրականի լարուած յարաբերութիւնը ոչնչացնելու։ Գուք Իւսուֆին կը յայտնէք, որ ես ամենեւին միտք չունիմ նրա դէմ ապստամբելու և թէ՛ պատրաստ եմ հարկը կանոնաւորապէս նրան հասցնելու, եթէ նա ինձ հանգիստ թողնի։

Իշխանները ոտքի ելան։

—Հա, իմ քաջ իշխաններ, իմացէք, սը սա երեքիս մէջ միայն խորին գաղտնիք է և այդ գաղտնիքը ոչ ոք չպիտի իմանայ. չվհատիք, ամեն բանի դիմեցէք, ամեն միջոց ձեռքներդ առէք և յաջողեցրէք գործը։

—Միամիտ եղէք, արքայ։

—Ուրեմն բարի ճանապարհ, ասաց Գազիկը և գրկելով համբուրեց նրանց և ճանապարհ գրեց մինչև պալատից դուրս։ Նա ներս եկաւ և սկսեց շրջել իւր սենեակում, Ամբողջ պալատը խորքուն էր մտած, ոչ մի ձայն չէր լսուում, բացի Աղթամարի լճի ալեաց ծփալու ձայնից, որ մեղմ, բայց հաւասարաչափ ծեծում էր Վանի ժայռերը։

Միամիտ շրջում էր Գազիկը իւր սենեակում և զանազան ծրագիրներ կազմում, եզրակացութեանց հասնում, ինքն իրան տխրում, ուրախանում, հրճւում և սարսափում-առանց նկատելու թէ ինչպէս երկու

վառ աչքեր հետեւում են իրան և դիտում նրա հոգւոյ այլայլութիւնը։

Գազիկ Արծրունու գաղտնիքը երեք անձնաւորութեան մէջ չէր ամփոփուած այլ չորս։

ԻԸ.

Մարտիրոս հօր հեռանալուց յետոյ, Յովհաննէս կաթողիկոսը մի փոքր ժամանակ անշարժ մնաց, կարծես դիւթած լինէր, ապա ոտքի կանգնեց և սկսեց շրջել իւր ընդարձակ դահլիճում։ Բուռն մըտքերը նրան հանգստութիւն չէին տալիս. նա մտքերի ծովն էր ընկել. որից նա չէր կարողանում դուրս գալ։ Երկար, շատ երկար մտածում էր նա, իւր առիթները կշռում, ցածր ու բարձր անում մինչև որ հասաւ դիշերը և նա խոնջացած մահիճ մտաւ, որ գոնէ հանգստանայ փոքր ինչ և ազատուի իւր հոգւոյ վրդովմունքից. բայց դիշերն էլ հանգիստ չտուեց նրան, զարհուրելի պատկերները շփոթում էին կաթողիկոսի հոգին։ Մտքերը բուռն ալիքների, վիշապների նման բարձրացնում էին իրանց գլուխները, իրար վրայ յարձակւում, ջարդւում, փշրւում և ապա նորից յարձակւում...

Տխուր էր կաթողիկոսի հոգին և դառն էին նրա մտքերը, որոնք հետզհետէ աւելի էին դառնանում։ Նա գիտէր. նա ճանաչում էր հայ նախարարներին, գիտէր նրանց հոգին, նրանց անմիաբանութիւնն ու եսասիրութիւնը և աւելի յուսահատւում էր... Ինչ պիտի անէր. միակ ելքը, միակ փրկութիւնը դա էր

իւր բոլոր ճիգը պիտի թափէր նախարարներին միաց-
նելու, հաշտեցնելու Աշոտ Երկաթի հետ. ապա թէ
ոչ ազգը կորած էր. ուստի նա կանգ առաւ այն
մտքի վրայ, որ նախ հաշտեցնի Վրաց, Ադուանից և
Սփիազաց իշխաններին և ապա Տարօնի մէջ, այն-
տեղ, ուր գտնուում է մուրազատու սուրբ Կարապետի
վանքը, նախարարների ժողով հրաւիրի:

Ու հոգեւոր տէրը քուն եղաւ այդ մտքով փայ-
փայած, յաջողութիւնը Աստուծոյ վրայ դնելով:

Արեւի անդրանիկ ճառագայթները նոր էին դուրս
եկել, երբ զարթեց ազգի հովիւը, աղօթեց Աստու-
ծոյն և հէնց պատրաստուում էր ներկայանալ վրաց
Ատրնեւսէհ թագաւորին, երբ յայտնեցին թէ յունաց
կայսրից թուղթ է բերուած իրան: Ի՞նչ թուղթ էր
այդ, նոր թշուառութիւն թէ՞ ուրախութիւն էր բե-
րում այդ թուղթը, թէ՞ յոյները Հայաստանի թշուա-
ռութիւնը տեսնելով նորից արծարծում էին հին ա-
ռակները—կրօնական միութեան խնդիրը—նա չգի-
տէր: Գողգոջիւն ձեռքերով բաց արաւ թուղթը և
կարդաց յունաց Կոստանդին Պերփեբուժէն կայսեր
կողմից պատրիարքի գրութիւնը որ գրում էր.

«... Սրա հետ միասին թուղթ ուղարկեցինք
Ատրնեւսէհին և Սփիազաց Գուրգենին, խրատելով
նրանց, որ լսեն ձեր խրատները, մոռանան իրար
հակառակութիւնը և միմեանց հետ սիրով ու միաբան
լինին: Ձեր պարտքն է բերան է բերան, թղթով,
պատգամաւորներով, եպիսկոպոսներով և քահանանե-
րով աշխատել, որ չար հակառակութիւնը վերանայ
դրանց միջից և այդպիսով միաբան և միախորհուրդ
լինելով, չարութիւնը այլևս չի կարող ապականել

ձեր աշխարհը: Եթէ դուք այդպիսով կը միանար,
այն ժամանակ մեր ինքնակալ թագաւորն էլ, հար-
կաւոր ժամանակ կ'ուղարկէ բազմաթիւ զօրք իբրեւ
ձեզ օգնական...»:

Ուրախացաւ կաթողիկոսը կարդալով այդ թուղ-
թը և շտապով ներկայացաւ Ատրնեւսէհին, որ խօսք
տուեց նրան դադարեցնելու իւր թշնամութիւնը հա-
յոց հետ և օգնելու նրանց Իւսուֆի դէմ:

Գոհ սրտով բաժանուեց կաթողիկոսը Ատրնեւ-
սէհից և ինքը դարձաւ Հայաստան, Տարօն գաւառը,
որտեղից պատգամներ ուղարկեց ամեն կողմը, որ
գան հաւաքուին հայ իշխաններն ու նախարար-
ները:

Բայց ի՞նչ շահեցաւ կաթողիկոսը այդ ժողովից:
Ոչինչ, նախարարներից ոմանք Հներկայացան այդ ժո-
ղովին, իսկ ոմանք իրար դէմ կրկին հակաճառելով
բաժանուեցան միմեանցից առանց մի ելքի գալու:

Վհատեց կաթողիկոսը և դառնացած սրտով նա-
մակ ուղարկեց Յունաց կայսեր նկարագրելով ազգի
տառապեալ գրութիւնը, նախարարների անմիաբա-
նութիւնը և օգնութիւն խնդրեց նրանից: Կարճ ժա-
մանակ անցաւ և իւր թղթի պատասխանն ստացուե-
ցաւ, որով Յունաց կայսրը իրան և Աշոտ Երկաթին
Կոստանդնուպօլիս էր հրաւիրում, խոստանալով նը-
րանց շատ բարեխններ և օգնական զօրք:

Կաթողիկոսը հրաւիրման այդ թուղթը ստանա-
լով իւր գնալը մերժեց գանազան պատրուակի տակ
քողարկած, վախենալով որ եթէ ինքը գնայ Կ. Պօլիս,
կրկին կրօնական միութեան խնդիր կ'արծարծուի.
ուստի ճանապարհ ընկաւ Տարօնից դէպի Զիրակ Ա-

շոտ Երկաթի մօտ, որ խորհուրդ տայ նրան ընդունելու յունաց հրաւերը:

ԽԹ.

Հեղինէն հօր սարսափելի գաղտնիքը իմանալուց յետոյ սաստիկ անհանդիստ էր: Ի՞նչ էր անում իւր հայրը—մի սոսկալի դաւադրութիւն. որով իրանց ամբողջ ցեղը պիտի մատնուէր դարէ ցգար անէծքի և դաւաճանի կոշմանը և ինչո՞վ կարելի էր այդ արատը վերցնել իրանցից, կրկին ոչնչով: Օ՜... Հեղինէի զգայուն և փափուկ սիրտը կսկծում էր քանի միտն էր բերում այն գիշերուան գաղտնի խորհուրդը և միջոցներ էր որոնում նրա ծրագիրը խորտակելու: Օր աւուր իւր հայրը ատելի էր դառնում, որդիական պարտաւորութիւնները լռում էին նրա մէջ և նրա հոգու մէջ տիրապետում էր ազնուութեան և ճշմարտութեան զգացմունքը: Մի կողմը կանգնած էր իւր հայրը, իրան գգուողն ու սիրողը իւր վատ և զազարալի արարքներով, բայց որին բնութեան օրէնքի համաձայն պարտաւոր էր սիրել և յարգել, այն ինչ միւս կողմից տուժում էր Աշոտ Երկաթը, օրինական թագաւորը, իսկ յանձին դորա և ամբողջ ազգը:

Այստեղ տուժում էր մի անձն միայն, որ կուրացած էր փառամոլութեամբ, իսկ այնտեղ ազգը. ինքը կանգնած էր երկուսի մէջ, որոնցից երկուսն էլ ուժեղ էին, երկուսն էլ սիրելի. ո՞րին աւելի գերակշռութիւն ցոյց տայ. իւր հօրը, որին պարտական էր սիրել թէ՛ ազգին...

Աւելի լաւ չէր լինի, եթէ ինքը լռէր, հեռու քաշուէր այդ խարդաւանքներից և իւր կանացի գործերին նայէր, քան թէ իւր տան մէջ իւր հօր դէմ լրտեսութեամբ պարապէր...

Ի՞նչ նրա գործն էր թէ կը սպանուէր Աշոտ Երկաթը, կը խորտակուէր ազգը, կ'ոչնչանար ամբողջ Հայաստանը, ինքը հօ հանգիստ կը լինէր. գոհ իւր վիճակից, շքեղ պալատներում ճամբիւս իւր հօր փաղաքշանքներով շրջապատուած...

Օ՜... Նա չէր ուզում իւր անձնական հանգստութիւնը, նրա երակները մէջ կաշածես չէր հոսում իւր հօր արիւնը և նրա հոգու մէջ տիրապետում էր վառ կերպիւ ազգի սէրը, ճշմարտութիւնն ու արդարութիւնը... Նա գոհում էր իւր ընտանիքը՝ հօրը, մօրը և ամեն հանգստութիւն իւր ազգին. որի համար պատրաստ էր նա ամեն գոհողութիւն անել: Ազգն էր նրա հայրն էլ, մայրն էլ և հանգստութիւնն էլ. երբոր նա տառապում էր, ինքն էլ պիտի տառապէր, նրա հետ ուրախանար, նրա հետ տխրէր... Ահա թէ ինչ էր մտածում նա, երբ միւս օրն ևեթ կանչել տուեց իւր մօտ Տէր Սահակին. որի հաւատարմութեան մասին կասկած անգամ չունէր:

Երբ Տէր Սահակը ներս մտաւ նրա առանձնասենեակը, Հեղինէի երեսին գոյն չկար. ամբողջ գիշերներ անքուն էր մնացել:

— Ինչ կայ, աղջիկս— ինչո՞ւ այդպէս այլայլուած ես, հարցրեց Տէր Սահակը:

Օ՜... տէր հայր, հոգիս մաշուում է, երբեմն այնպէս վրդովւում եմ որ քիչ է մնում ինձ ծովը ձգեմ և վերջ դնեմ իմ տանջալից կեանքին:

— Ինչ է պատահել, աղջիկս, ասա՛, յայտնիր, ես պատրաստ եմ քո ամեն վշտերը սփռել։

— Ոչ, տէր հայր, ո՛չ, իմ վշտերը չեն սփռվուի, մինչև որ հայրս ձեռք չի վերցնի իւր ստոր արարքներից։

— Ի՛նչ կայ, էլի նոր բան։

— Եւ ինչպիսի՛... երեկ իրիկուն մեր պալատումն էին Ռշտունեաց և Անձեացեաց իշխանները, որոնց հետ հայրս երկար խորհուրդ էր անում. թէ ինչպէս անեն, որ Աշոտ Երկաթին Իւսուֆի ձեռքը ձգեն և ապա սպանել տան...

— Ո՛հ, անգութ, ի՛նչ սոսկալի ոճիր, և դո՛ւ աղջիկս, բոլորը ճիշդ լսեցիր։

— Այո, բոլորը լսեցի։ Այսօր առաւօտ իշխանները արդէն ճանապարհ ընկան դէպի Գուին, որ ներկայանան Իւսուֆին և այնտեղից արաբաց գնդով Աշոտ Երկաթին բռնեն։

Տէր Սահակը մի ըռպէ լռեց և ապա դառնալով դէպի հեղինէն ասաց.

— Ապրիս աղջիկս, որ ընդհանրութեան շահերը վեր դասելով ծնողական շահերից այդ մասին յայտնում ես ինձ։ Ուշ չէ, կարելի է դրա առաջն առնել, ես ինքս հէնց այսօր եթ ճանապարհ կ'ընկնեմ դէպի Արշարունիք, կը գտնեմ Մարտիրոս հօրը և ամեն ինչ կը յայտնեմ. իսկ Մարտիրոս հայրը գիտէ թէ ինչ կ'անի։

— Ա՛խ, այո՛, հայաստանի այդ Ղևոնդը... Զատպիր ուրեմն ..

Փոքր ժամանակից յետոյ Տէր Սահակը ձի հեծած ճանապարհ էր գնում, առանց նայելու ճանապարհի

ձիւնին ու ցրտին։ Զատ նեղութիւններ կրեց, շատ հարց ու փորձ արաւ և վերջը գտաւ ծերունի վանահայր Մարտիրոսին ու մանրամասն պատմեց գործի հանգամանքը։ Երբ որ լսեց Մարտիրոս հայրը Գագիկ Արծրունու դաւադրութիւնը, սաստիկ բարկացաւ, անիծեց նրանց ցեղը և ինքը շտապեց հասնելու Աշոտ Երկաթին։

— Այժմս դու գնա, տէր Սահակ. ասաց վանահայրը նրան ճանապարհ դնելով. յայտնիր իմ սրտի գոհունակութիւնը Արծրունեաց օրիորդին, համբուրիր նրան իմ կողմից, և թող Աստուած այդպիսիների թիւը բազմացնի։ Ասա նրան, հայաստանը կորած չէ. քանի որ օրիորդներն են այդ տեսակ հայրենասիրութիւն ցոյց տալիս։

Է,

Մի խումբ արաբաց գնդի զլուխ անցած երկու հայ իշխանները Գուինից արշաւում էին դէպի Այրարատեան երկիրը նրան հուր ու մոխիր դարձնելու։ Ռշտունեաց և Անձեացեաց իշխանները արդէն կատարել էին Գագիկ Արծրունուն տուած խօսքը, թէ և շատ ծանր գնով։ Իւսուֆ չ'հաւատալով դրանց խօսքին պահանջեց նրանցից, որ հաւատներն ուրանան, ապա թէ նա նրանց խնդիրը կը կատարէ տալով նրանց օգնական գունդ թէ Գագիկ Արծրունու դէմ, որից նրանք իբր թէ հալածուած էին և թէ Աշոտ Երկաթի դէմ, որին բռնելու ինքը շատ ուրախ կըլինէր։ Իշխանները ուրացան իրանց եկեղեցին, մո-

ռացան Լուսաւորչայ հաւատը և երդուեցին, որ նը-
րանք հաստատ կը մնան Մուհամէդի կրօնին և ամեն
ճիգ կը թափեն հայրենակիցներին էլ նոյն ճշմարիտ
կրօնը ընդունել տալու:

— Լաւ խաղ ենք խաղում, իշխան, ասաց Ռշտու-
նեաց իշխանը դառնալով իւր ընկերոջը, տեսնենք
ինչով է վերջանալու:

— Ես կ'արծում եմ, որ ինչով էլ վերջանայ մենք
յադթող պիտի դուրս գանք: Կ'ընկնի Գազիկը, մենք
Իւսուֆին կ'յարենք, կ'ընկնի Իւսուֆը Գազիկից
պաշտպանութիւն կը գտնենք: Ինչ մեր հոգն է թէ
երկուսը իրար միս կուտեն, մերն այն է, որ մենք
հանգիստ լինինք:

— Այդ ճշմարիտ է, իշխան, բայց այն էլ պէտք
է ի նկատի ունենալ, որ մեր առաջ Աշոտ Երկաթ
կայ, որը կարող է մեզ արժանաւոր պատիժ տալ:

— Է՛հ, ես ամենին չեմ մտածում Աշոտ Երկաթի
վերայ, քանի որ վաղ թէ ուշ նա մեր ձեռքը կ'ընկ-
նի:

Այնուհետեւ երկուսն էլ լռութեամբ առաջ էին
քայլում, երբ նրանց առաջ մի գիւղ երևաց:

Օրը արդէն մթնելու վրայ էր և ցուրտը հետզ-
հետէ սաստկանում էր. ուստի երկու հայ իշխանները
վճռեցին այդ գիշեր գիւղում անցկացնել: Երբ մտան
նրանք գիւղը, Մարտիրոս հօր կազմած յիսուն մար-
դուց բաղկացած մի խումբ կար միայն:

Ռշտունեաց և Անձեացեաց իշխանները ցած
թռան ձիերից և դիմեցին նրանց հիւրասիրող գիւղի
մեծաւորի տուն, իսկ խումբը ցրուելով գիւղի զա-
նազան խրճիթները ամենապատուարեւ տեղերում

հանգիստ նստեցին և ընթրիք պահանջեցին տանտէ-
րերից:

Գիւղացիները լուռ կատարում էին նրանց հրա-
մանները և աղօթում Աստուծուն, որ իրենցից շու-
տով հեռացնի այդ փոթորիկը:

Արաբները կերան, կշտացան, բայց հայկական
լիառատ հիւրասիրութիւնից գոհ չմնացին, նրանք
աւելին պահանջեցին:

Բաւական չէր գիշերն այս տաք և կակուղ ան-
կողինները, աներես շների նման գիւղացոց հարսնե-
րին ու կոյսերին էլ պահանջեցին:

Գիւղացիք խնդրեցին, որ չանեն այդ անամօ-
թութիւնը, բայց նրանք իրենց սրերը ցոյց տուին,
յայտնելով, որ եթէ չեն կատարի իրենց հրամանը,
այդ սրերով կը կտրատեն նրանց զուխները:

ձար չկար. արտասուաթոր ընկան հայ իշխան-
ների ոտքը և խնդրեցին, որ գոհ մնան իրենց հիւ-
րասիրութիւնից և չպղծեն իրենց ընտանիքները:

Երկու հայ իշխանները ուսերը թափահարեցին
և կոպտաբար պատասխանեցին.

— Լա, ինչ կը պակսի որ, ինչո՞ւ չէք կատարում
նրանց հրամանը:

Գիւղացոց կատաղութեանը չափ չկար:

— Լաւ, ասացին նրանք, մենք կը կատարենք
ձեր հրամանը, միայն ոչ ինքնակամ, այլ զէնքը ձեռ-
քերիս:

Ասացին ու առիւծների նման յարձակուեցան
արաբների վրայ: Բայց ինչ կարող էին անել Մարտի-
րոս վանահօր պատրաստած յիսուն մարդը հինգ հա-
րիւրից աւել մարդու դէմ ոչինչ: Նրանք բոլորը կո-

տորուեցան, սրի անցկացան նաև մանուկներն ու ծերերը, իսկ արարները առաւօտեան դէմ, իրենց բարբարոս կրքերին յագուրդ տալուց յետ՝ ամբողջ գիւղը կրակ տուին և հեռացան գիւղից։

Փոքր ինչ առաջ անցնելով, հայ իշխանները յետ նայեցին և տեսան թանձր ծուխ, որ բարձրանում էր գիւղից, բայց նրանց դէմքի վրայով խղճի և ոչ մի նշան չանցաւ. նրանք սառն էին ինչպէս շրջապատող ձիւներ։

Մի փոքր էլ առաջ անցան նրանք և ահա իրենց առաջ, ճանապարհից մի քանի քայլ այն կողմը, մի սառուցով պատած այրի մէջ, նրանք մի կին տեսան, որ պինգ գրկել էր իւր մանկանը և ապուշ կըթած նայում էր իրենց։ Անձեացեաց իշխանը ձին առաջ քշեց և մօտենալով կնոջը՝ գոռաց։

— Ո՛վ կս դու։

Կինը ոչինչ չպատասխանեց, այլ ապուշ կըթած նայում էր նորան. նայում էր նոյնպէս և փոքրիկ մանուկը իւր սիրուն, բայց արհաւիրքով լցուած աչքերով։

— Զե՛ս լսում, գոռաց իշխանը և մտրակով բռնեց. կինն անխօս ցած գլորուեց գլորելով իւր հետ նաև իւր մանկանը. իշխանը հեռացաւ կնոջից, նա հասկացաւ, որ այդ կինն ու մանուկը սառած էին և ոչ մի կենդանութեան նշոյլ չկար նրանց մէջ. այն ինչ ինքը կենդանու տեղ դնելով խօսակցում էր նրանց հետ։

Խեղճ կինը գիշերս փախուստ էր տուել գիւղից և ապաստանուելով սառցէ այդ այրում, սառել, փետացել էր իւր մանկան հետ...

Բայց նրանք չհետաքրքրուեցան անգամ դրա վիճակով, այլ կրկին առաջ անցան։ Ի՛նչ փոյթ իրենց թէ հոսից թողնում էին աւերածութիւն և մահ. բաւական էր, որ նրանք գոհ էին իրենց վիճակից։ Մի քանի օր այդպէս շարունակեցին իրենց ճանապարհը և մի տեղ լուր ստացան, որ Աշոտ Երկաթը հեռու չէ իրենցից և թէ նա շրջում է շատ փոքրածիւ մարդկանցով։

Երկու իշխանների սրտերը թունդ առան. նրանք իրենց գունդը ստուարացրին մօտերը եղած արաբական դնդերով և մօտ հազար մարդով արշաւեցին Աշոտ Երկաթի վրայ, որը ընդամենը երեք հարիւր մարդ ունէր իւր ձեռքի տակ. Ռշտունեաց և Անձեաց իշխանները վստահ էին, որ մի քանի օրից յետոյ Աշոտ Երկաթը կամ սպանուած կը լինի և կամ շղթայակապ Իւոուֆի մօտ Դուին կը լինի տարուելիս...

ԼԱ.

Երեկոյ էր. Աշոտ Երկաթը իւր խմբով դանդաղաքայլ առաջ էր գնում Բասեան գաւառի մի նեղ կրճով. Երկինքը պատած էր գորշ ամպերով, որից թափվում էր ձիւնը և սպիտակ սաւանով ծածկում երկիրս... Տխուր էր երկինքը, տխուր էր և Աշոտ Երկաթի սիրտը. Ոչ մի բերկրանք, ոչ մի յուսոյ նշոյլ չէր ուրախացնում նրա սիրտը։ Սև սև մտքերը պաշարել էին նրա միտքը, որոնք կըծում էին նրա սիրտը և ձգում նրան մի տեսակ տենդային դրութեան

մէջ որ ոչ յուսահատութիւն էր նշանակում և ոչ հոգւոյ խաղաղ տրամադրութիւն... Ի՞նչ էր իւր կեանքը և ի՞նչ էր իւր ժողովրդի գրութիւնը:

Ժողովուրդը տառապում էր սովի, նեղութեան, սրի և երկպառակութեանց տակ, իսկ ինքը իւր մի բուռն քաջերով ստիպուած էր աստանդական կեանք վարել, զգալ ժողովրդի ցաւն ու դարձը, տեսնել նրա վիշտը ու տառապանքը և ոչնչով չկարողանալ օգնել նրան, ահա թէ ինչն էր ցաւեցնում նրա սիրտը, ինչն էր վրդովում քաջի հոգին: Փրկութեան յոյս ոչ մի կողմից չէր տեսնում նա, բանի որ նախարարների մեծամասնութիւնը կամ կղզիացած էր իրենից և կամ թշնամացած. իսկ ինքը իւր փոքրածիւ համեմաշխ նախարարներով և փոքրիկ խմբով ինչ պիտի անէր Իւսուֆի ահեղ զօրութեան դէմ, որն օր աւուր ոտնատակ էր տալիս հայաստանը և հայ դաւաճան իշխաններով շրջապատուած աշխատում էր իւր կեանքի դէմ էլ որոգայթներ լարել: Ծանր էր քաջի գրութիւնը, բայց նա չէր յուսահատում, նա հաւատում էր նախախնամութեանը, որ չի թողնի իրան և իւր ժողովրդին անօգնական:

Ու գնում էր Աշոտ Երկաթը գլուխը կախ գցած և խորին մտածմունքի մէջ ընկղմուած. նրան լուռ հետևում էին երեք հարիւր քաջ տղամարդիկ, որոնք Աշոտ Երկաթի միակնարկին էին սպասում, որ իրենց դէպի կրակը նետեն:

Զիւնը տեղում էր շարունակ: Մութն ընկնում էր հետզհետէ, բայց ձիաւորները դեռ աշխոյժով առաջ էին գնում, երբ նրանց առաջ բացուեց մի խոր կիրճ, որի երեք կողմից էլ բարձրանում էին սեպացած

բարձրաբերձ ժայռեր, որոնք զարդարուած էին ձիւնի և սառցի կեղևներով պատած ծառերի ոստերով, որոնց ճիւղերից կախուած էին հաստ սառցէ շիթեր:

Ահաբեկ կիրճ էր դա, որի մի կողմից հոսում էլ լեռնային մի վտակ, որ սառցէ կեղևի տակ տըխուր զօղանջում էր ու գլորւում ցած. իսկ միւս կողմից՝ սեպացած ժայռի վրայից թռչում էր մի ուրիշ վտակ և իւր ետևից թողնելով սառցէ ահագին շիթը, ուժգնութեամբ ցած էր գլորւում և գրկախառնուելով ձորում հոսող վտակի հետ՝ գլորւում ցած... Աշոտ Երկաթը գլուխը վեր քաշեց և նայեց ընդթեան այդ խաղին, որ վատ տպաւորութիւն թողեց նրա հոգու վրայ: Մի տեսակ անհասկանալի թախիծ պատեց նրա սիրտը, ահաճութեամբ նա կրկին իջեցրեց գլուխը և մտրակեց ձիուն: Զին մի թռիչք արաւ և մեխուածի նման կանգ առաւ, կարծես անհերկոյթ մի ձեռք յանկարծ սանձահարեց ձիուն: Աշոտ Երկաթը զարմացաւ և շփոթուած աջ ու ձախ նայեց, բայց կասկածաւոր ոչինչ չնկատեց, որ կարող լինէր վախեցնել իւր ուշիմ ձիուն և ստիպել նրան այսպէս յանկարծակի կանգ առնելու:

Նա նորից մտրակեց: Զին մի թռիչք էլ արաւ և այնուհետև որքան որ մտրակեց՝ նա տեղից չշարժուեցաւ. Խումբը շրջապատեց Աշոտ Երկաթին, որոնք զարմանքով նայում էին ձիուն, թէ ինչո՞ւ նա առաջ չէ գնում:

— Է՛... ինչպէս երևում է ձիս յոգնել է և կամ մի բանից վախեցաւ: Յոգնելը սրանից չեմ սպասում, որովհետև շատ երկար ժամանակ չէ ինչոր ճանապարհին եմ, բայց թէ ինչից վախեցաւ, այդ է ինձ

զարմացնում: Տղայք դուք ոչինչ կասկածաւոր բան չտեսնա՞ք ձանապարհին. դարձաւ Աշոտը դէպի իւր խումբը:

— Ո՛հ, պատասխանեցին մի քան սը:

— Ուրեմն հարկաւոր է մի փոքր հանգիստ տալ, ասաց Աշոտ Երկաթը և մի փոքր ժամանակ հանգիստ տուեց իւր ձիուն: Ձին ականջները ցցել էր և վայրենի կերպիւ նայում էր առաջ, ճանապարհի ուղղութեամբ, որով պիտի անցնէր խումբը:

Կասկածը պատեց Աշոտ Երկաթին և նա էլ դէպի ձիու նայած կողմը նայեց:

Ոչինչ կասկածաւոր բան չտեսաւ նա, ճանապարհը ոլորվում էր մի փոքր տարածութեամբ առաջ և այնտեղ դուրս էին ցցուած ահարկու ժայռերը, որոնք լուռ իրենց էին նայում իսկ կասկածաւոր ոչինչ չկար: Բարկացաւ նա իւր ձիու վրայ և հէնց որ ուզում էր մտրակել, նրա ականջին դիպաւ մի տեսակ անորոշ ձայն, որը ստիպեց նրան զգաստանալ: Նա նորից ականջ դրեց, այո, ձայնը գալիս էր իւր առաջից և հետզհետէ մօտենում էր իրեն: Այդ ձայները խիստ նման էին ձիանց ոտքի դոփիւններին և փռնոցներին: Աշոտ Երկաթը զգաց, որ առաջից մի խումբ ձիաւորներ էին գալիս, բայց թէ ովքեր էին և ինչքան էր նրանց թիւը՝ դեռ անյայտ էր իրան համար: Նա նշան արաւ խմբին, որ պատրաստ լինին. իսկ ինքը սուրը պատեանից հանեց ու սպասեց ձիաւորների երևալուն:

— Ա՛յ թէ ի՞նչից էր վախենում իմ ձին: մըմրաց ինքն իրեն Աշոտ Երկաթը:

Յանկարծ նոյն տեսակ դոփիւններ ետեւից լսեց,

կարծես երկուսն էլ իմաց էին արել իրար, որ միաժամանակ սկսեն: Ի՛նչ էր նշանակում այդ, մտածեց նա և ժամանակ անգամ չունեցաւ պարզելու այդ հանելուկը, երբ կիրճի երկու կողմերիցն էլ ահռելի ձայներ լսուեցան և սրերը հանած, ճանճերի նման, բազմաթիւ ձիաւորներ վրայ տուին Աշոտ Երկաթի խմբին, որը թակարդի մէջ էր ընկել:

Վահանը առաջ քաշեց Աշոտ Երկաթը, սուրը բարձրացրեց, իւր խմբին ձայն տուեց, ահռելի մրոնչին հանեց և վրայ վազեց թշնամիների վրայ:

Սրին է կաթում նրա սրիցը, մէկը միւս ետեւից ընկնում են թշնամիները, խորը հառաչում և շունչները փչում... Աշոտ Երկաթը առիւծ է դարձել, առիւծ են դարձել նաև իւր քաջերը, որոնցից ամեն մէկը տասը թշնամի է պարկեցնում և ապա ինքն էլ խողխողուած շունչը փչում: Տեսնում է Աշոտը թշնամեաց հունձը, տեսնում է նա և իւր քաջերի ընկնելը, սիրտը կակծում է և կատաղած երեք չորս գլուխ միասին թռցնում... Բայց ի՞նչքան շատ են թշնամիները, նրանք կարծես անվերջ անհամարեն, կոտորում է կոտորում կրկին սրանք կան, չեն պակասում և պինդ օղակով հրկու կողմից սեղմում են իրեն... Ընկնում են իւր քաջերը մէկը միւսի ետեւից, բայց ինքը հերոսաբար դեռ կռիւ է անում, գլուխներ թռցնում... Բայց ի՞նչ կայ անսպառ այս աշխարհիս վերայ, որ մի քաջի ֆիզիքական զօրութիւնը անըստապառ լինի: Աշխարհս էլ է սպառում, նա էլ վերջ ունի, ուր մնաց թէ Աշոտ Երկաթի զօրութիւնը... Բոպէ առ ըրպէ նրա զօրութիւնը սպառում է, կամաց կամաց թուլանում են նրա բազուկները. արդէն իւր

ահեղ զօրութեան վերջին թելն է մնացել նրա բազուկների մէջ, այն ինչ նրա հոգին, այն վեհ և արի հոգին չէ թմրում, չէ թուլանում երկիւղի և ոչ մի նշան չէ արտայայտում, նրա աչքերը փայլատակում են, բոց ու շանթ են արտացոլում և սարսուցնում թշնամուն. թշնամիները դեռ դիաթաւալ ընկնում էին նրա սրից և մահուան տագնապի մէջ տոչորւում. . . Բայց թշնամիները չեն պակասում, նրանք բուռն ոյժով կրկին վրայ են վազում:

Նայում է դրանց Աշոտ Երկաթը, նայում և նրա սիրտը լցում է դառնութեամբ: Թախիծով լի աչքերը նա աչ ու ձախ է դարձնում. իւր քաջերին պըտրում. նրանց ձայն տալիս բայց նրանցից շատերը խոր քուն են մտած, նրա ձայնը չեն լսում, նրանցից շատերը կոտորուած են... մի բուռն քաջեր դեռ կուռում են:

Յուզւում է Աշոտ Երկաթը, վերջին ճիգն է թափում, վերջին անգամ բարձրացնում է ահեղ սուրը և ջախջախում իրեն մօտեցող անօրէնների գլուխները. . .

Բայց բազուկները էլ չեն բարձրանում, թուրը, արիւնով ներկուած թուրը, որից աղբիւրի նման ծլծլում է արիւնը, էլ չի բարձրանում, նրանք ոյժից ընկած են, անզօր, ինչպէս մանկան ձեռքեր, այն ինչ իւր ձին տաս տեղից վիրաւորուած հագիւ ոտքի վրայ է կանգնած,

Տեսնում են այդ անօրէնները և դիւական ժպիտը փայլում է նրանց դէմքերի վրայ. նրանք հրէշաւոր քրքիջ են արձակում և համարձակ վազում դէպի Աշոտ Երկաթը...

Վերջին գերմարդկային ճիգն է թափում քաջը,

սուրը բարձրացնում և յուսահատութեամբ լի աչքերով վերջին անգամ շուրջը նայում: Յանկարծ նրա աչքին, հեռու ձորի մէջ, ժայռի կուրծքի տակից երևում է մի ծերունի Քրիստոսի սուրբ խաչելութիւնը ձեռքին: Հոգի է ներշնչում այդ խաչը քաջի սրտում և նա կրկին ջախջախում է թշնամեաց գլուխները: Այդ ժամանակ լսում են աղաղակներ. թշնամին շփոթվում է, թողնում Աշոտ Երկաթին և դէպի փախուստ աճապարում: Նայում է Աշոտ Երկաթը դէպի խաչը և իւր աչքերին չէ հաւատում. այնտեղ նա տեսնում է մի խումբ քաջեր որոնք հալածում են թշնամիներին: Այդ խմբի մէջ բարձր փայլում է խաչանիչ դրօշակը... Դա իւր խաչնէ, իւր փրկիչը, որը ծածանվում է քաջերի մէջ:

Փախչում է թշնամին: Ինքը աղատուած է: Խաչն և դրօշակը մօտենում են: Մօտենում է նա և ծերունին:

Աշոտ Երկաթը ցած է թռչում ձիուց՝ չորում ձիւնի վրայ և համբուրում խաչը:

— Կեցցէ Աշոտ Երկաթը, ապրի՛ Մարտիրոս հայրը, գոռում է խումբը և կրկին հալածում թշնամուն:

Խաւարը պատում է ամբողջ կիրճում: Մարտիրոս վանահօր խումբը յետ է դառնում հալածելուց և իւր հետ է բերում երկու հայ իշխաններին, որոնց գերել էին քաջերը:

— Դաւաճաններ, գոռում է Մարտիրոս վանահայրը և բարկութիւնից ատամները կըճտացնում: Քաջերը ուզում են պատառ պատառ անել նրանց, բայց Աշոտ Երկաթը նշան է անում, ականածութեամբ լռում են նրանք և Անձկացեաց ու Ռշտունեաց իշխաններին շղթայակապ իւր առաջ բերում:

Արհամարհանքով նայում է Աշոտ Երկաթը դրանց
և ապա դիմելով պահապաններին ասում.

—Քանզեցէք շղթաները, ես չեմ ցանկանում, որ
հայ իշխանները շղթայակապ իմ առաջ դուրս գան:

Պահապանները զարմացած քանդում են շղթա-
ները և լուռ նայում Աշոտ Երկաթին:

—Մարտիրոս հայր, սրանց ամօթալի արարքը
յայտնի է բեզ. քո կտրիճները գերեցին, ուստի և
քեզ եմ յանձնում սրանց դատաստանը:

—Ո՛չ, արքայ,, այդ մեր իրաւասութիւնից դուրս
է և մեր կեանքն էլ քո իշխանութեանն է յանձնուած,
մենք չենք կարող սրանց դատաստանը անել, իսկ
եթէ իմ կտրիճներին թողնես, այդ պատիժը սոսկա-
լի կը լինի, ասաց Մարտիրոս հայրը և մի մոլի հա-
յեացք ձգեց դէպի դաւաճանները:

—Գթութիւն, մենք սխալուած ենք, կի՛ն, որ-
դիք ունենք, ասացին դաւաճանները և ընկան Աշոտ
Երկաթի ոտքերը:

—Թշուառներ... կրկնեց Աշոտ Երկաթը և ապա
դառնալով պահապաններին ասաց.

—Ձէնքերն առէք, իշխանական զգեստը հանե-
ցէք և արձակեցէք դրանց, թող ուր ուզում են գնան:

Այնուհետեւ Մարտիրոս վանահայրը կրկին մտաւ
ժողովրդի մէջ իւր խումբերը կազմակերպելու. իսկ
Աշոտ Երկաթը յոյսը օտար ոյժի վրայ դրած ուղեո-
րուեց Գ. Պօլիս...

Ի՞նչ պիտի լինէր հայաստանի դրութիւնը...

Ա Շ Ո Տ Ե Ր Կ Ա Թ

ՄԱՍԻՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

Ա.

Չորս կողմը ամայութիւն ու մեռելութիւն
էր տիրում... Ոչ մի կենդանի արարած չէր երևում,
ոչ մի շարժողութիւն չկար այն ճանապարհի վրայ,
որով անցնում էր Մարտիրոս վանահայրը և իւր ծա-
ռան: Չուրջը փռուած էին ամայի լեռներ ու ձորեր,
որոնք ծածկուած լինելով ձիւնի թանձր ծածկոցով,
մի տեսակ վհատութիւն էին բերում ճանապարհորդ-
ների սրտին: Այդ ամայի դաշտերում և ձորերում
շարժվում էր միայն սառը քամին, իր երգը երգում
և ապա թռչում հեռու և հեռու... Երկինքն էլ ծած-
կուած էր գորշ և մթին ամպերով, որը լացացնելու
չափ թախիժ էր ազդում ծերունի վանահօր սրտին:
Ձիւնի բիւրեղները երբեմն երբեմն ընկնում էին նրա
ալեգարդ մօրուքի վրայ և խճճուելով այնտեղ՝ թագ-
նում, կուշ գալիս և ապա կաթիլ դառնալով ընկնում
դաժ...

Տխուր էր Մարտիրոս հայրը. տխուր էր նրա ծառան՝ Ծառուկը, որը մորթէ տաք մուշտակի մէջ կոլուլուած կրկին դողում էր ցրտի սաստկութիւնից։ Երկուսի դէմքերն էլ մթազնած էին. նրանցից մէկը՝ Ծառուկը տաք օթեան և հանգիստ էր երազում, այն ինչ ծերունի վանահօր համար ցուրտն ու սառնամանիքը կարծես գոյութիւն չունենային։ Նրա միտքը բոլորովին ուրիշ բանով էր զբաղուած. որոնք այլայլում էին նրա հոգին և վրդովում սիրտը։ Նա յուզուած էր սաստիկ։ Վերջին գէպերը՝ Աշոտ Երկաթի Կ. Պօլիս գնալը, կաթողիկոսի անհոգութիւնը և դաւաճանների արձակուելը նրա հոգու վրայ խոր տպաւորութիւն էին թողել. որոնք ինչպէս մի սուր սլաք ցցուել էին նրա սրտի մէջ, բանալով այնտեղ մի խոր և անբուժելի վէրք...

— Ի՞նչ պիտի լինի Հայաստանի դրութիւնը, մտածում էր նա, ո՞վ պիտի հոգայ անպաշտպան ժողովրդի մասին, երբ նրա մարմնաւոր և հոգեւոր գլուխները հեռացած են նրանից։ Պարզ է, որ նա կրկին պիտի անքայ, չարչարուի, տանջուի, ոտնատակ լինի և հարստահարուի դանազան բաղդախնդիր իշխաններից և արտաքին թշնամիներից. Հայաստանը մի այգի է անուշահամ պտուղներով և գեղեցիկ ծաղիկներով. նրա դռները թէև բաց էին, բայց ոչ ոք չէր համարձակվում մտնել ու ոտնատակ տալ մարգերը և կոտրատել ծառերը, որովհետև վախենում էին այգեպանից։ Այդ այգեպանին մենք գտել էինք. հաջ և արի էր և ամենքը երկնչում էին նրանից։ Բայց նա այլ ևս չկայ. թողեց իւր այգին անտէր ու անօրհնական և զնառ ուրիշ երկրից ծուռ սեռերու իւր

այգին ջրելու, առանց հասկանալու թէ օտար ջուրը իւր այգին չի ջրի, թոյն կայ այդ ջրի մէջ։ Նա առանց չղրեց մինչև անգամ իմ խօսքերին թէ մինչև իւր վերադառնալը եղած ծառերն էլ կը կոտրատուին և իւր սիրուն այգու հետքերը միայն կը մնայ և այն ժամանակ օտարի ջրով թող ջրի իւր ամայի այգու սեպացած քարերը... Երկաթ, Երկաթ... գնւր քո երկաթի բազուկներիդ համար օտարի փայտեայ յենարանն ես խնդրում, նա շուտ կը խորտակուի, կը փշրուի, այն ինչ քո Երկաթի բազուկներդ կը ժանգոտին և պէտք չեն գալ գործածելու... Մի քանի օր է ինչ հեռացել է Աշոտ Երկաթը, այն ինչ Հայաստանի դանազան անկիւններից արդէն լսում են տրտունջներ։ Օձերն իրենց գլուխներն են բարձրացնում և լաւ պատառներ որոնում։ Գազիկ Արծրունին դարաններ է պատրաստում. իսկ չարանենդ Իւսուֆը արքայական գահի համար փոխանորդ պտրում։ Պատրաստ է արդէն այդ փոխանորդը։ Աշոտ սպարապետը՝ Աշոտ Երկաթի հօրեղբօր որդին վաղուց է կարօտ այդ գահին և Իւսուֆը վաղուց յարմար առիթի է ման գալիս հայերի դէմ հայի գէնքով կռուելու։ Երկու թագաւոր ունինք, երրորդն էլ է պակաս և այդ երրորդը՝ Աշոտ սպարապետն է, Իւսուֆի ձեռքի կայր գործիքը... Աշոտ, Աշոտ. տէր և տիրական թշուառացած ժողովրդի, դարձիր, դարձիր այդ ճանապարհից, ժողովուրդը քեզ է կանչում, Մարտիրոս վանահօր սիրտը քեզ է սպասում.

Մութն արդէն ընկնում էր։ Հեռու լեռներն արդէն թաղնւում էին խաւարի մէջ և ցուրտը հետզհետէ ոռայի էր դառնում, այն ինչ Մարտիրոս վանա-

հայրը իւր մտքերի մէջ ընկղմուած այդ չէր նկատում և իւր ձիու ընթացքը չէր արագացնում:

Ծառուկը անհամբերութիւնից ճաքում էր: Նա մի անգամ առաջ եկաւ, որ ասի Մարտիրոս հօրը, որ ձիուն շտապեցնի, բայց նկատելով, որ նա ինչոր փնթփնթում է քթի տակ. չհամարձակուեց խանգարել նրան: Վերջապէս ծառայի համբերութիւնը հատաւ: Վճռաբար նա առաջ քաշեց ձին և նայեց վանահօր դէմքին: Այդ դէմքը այլայլուած էր, բայց պատկառելի տպաւորութիւն էր թողնում: Մի բանի վայրկեան լուռ կացաւ ծառան և սկսեց դիտել նրա դէմքի այլայլութիւնը, ապա ցած, հազիւ լսելի ձայնով ասաց.

— Հայր սուրբ:

Մարտիրոս հայրը չլսեց նրան: Նա դեռ ինքն իրան էր խօսում:

— Հայր սուրբ, արդէն մթնում է, հարկաւոր է շտապել, ասաց ծառան նորից:

— Դաւաճաններ... ահա թէ ինչ բաներն են մեր տունը քանդում և նրանք մնում են անպատիժ...

— Հայր սուրբ, մթնում է...

— Ի՞նչ է, որդեակ, ասաց վանահայրը և իւր սուր թափանցող հայեացքը ուղղեց դէպի ծառան, որը չդիմանալով նրան իջեցրեց աչքերը:

— Ճանապարհ շատ ունինք, հայր սուրբ, և ցուրտն էլ սաստկանում է: Պէտք է մի փոքր շտապել:

— Հա՛, Ծառուկ, ճշմարիտ է, պէտք է շտապել, ապա թէ ոչ գայլերի կերակուր կը դառնանք:

Երկուսն էլ ձիերին մտրակելով առաջ անցան:

— Դու վախենում ես գայլերից, դարձաւ Մարտիրոս հայրը իւր ծառային մի փոքր լուռութիւնից յետոյ:

— Ե՛ս, հայր սուրբ... Երբ էք տեսել որ ես մի բանից վախենամ:

— Իսկ եթէ մի խումբ արաքներ վրայ տան, կրկին չես վախենայ:

— Ոչ: Ես մահից չեմ վախենում, բայց առաջ նրանցից մի հնգին կը սպանեմ և այնպէս ես էլ կը մեռնեմ,

— Ապրիս, Ծառուկ, ես վախկոտներին չեմ սիրի: Աստուած էլ չի սիրում վախկոտներին: Վախկոտութիւնը մահու չափ յանցանք է: Նա ով վախենում է իւր թշնամիներից, աւելի լաւ է չապրի: Ներկայ ժամանակում անգործները ու վախկոտները ոտնատակ են լինում զօրաւորներից և յանդուգներից: Պէտք է քաջ լինել և ապա հանգիստ ապրել:

Նրանք կրկին լուռ առաջ անցան: Այդ ժամանակ հեռու՝ լեռան քամակին, կիսախաւարի մէջ երեւցաւ մի վանքի պարիսպ:

— Հայր սուրբ, վանքը երևում է:

— Հա՛, տեսնում եմ, վերջապէս մի փոքր կը հանգստանանք թէ մենք և թէ մեր խեղճ ձիերը:

Փոքր ժամանակից յետոյ ճանապարհորդները վանք մտան, ուր Մարտիրոս վանահայրը առանձնացաւ վանքի վանահօր խուցը, այն ինչ Ծառուկը ձեռնարկեցաւ վառած կրակի շուրջը և սկսեց իւր զրոյցը վանքի ծառաների հետ: Նա շատ սիրում էր տաք օջախը և քաղցր զրոյցը: Մի փոքր առաջ կերած ցուրտը բոլորովին մոռացել էր Ծառուկը կրակի բերբերար ազդեցութեան տակ:

— Ո՞վ է այդ ծերունի մարդը, հարցնում էր Ծառուկին վանքի ծառաներից մէկը, շարունակ քորելով մէջքը և սրելով իւր քոսա բեխերը:

— Օ՛... միթէ՛ չէք ճանաչում, դա ամբողջ Հայաստանի մէջ սուրբ և զօրաւոր մարդ է, պատասխանեց Ծառուկը, առանձին նշանակութիւն տալով իւր խօսքերին:

— Ի՞նչպէս, ուրեմն մեր Սահակ սրբազանից էլ մեծ է, հարցրեց քոսա ծառան իւր սուր հայեացքը նետելով Ծառուկի վրայ:

— Ի հարկէ, ձեր Սահակ սրբազանը ինչ է դրա առաջ: Իմ հայր ոտըրը կաթողիկոսից էլ բարձր է:

— Է՛... ինչ մեծ մարդ է եղել...

— Ի հարկ մեծ է: Ամբողջ արաբաց գունդը դողում է դրանից. միթէ՛ լսած չէք Մարտիրոս վանահօր անունը:

— 21, ես ճշտեղից կը լինիմ լսած:

— Դէ, փայտ բեր, ցուրտ է. ես ճանապարհից նոր եմ եկել, միթէ՛ չես տեսնում, որ օջախը հանգչում է, աւելացրեց Ծառուկը հրամայաբար, երբ նրկատեց իւր խօսքերի ազդեցութիւնը:

— Այս քաղաքիս զուրբան, սասց ծառան և դուրս գնալով մի քանի փայտ բերեց և կրակը շաղացրեց: Ծառուկի քունը տանում էր, այն ինչ վանքի ծառան պատճառ էր փնտրում նորից խօսակցութիւն բանելու:

— Երեի շատ հեռու տեղից էք գալիս, հարցրեց նա:

— Օ՛... էլ մի ասի, ամբողջ երեք օր ճանապարհ ենք գալիս:

— Իսկ ինչը ստիպում էր ձեզ այդպէս վրադճանապարհ գալու, միթէ՛ Սահակ սրբազանի մօտ խիստ կարևոր գործ ունէիք:

Ծառուկը ինչպէս ելեքտրականութիւնից ցընցուած վեր թռաւ տեղից և ուղղակի իրեն խօսակցի աչքերը դիտեց: Ըստ երևոյթին վատ տպաւորութիւն թողեց նրա վրայ, որ յոնքերը կիտելով կարճ կտրեց:

— Է՛, բարեկամ, դրանով մենք շատ հեռու կերթանք, աւելի լաւ է ինձ համար ընթրիք բերես, ես յոգնած եմ և քնել եմ ուզում:

Քոսա ծառան նկատեց, որ նրանից էլ ոչինչ չի իմանալ, ուստի ընթրիքը բերեց Ծառուկի առաջը դրեց և իւր քայլերն ուղղեց դէպի վանահօր խուցը մի զիրկ փայտ ներս տանելով:

Կարճ ժամանակից յետոյ Ծառուկը իւր ընթրիքն անելով մեկնուեցաւ կրակի շուրջը և անուշ քնի մէջ ընկղմուեց. աշխարհս եթէ տանէին նա չէր իմանայ:

Բ.

Վանքը, ուր իջաւ Մարտիրոս հայրը, գտնւում էր Բիւրական ամրոցում, որ շինել էր Յովհաննէս կաթողիկոսը կոփածոյ քարերով և ուր փակակալ էր Լուսաւորչի դրան Սահակ անունով մի եպիսկոպոս: Սահակը թխադեմ, բայց լիքը մի մարդ էր: Լայն թիկունքերը և ուժեղ բազուկները նրան տալիս էին մի առանձին յաղթանդամ տեսք: Միջին հասակի էր նա, մօտ 40—45 տարեկան, միշտ ուրախ,

միշտ զուարթ, իսկ բնաւորութեամբ խիստ հանսքչի։ Գէթ արտաքուստ իրենց ցոյց էր տալիս շատ զուարճասէր և ոչ մի բանի վրայ չմտածող, այնպէս որ շրջակայ գիւղացիները նրան «հանաքչի սրբազան» անունն էին տուել և սաստիկ համակրում ու սիրում էին նրան։

Արդարև Սահակ սրբազանը իւր պարզ բնաւորութեամբ գրաւել էր շրջակայ գիւղացւոց համակրութիւնը, բայց իսկապէս եթէ մտնէինք նրա հոգւոյ դրութեան մէջ, կը տեսնէինք, որ նրա հոգին հանաք չէր անում, չէր ծիծաղում, չէր ժպտում, ինչպէս արտաքուստ, այլ ընդհակառակն նրա հոգին ծածկուած էր այնտեսակ տխուր և սրտամաշ մտքերով, որ լացացնելու չափ կսկծացնում էր նրա հոգին։ Խաբուսիկ և կեղծ էին Սահակ սրբազանի հանաքներն ու ժպիտները։ Նա արտաքուստ այդ գիւղին էր ընդունել միմիայն գիւղացւոց համակրութիւնն ու սէրը վայելելու, որի մէջ և ունէր յաջողութիւն։ Իրեն այդ էր պէտք։ Նա ուրիշ բանի կարօտ չէր։

Երբ ներս մտաւ Մարտիրոս վանահայրը նրա խուցը, նա մտազբաղ նստած էր և նրա առաջը թափած էին զանազան թղթի կտորներ, որոնց նա մէկ մէկ վերցնում էր, ջոկում, աչքի անցնում և ինքն իրեն մտածում։ Ճրագի աղօտ լուսաւորութիւնը ընկել էր նրա կլոր և լիւր երեսին, որ այդ ժամանակ խիստ դժգոյն էր։ Այդ միջոցին նրա լուրջ դէմքից անյայտացած էր ժպիտը և նրա հայեացքը ներկայացնում էր խոր և ծանրակշիռ գործերով զբաղուող մարդու հայեացքը։

— Վերջապէս... ասաց նա, տեսնելով Մարտիրոս

հօրը. վերջապէս եկար, իսկ ես անհանգիստ էի լինում քո մասին

— Ինձ համար ի՞նչու պէտք է անհանգիստ լինել, սրբազան, ես ծեր եմ և ուժասպառ, իմ օրերը համարուած են և ես շատ շուտ գերեզման կը մտնեմ։

— Վահ, Մարտիրոս հայր, ի՞նչ ես ասում, միթէ գերեզմանը իրաւունք ունի քեզ նման սուրբ մարդուն կլանելու։

— Կատարեալ իրաւունք ունի, ինչպէս և ամեն մարդու։

— Զէ, ես իրաւունք չեմ տալիս, դեռ հարկաւոր ես, շատ հարկաւոր. երբ որ ժամանակը կը գայ, ես քեզ կը յայտնեմ,

— Վահ, լաւ է, մահուան իրաւունքն էլ ես ուզում ձեռքդ գցել, պատասխանեց Մարտիրոս հայրը և մի դառն ժպիտ անցաւ նրա դէմքի վրայով։

— Ի հարկէ, ի հարկէ. Աստուած քեզ վրայ իրաւունք չունի, դու մերն ես և մեզ հարկաւոր։ Ես հոգեհան հրեշտակի թևերը կը կտրատեմ, եթէ քեզ մօտենայ։

— Սրբազան, երևում է, որ դու հանաք անելով էլ պէտք է մեռնես։

— Ի հարկէ, դրանից աւել ի՞նչ պիտի տանենք այս փուլ աշխարհից։ Բայց կատակները մի կողմը թողնենք, արի, բարձրացիր, նստիր ահա այս բարձի վրայ, դու յոգնած կը լինիս։

Մարտիրոս վանահայրը իւր ձմեռուայ քուրքը մի կողմը ձգեց, ծալապատիկ նստեց թաղտի վրայ և լուռ դէպի ճրագի աղօտ լուսաւորութիւնը նայեց։ Երկուսն էլ կարճ ժամանակ լուռ էին։

— Ի՞նչ տեղեկութիւններ ես ժողովել, սրբազան, լռութիւնը ընդհատելով հարցրեց Մարտիրոս հայրը։

— Տեղեկութիւններ շատ ունիմ. բայց դժբաղդաբար, ուրախ ոչինչ չկայ, ամեն բան դէպի վատն է գնում։

— Ի՞նչպէս, մի՞թէ մեր ծրագիրներն էլ քանդոււմ են, հարցրեց Մարտիրոս հայրը և կիսատ բարձրացաւ տեղից։

— 2է, խօսքս մեր ծրագրներին մասին չէ, ընդհակառակն մեր ծրագիրներն առաջ են գնում խիստ լաւ։ Ամեն մի վանքում պատրաստութիւններ են տեսնուում, խմբեր են պատրաստուում։ Մեր գործակալները շատ լաւ են գործում, բայց Աշոտ Երկաթի Կ. Պօլիս գնալով գործը կանգ է առել. զանազան բաղդախնդիր իշխաններ արգելք են լինում դրան և ժողովրդին գրգռում Աշոտ Երկաթի դէմ։

— Որքան էլ որ դա ցաւալի է, այդ այդպէս է, բայց այդ իշխաններին պէտք է վերջ դնել. դրանք հայի տունը քանդեցին, բայց ի՞նչ անես, որ Աշոտ Երկաթը արհամարում է դրանց և դաւաճան իշխաններին իւր ձեռքից բաց թողնում։

— Մի՞թէ այդ բո ներկայութեամբ էր։

— Ես ներկայ էի, բայց խեղդեցի իմ մէջ բարկութեանս բոցը։ Ռշտունեաց և Անձկացեաց իշխաններին իմ ձեռով յանձնեցի նրան, որոնք նրա կեանքի դէմ դաւաղրութիւններ էին լարել, բայց նա արձակեց նրանց։ Ժողովուրդը ուզում էր պատառ պատառ անել, բայց ես ազատեցի նրանց, բարձր պահելով թագաւորի խօսքը և ներողամտութիւնը։

— Սպասիր, հայր Մարտիրոս, ահա կարդա այս

նամակը և տես թէ ի՞նչ են գրում այդ ձեր ազատած իշխանների մասին, ասաց Սահակ սրբազանը և վերցնելով սեղանի վրայ փռուած նամակներից մէկը, յանձնեց Մարտիրոս հօրը։ Մարտիրոս վանահայրը ուշադրութեամբ կարդաց նամակը և մահուան գունատութիւնը պատեց նրա ճերմակ դէմքին։ Բարկութեամբ նա դէն շարտեց թուղթը, վեր կացաւ տեղից և սկսեց արագ արագ շրջել սենեակի մէջ։

— Դաւաճաններ... անպիտաններ, լրբեր... Ես գիտէի, ես ճանաչում էի դրանց... Ա՛խ, սխալուեցաւ Աշոտ Երկաթը, պէտք էր դրանց տեղն ու տեղը՝ կախել և ոչ թէ ազատել։

— Տեսնո՞ւմ ես, ի՞նչ սոսկալի դաւաղրութիւն են կազմում Աշոտ Երկաթի դէմ և ո՞ւմ են իրենց ձեռքի գործիք շինում-նրանց՝ ովքեր երախտիք ունին Աշոտ Երկաթից, որոնք նրա աղ ու հացն են ուտում։ Այժմ Գուգարաց իշխաններին՝ Վասակ և Աշոտ Գրեթուններին են ուզում ձեռք ձգել և ապստամբեցնել օրինական թագաւորի դէմ։ Տեսնո՞ւմ էք այդ ձեր ազատած իշխանները ի՞նչ են անում։

— Արծրունեաց Գագիկի բաներն են դրանք. այնտեղ է ահա բոլոր դաւաղրութեանց կենդրոնը և մեր բոլոր ջանքը այդ դաւաղրութեանց խորտակման մէջ պիտի լինի։ Ի՞նչ եղաւ, երբ պիտի գայ Սահակ բահանան։

— Վաղը, երեկոյեան դէմ կը ժողովուին Սահակ Արծրունեաց քահանան, Գէորգ Մարգաբետունին և Բասեան զաւառի իշխանը։

— Թող գան, պէտք է սպասած դրանց, պէտք է տեղեկութիւն ժողովել տէր Սահակից թէ արդեօք

էլ ինչեր է ծրագրում ատելի Գաղիկ Արծրունին:

— Անպատճառ: Մեր գլխաւոր երկիւղը Վասպուրականից է: Դա զօրաւոր ախոյեան է, որից զգոյշ պիտի լինել:

— Բայց Տարօնից խիստ լաւ տեղեկութիւններ են ստացուած, այնտեղ պատրաստի արդէն մի գունդ ունինք, մօտ 400 մարդուց բաղկացած:

— Ապրի Գէորգ իշխանը, այդ նրա շնորհն է:

Այդ ժամանակ վանքի դուռը ծեծեցին: Նրանք երկուսն էլ լուռ կացան և հետաքրքրութեամբ սպասում էին թէ ով պիտի լինի, որ այդպէս կէս գիշերին դուռը ծեծում է: Սահակ սրբազանը շտապով դուրս գնաց և հրամայեց դուռը բանալ, երբ նկատեց մի ձիաւոր կանգնած վանքի դռանը:

Ձիւնը քուլա քուլա բրթում էր և ձիաւորը ողջ կոլոլուած էր ձիան մէջ: Նա շտապով ներս մտաւ վանքի գաւիթը և արագութեամբ ցած թռչելով ձիից, ուղակի դէպի սրբազանը դիմեց, որ դեռ ապուշ ապուշ նայում էր նրան, առանց ճանաչելու ուշացած ճանապարհորդին:

— Ողջոյն սրբազան հայր, ասաց ճանապարհորդը և սովոր մարդու նման, ուղղակի դէպի սրբազանի խուցը դիմեց:

Սրբազանը մեքենաբար ներս մտաւ խուցը և երբ ճրագի աղօտ լոյսի տակ դիտեց նրա դէմքի գծագրութիւնը քահ... քահ... քահ... մի բըքիջ արձակեց:

— Վահ, տէր Սահակ, ես քեզ բոլորովին չճանաչեցի. այնքան ձիւնից ճերմակել ես որ հարիւր տարեկան զառամեալ ծեր կարծեցի: Բարով հազար

բարի ես եկել, բայց մենք քեզ այսօր չէինք սպասում, ասաց սրբազանը:

Եկողը, որ Արծրունեաց տան քահանայ տէր Սահակն էր մօտեցաւ նախ Մարտիրոս վանահօր աջը համբուրեց, ապա սկսեց թափ տալ իւր վրայի ձիւնը և շորերից սառույցները պոկել:

— Մեռայ, ամբողջ գիշեր ճանապարհ էի գալիս, ասաց նա:

— Հը, երեւի կարեւոր լուր ունիս, որ այդպէս շտապով ճանապարհորդել ես:

— Առ այժմ միայն մի ուրախալի լուր կասեմ, իսկ մնացածը կը թողնեմ վաղուան: Ես յոգնած եմ. ննջել եմ ուզում: Իւսուֆը վերջապէս հանգիստ թողեց Գաղիկին և իւր զօրքերով Ատրպատական քաշուեցաւ: Այժմ Հայաստանը մի փոքր շունչ կառնի, եթէ դաւաճան և քսու իշխանները զլուխ չբարձրացնեն:

— Իւսուֆը այնքան վտանգաւոր չէ, որքան դաւաճանները, նկատեց Մարտիրոս հայրը լուրջ կերպով, բայց այժմ դնա՛, հանգստացիր, վաղը կը մտածենք այդ մասին:

Սահակ սրբազանը և տէր Սահակը դուրս գնացին թողնելով Մարտիրոս հօրը միայնակ, որը դեռ երկար ժամանակ արթուն էր, մինչև որ յոգնածութիւնը յաղթեց նրան և նա քուն մտաւ: Ժողովրդի հայրը ննջում էր... բայց խիստ վրդովալից և անհանգիստ էր այդ քունը, որը կարճ ժամանակ տեց և նա իսկոյն վեր թռաւ: Այդ ժամանակ օրը բացուել էր և արևի անդրանիկ ճառագայթները սկսել էին պար բռնել ձիան հետ:

Նոյն օրը հասաւ և Գէորգ Մարգալետունի իշխանը իւր փոքրաթիւ ձիաւորներով, որոնց սովորութիւն ունէր միշտ իւր հետ շրջեցնելու և հարկաւոր դէպքերում նեղելու արարներին: Զուտով այդ չորս անձինք՝ երեք հոգեւորական և մի աշխարական խորհրդի նստան, որ շատ երկար տևեց: Զորսն էլ տխուր էին, ուրախութեան ոչ մի նշոյլ չէր երևում նրանց դէմքերի վրայ: Ապագան շատ մութ և անորոշ էր: Հանաքչի սրբազանն էլ մոռացել էր իւր հանաքները և ընկել մտածութեանց ծովը:

— 2է, շատ անմխիթար է հայի ապագան, լուսթիւնը ընդհատեց Մարտիրոս վանահայրը դառնալով խորհրդակիցներին, բայց մենք ամենեւին չպիտի ընկճուինք, չպիտի յուսահատուինք: Ի՞նչ անենք թէ օր օրի վրայ խռովութիւնները աւելանում են և դաւաճանների թիւը շատանում: Մենք մեր պարտքը պիտի կատարենք, որպէս զի ամօթով չմնանք մեր խղճի առաջ: Էլ ինչի հայ ենք, որ հայի նեղ ժամանակը պէտք չգանք, մեր կեանքը չզոհենք նրան: Ի՞նչ անենք թէ Արծրունեաց Գազիկը իւր փառասիրական ձգտումների համար ամեն միջոցի է դիմում, ձգտում է իմ և Գէորգի կեանքն էլ վերացնելու: Թող մեռնենք, թող սպանել տայ մեզ, եթէ պէտք է մեր կեանքը նրան, ինչ վնաս, մեր տեղը ուրիշները կը դուրս գան, իսկ ուրիշների տեղը դարձեալ ուրիշներ... Կրկնում եմ, մենք պիտի ճգնենք արգելքները վերացնելու և ժողովրդի ու օրինական թագաւորի համար ծառայելու: Այդ պարտքը սուրբ է և սրբահամար ծառայելու: Այդ պարտքը սուրբ է և սրբութեամբ էլ պիտի կատարենք: Թող Գէորգ իշխանը ղեկավար հալածէ թշնամիներին իսկ մենք խօսքով:

Մեր պարտքը պիտի լինի խրախուսել ժողովրդին, դրանցից փոքրիկ գնդեր կազմել և այդ գնդերը յանձնել իշխանի հրամանատարութեանը, որի պարտքն էլ պիտի լինի Աշոտ Երկաթին օգնելու:

— Բայց, հայր սուրբ, մեր յաջողութիւնը շատ դանդաղ է առաջ գնում, աւելացրեց տէր Սահակը, Վասպուրականում ոչ մի գործ առաջ չէ գնում, այնտեղ լուրջ կերպով հսկում է Գազիկը և հոտն էլ առել է, ես վախենում եմ հեղինէի վիճակից:

— Զիշտ, ի՞նչ է անում հեղինէն, երկար ժամանակ է նրանից լուր չէ ստացուել, հարցրեց սրբազանը:

— Լսելով իւր հօր տմարդի գործերը ապրում է ախ ու վշտով: Ազնիւ, հայրենասէր աղջիկ է. բայց ցաւում եմ, որ վերջը վատ է լինելու:

— Ի՞նչու:

— Զատ պարզ: Վաղ թէ ուշ հայրը լսելու է նրա արարքները և այն ժամանակ մութ բանտերը և տանջանքները նրա համար անխուսափելի են:

— Պէտք է ազատել նրան հօր ճիւղաններից, աւելացրեց Գէորգ իշխանը, որ մինչև այժմ լուռ էր:

— Հը, ի՞նչ է, դիւր հօ չէ գալիս քեզ Արծրունեաց օրիորդը, հարցրեց սրբազանը, որի վրայ ամենքը ծիծաղեցին:

— Է՛հ, սրբազան հայր, այս ժամանակում մեզ շատ բան է դուր գալիս բայց ուշադրութիւն չենք դարձնում:

— 2է, ի՞նչ կայ որ, մի այնպիսի հարսանիք կանեմ, որ քէֆդ գայ, դեռ հարսանիքումդ էլ պար կը գամ:

— Բայց հանաքը մի կողմը, սրբազան, նա ամեն կերպ ուզում է փախուստ տալ Վասպուրականից, աւելացրեց տէր Սահակը։

— Թող գայ, այդ մի սոսկալի հարուած կը լինի դաւաճանին։ Բացի դրանից թող այս գործում խառնուին նաև օրիորդները։ Դ՛հա, Սահակ հայր, պատճառատիր դրան, իսկ ես և Գէորգ իշխանը շուտով կազատենք։ Մենք չենք թողնի, որ անմեղ զոհը տանջուի Գաղիկի ճիրաններում, ասաց Մարտիրոս հայրը և ապա զանազան ծրագիրներ և կարգադրութիւններ անելուց յետոյ, միւս օրն և եթ ցրուեցան զանազան կողմը, թողնելով Սահակ սրբազանին Բիւրական ամրոցում կրկին միայնակ։

Գ.

Ռշտունեաց և Անձեացեաց իշխանները ազատուելով կապանքից շտապով ներկայացան Գաղիկ արքային և ամեն մանրամասնութիւն պատմեցին։ Գաղիկը կատաղեց, բարկութեան ներկը անցաւ նրա դէմքի վրայով և նա կատաղած կանչեց.

— Լաւ, Աշոտ Երկաթը կրկին չի պլծնի իմ ձեռքից եթէ որ ամբողջ Բիւզանդիոնի բանակն էլ հետը բերի։ Այժմ ես կը դիմեմ այնպիսի միջոցի, որի դէմ չի կարող կանգնել ոչ մի զօրութիւն։

— Ի՞նչ միջոցի, հարցրեց Անձեացեաց իշխանը, իւր խորամանկ աչքերը յառելով Գաղիկ Արծրունու վրայ։

— Այն տեսակ միջոցի, որով խռովութիւն կը ձգեմ

հայոց բոլոր իշխանների մէջ։ Ես կը յարուցանեմ նրա դէմ իւր սիրելի իշխաններին, իւր եղբօրն անգամ կը գողտեմ նրա դէմ և նրա զահր յանձնել կը տամ Աշոտ սպարապետին, որ վաղուց կարօտում է այդ գահին. իսկ այն անզգամներին, զառամեալ ծերունուն և Գէորգ իշխանին կը հրամայեմ մաս մաս կտրատել, որոնք համարձակոււմ են իմ դէմ գործելու։

— Այո՛, լաւ միտք է, դրանից լաւ միջոցի չի կարելի ձեռնարկել... Օ՛... եթէ յաջողի այդ, այն ժամանակ հանգստացած կը լինի սիրտս, ապա թէ ոչ այն անպատուութիւնը, որ Աշոտ Երկաթը հասցրեց մեզ մոռանալ չի կարելի։

— Բայց զարմանալի բան է, կարծես Մարտիրոս վանահայրը տեղեկութիւն ունէր մեր որոգայթի մասին, որ այնպէս յանկարծակի օգնութեան հասաւ։ Ուրիշ կերպ չէր կարելի բացատրել, թէ չէ նա երբէք այդպիսի ոյժով չէ մանգալիս և բացի դրանից չէր էլ համարձակուի մեզ վրայ յարձակում գործել, նկատեց Անձեացեաց իշխանը փոքր լուծիւնից յետոյ։

Ես էլ նոյն կարծիքի եմ. արքայ, պատասխանեց Ռշտունեաց իշխանը՝ դիմելով Գաղիկին, որ մեր ամեն մի քայլափոխը լրտեսուում է և հաղորդուում Մարտիրոս հօրը և թէ մեր հակառակորդները շատ լաւ դիտեն թէ մենք ի՞նչ ենք անում և ի՞նչ մտածում։ Եւ եթէ Աշոտ Երկաթը արտաքուստ լաւ յարաբերութեան մէջ է Վասպուրականի հետ, այդ պիտի վերագրել միայն նրան, որ նա յայտնի կերպով չէ ուզում թշնամանալ ձեզ հետ։

— Ոչ, իշխաններ, դրա մէջ դուր սխալուում էք,

ոչ մի մարդկային արարած չի կարող լրտեսել մեր խօսակցութիւնը. իսկ եթէ Գէորգ իշխանը և Մարտիրոս հայրը նրան օգնութեան հասան, դա մի դիպումն է պէտք է համարել և ուրիշ ոչինչ:

— Ո՛չ, տէր իմ, մեզ լրտեսում են, գուցէ և հէնց այս բոլորիս: Պէտք է գտնել այդ լրտեսին և պատժել: Ընտանիքս պէտք է ոչնչացնել նա և Գէորգ իշխանին և Մարտիրոս հօրը, որոնք մի ինչոր պատրաստում են, որը պիտի տակն ու վրայ անի մեր բոլոր ծրագիրները:

Գազիկը ուսերը թռթափեց և ընկաւ մտածութեան մէջ. Մի տեսակ կասկած անցաւ նրա մտքով, որ ստիպեց նրա հոգին այլայլելու, բայց թէ նա շուտով զսպեց իրան և ապա դառնալով իշխաններին ասաց.

— Թողնենք այդ. Լրտեսները իրանց արժանաւոր պատիժը կը ստանան, բայց թէ հարկաւոր է մեր գործը առաջ տանել: Լուր է պտտում, որ Աշոտ Երկաթը Բիւզանդիոնում մեծ ընդունելութիւն է ստացել ու թաղով և ոսկեհուռ զգեստներով վարձատրուել: Վաղ թէ ուշ նա յունական զօրքերով դառնալու է Հայաստան և այն ժամանակ ամեն ինչ կերպարանափոխուելու է: Պէտք չէ այս ժամանակը կորցնել, քանի հայրենիքում չի, ապա թէ ոչ յետոյ շատ դժուարին կը լինի առաջն առնել: Ես շատ անհանգիստ եմ: Պէտք է շտապել որոմն ցանկիւ, որ այդ որոմները հասունանան այն ժամանակ՝ երբ Աշոտ Երկաթը Հայաստան կը գայ, դո՛ւ Ատովմիշխան, վաղօրօք պէտք է գլուխ բերես մի դժուարին գործ:

ես և հոգով արի: Գու պիտի մտնես Հայաստան և առատութեամբ որոմն ցանես: Պիտի ջանաս ապրտամբեցնել Աշոտ Երկաթի դէմ Գուգարաց վերակացուներին՝ Վասակ և Աշոտ Գնթունիներին, Արխազաց Գուրգէնին և եթէ կարող ես նաև Աշոտ Երկաթի եղբօրը՝ Աբասին: Ճարտար լեզուն օձին իւր բնից կը հանի և ես վստահ եմ քեզ վրայ: Իսկ գալով Ռշտունեաց իշխանին, սրա պարտքը պիտի լինին երկայանալ Իւսուֆին և ամեն ջանք թափել, որ Աշոտ սպարապետը դաս նստի Աշոտ Երկաթի տեղ և այն ժամանակ խռովութեան քարը գլորուած կը լինի, իսկ այդ պղտոր ջրի մէջ մենք մեր որսը կանենք, մեր գործերը առաջ կը տանենք ասաց Գազիկը և ապա սկսեց շրջել սենեակում:

Այնուհետև երկար խորհրդակցում էին Հայաստանի այս երեք որոմն ցանողները և ապա Գազիկը նամակները պատրաստելով դանազան իշխանների անունով, յանձնեց Ռշտունեաց և Անձևացեաց իշխաններին և ճանապարհ ձգեց իւր պալատից:

Երբ որ հեռացան իշխանները, Գազիկը մի տեսակ ծանր մտատանջութեան մէջ ընկաւ: Նրա հոգին սաստիկ խռովուած և այլայլուած էր և խորին թախիժը կը ծուլէր նրա սիրտը: Կարծես մի ինչ որ դառն, սոսկալի իր կը ծուլէր նրա հոգին: Այդ միջոցին բացուեցաւ իւր առանձնարանի դուռը և շէմքում երևեցաւ իւր դուստրը՝ Հեղինէն:

Գազիկը վեր թռաւ տեղից և վազէվազ դէպի աղջիկը գնաց: Նա ուզեց գրկել նրան, փայփայել, որպէս զի մոռանայ իւր վիշտը, սրտի և հոգու այն

և նրա հոգին աւելի այլայլուեց, աւելի վրդովուեցաւ, երբ նկատեց իւր աղջկայ տխուր, թալկացած դէմքը: Հեղինէի աչքերում երևում էին դեռ չցամաքած արցունքներ և միևնոյն ժամանակ մի տեսակ ոգևորութեան փայլ, որոնք վճռականութիւն էին արտայայտում:

— Ի՞նչ կայ, աղջիկս, դու տխուր ես և աչքերդ արտասուքներով լի, ի՞նչ է պատահել քեզ, ասաց Գաբիկը և ուզեց գրկել Հեղինէին, փայփայել նրան, համբուրել նրա սիրուն աչքերը: Գաբիկի հոգին լի էր խարդաւանանքով, դաւադրութիւններով և շփոթութիւններով և իւր այդ ալեծուփ հոգին ուզում էր խաղաղացնել կուսական անմեղութեան առաջ: Հայրական սիրտը կարօտ էր դրան, կարօտ էր որդիական այն անարատ սիրոյն, որի առաջ մոռացվում են աշխարհային զազրալի և գձուծ գործերը:

— Հեռու ինձանից, կանչեց Հեղինէն հօրը, երբ նա ուզում էր գրկել նրան և մի այնպիսի մոլեգին հայեացք ուղղեց Գաբիկի վրա որ նա՝ Վասպուրականի արքան, սարսուեցաւ և մի տեսակ սառը դող անցաւ նրա մարմնով:

Մի քանի քայլ ետ ետ դնաց Գաբիկը և մեխուածի նման կանգ առաւ, առանց հասկանալու թէ ի՞նչ է կատարւում իւր շուրջը և թէ ո՞ր է գտնւում:

— Ահա այն լրտեսը, որին դուք որոնում էիք, որին ուզում էիք պատժել, կախաղան բարձրացնել, այն ես եմ, Արծրունեաց Գաբիկ թագաւորի աղջիկը՝ Հեղինէն, բռնեցէք նրան և գործ դրէք ձեր տանօանքները:

յեց աղջկան, մի խորին ախ քաշեց, իւր սիրտը բռնեց, որը կարծես խոցուեցաւ մահաբեր սրով և դառն կերպով ասաց.

— Աղջիկս, հեղինէ... վայ ինձ, նա ցնորուել է... է՛յ, ո՞վ կայ այդտեղ, ասաց Գաբիկը և ծափ տուեց, Ծափի վրայ երկու սպասաւորներ ներս վազեցին սենեակ:

— 2է հայր, ես ցնորուած չեմ, դուր դու իմ հոգու այլայլմունքը նկատելով ինձ ցնորուածի տեղ ես ընդունում: Ես կրկին յայտնում եմ, որ ես եմ այն լրտեսը, որ տեղեկութիւն էր տալիս Բագրեւանդի վանահօրը և Աշոտ Երկաթին: Բռնեցէք ինձ, հրամայեցէք սպանել, որ վերջ դնուին իմ տանջանքներին. ապա թէ ոչ ես այլ ևս չեմ կարող տանել իմ հօր ստոր դաւաճանութիւնները:

Կատաղութեան փրփուրը անցաւ Գաբիկի դէմքի վրայ, աչքերը արիւնով լցուեցան և զարհուրելի կերպիւ դուրս թռան ականակապիճներից, մազերը փշաքաղուեցան և նա բարկութիւնից դողացող ձեռքերը դէպի իւր սրի երախակալը տարաւ:

— Լռիր, լռիր, Հեղինէ, ապա թէ ոչ չգիտեմ ի՞նչ կանեմ քեզ, է՛յ, դուրս տարէք սրան, դիմեց Գաբիկը սպասաւորներին, որոնք շփոթուած կանգնել էին դռների մօտ:

— 2եմ լռի և քանի շունչս բերանումս է ես կը բողոքեմ քո ստոր արարմունքի դէմ... Ամօթ մեր ցեղին, ամօթ Վասպուրականին, որ Մեհրութանով չբաւականաւ, այժմ Արծրունի էլ է ծնել:

— 2էք լսում, դարձաւ կրկին Գաբիկը դէպի սպասաւորները խեղտուած ձայնով և հազիւ շունչ

քաշելով հեռացրէք սրան այստեղից այս ըոպէիս։
 Սպասաւորները դուրս տարան Հեղինէին։ Գազի-
 կը սենեակում մնաց միայնակ։ Վայրենի հայեացքով
 նա չորս կողմն էր նայում. նրա կուրծքը արագ
 բարձրանում էր. իսկ դէմքը դարձել էր անարկու։
 Մի տեսակ անորոշ և անհասկանալի բառեր երբեմն
 երբեմն դուրս էին թռչում նրա բերանից։ Կարճ ժա-
 մանակ անցաւ, ապա նա գլուխը բռնեց. կարծես
 նա փախչում լինէր իւր մարմնից, անջատուում, ջլատ-
 ւում և սլանում հեռու և հեռու կամ կարծես թէ
 հրդեհ լինէր իւր գլխի մէջ, որ լափւում էր բոցերով։
 Յիրաւի որ նրա գլուխը այրւում էր։ Ժանտ բոցերը
 լափում էին նրա ուղեղը։ Այնտեղ դադարել էր դա-
 տողութիւնը, հատել մտքերի պաշարը և տիրել ա-
 մայութիւնը և չորութիւնը։ Ոչինչ, ոչինչ կարծես
 չկար նրա գանգի մէջ. որը մի պահ առաջ որոգայթ-
 ներ էր լարում, դաւաճանութեան ծրագիրներ էր
 կազմում... Ո՛ւր գնացին դրանք, ինչ եղան... ճ...
 մի հարուած և ամեն ինչ ոչնչացրեց. ամեն բան
 կերպարանափոխեց. բայց մինչև երբ... Կանցնի փո-
 թորիկը, գաթը մտքերը նորից տեղ կը բռնեն նրա
 մտքի մէջ և ամեն բան առաջուայ շաւղով կընթա-
 նայ... Այժմ նա շփոթուած է, այլայլուած, ինքն էլ
 չի իմանում թէ ո՛ւր է և ի՛նչ է անում։ Գիտակցու-
 թիւնը հեռացած է նրանից, տեղի տալով հոգեկան
 բուռն վրդովմունքին... Յանկարծ Գազիկը գլուխը
 վեր բարձրացրեց, կրկին չորս կողմը նայեց և դառն
 արցունքները երևեցան նրա աչքերում... Այդ ար-
 ցունքները սոսկալի կերպով կըծում էին նրա սիրտը
 և նա ամենաթշուառ մարդն էր աշխարհիս երեսին...

Մի փոքր ժամանակ էլ անցաւ։ Նրա ջղերը հանդար-
 տուեցան, գիտակցութիւնը վրան եկաւ և նա հրա-
 մայեց Հեղինէին ներս բերել։ Խրոխտ և վայրենի
 կերպարանք ունէր նա այժմ։ Առաջուայ վրդովմունքը
 անցել էր, տեղի տալով անտարբեր սառնութեանը։

Հեղինէն կանգնած էր այդ անտարբեր սառնու-
 թեան առաջ այնքան հանգիստ, այնքան խաղաղ, որ
 հօր սառնասրտութիւնը յաղթուելու վրայ էր։

Երկուսն էլ դեռ լուռ էին։ Երկուսն էլ մտայոյզ։
 Զօրաւորի դէմ կանգնած էր անզօրը։ Արդարու-
 թեան և վեհութեան դէմ—անարդարութիւնը և կեղ-
 տոտութիւնը... Ո՛վ արդեօք պիտի լաղթէր...

Մի փոքր ժամանակ նայեց Գազիկը իւր աղջկան
 և ապա իջեցրեց իւր հայեացքը գետին. նա չզիմա-
 ցաւ նրա քնքոյշ, անմեղութեան տիպար հայեացքին։
 Իջաւ Գազիկի խրոխտ տեսքը, բարկութեան բոցը
 հանգաւ նրա սրտի մէջ և նրա աչքերի մէջ երևացին
 արտասուքի կաթիլներ... Ի՛նչեր անցան այդ վայր-
 կեանին Վասպուրականի արքայի սրտի միջով—յայտ-
 նի չէր, միայն թէ նա չզիմացաւ մի թոյլ արարածի
 հայեացքին և մօտենալով աղջկան՝ բռնեց նրա ձեռ-
 քերից։ Հեղինէի ձեռքերը սառել էին ինչպէս ցուրտ
 սառոյց, որոնք դողդողում էին աշնան տերևների
 նման։ Հեղինէն էլ յուզուած էր և մտադրաղ։

Մի տեսակ ծանր, խեղտող միտք ճնշում էր նրա
 հոգին և նրան թւում էր թէ իւր ոտքերի տակից
 փախչում է գետինը և թէ ամբողջ աշխարհը արագ
 արագ շրջան է կատարում և իւր հետ շրջեցնում թէ
 իրեն, թէ հօրը և թէ այն սենեակը ուր կանգնած
 էր ինքը... Ա՛խ, ինչքան արագ է պտտում, ըոպէ

առ ըռպէ արագացնում է իւր ընթացքը, ախ, դոնէ մի ըռպէ, մի վայրկեան դադարէր, մի ակնթարթ զսպէր իւր ընթացքը... Եւ հեղինէն զգում է, որ ինքը չի կարողանում ոտքի վրայ կանգնել. գլուխը շարժում է, աչքերը արդէն մթնել են, էլ ոչինչ չէ տեսնում, ամեն բան անյայտանում են իւր աչքերից. իսկ ինքը թռչում է անսահման տարածութեան վրայ, հեռու, հեռու, դէպի անյայտութիւն, ո՞ր դէպի ուր... իւր առաջ արդէն բացուած են անյատակ անդունդներ և նա զգում է թէ ինչպէս անհուն բարձրութիւնից ընկնում է ցած, դիպչում մի ինչոր աներևոյթ ժայռին, օրհասական մի ճիշ արձակում և ուշաթափում...:

Երբ որ նա բաց է անում իւր աչքերը, նա տեսնում է, որ ինքը գտնւում է իւր ննջարանում, ուր մի կողմից նստած է իւր հայրը և իւր տխուհւր, վհատ աչքերը դարձրել է դէպի իրեն:

— Աղջիկս... հեղինէ, ասում է Գաղիկը, երբ տեսնում է աղջկայ ուշքի գալը:

— Ախ, շնջում է Հեղինէն և կրկին փակում աչքերը: Նա զգում է բոլոր իրողութիւնը, որ ինքը չկարողանալով տանել իւր հոգեկան բուռն վրդովմունքը, ուշաթափուել էր իւր հօր առանձնասենեակում, չզիմանալով իւր հօր այն ահարկու հայեացքին, որը սուր սլաքի նման ցցւում էր իւր սրտում, այն սրտում, որը նոր բացուող կոկոնի նման դեռ չգիտէր աշխարհային ոչ մի տառապանք և լի յոյսով հէնց ուղղում էր իւր քնքոյշ թերթիկները բանալ, յագնալ թարմ օդով երբ յանկարծ նրան դիմաւորում էր անռելի, սարսեցուցիչ փոթորիկը և թառա-

մեցնում նրա քնքոյշ թերթիկները: Ի՞նչ պիտի անէր թոյլը հօրի առաջ...

Դ.

Աշոտ Երկաթը Յունաստանում փառաւոր ընդունելութիւն գտնելուց յետոյ, յունական զօրքերով վերադառնում էր Հայաստան... Ալեկոծեալ ծով էր ներկայացնում այդ ժամանակ Հայաստանը և նա՝ յոյսը օտար զօրքերի վրայ դնելով, գալիս էր խաղաղացնելու այն ալիքները, որոնք ամեն բան աւերելով ոչ մի բան իրա տեղը չէին թողել: Նա գալիս էր թագաւորելու այնտեղ՝ ուր բացի իրենից թագաւորում էին երկու հոգի՝ մինը Վասպուրականում Դագիկ Արծրունին, իսկ միւսը՝ Աշոտ սպարապետը, իւր հօրեղբօր որդին, Դուինում. չը հաշուած այն մանր իշխաններին, որոնք յայտնի կամ անյայտ կերպիւ թագաւորում էին իրենց երկիրներում:

Յունական զօրքի գլուխ անցած Աշոտ Երկաթը շտապում էր դէպի Հայաստան: Քանի որ չէր մտել իւր երկրի սահմանները նա տխուր էր և խորին թախիծը պատել էր նրան: Երբեմն երբեմն նայելով իւր ետևից սլացող յունական զնդին, նրա սիրտը աւելի կսկծում, աւելի ցաւում էր: Նա զգում էր, որ ինքը միայնակ է օտար երկրում, անտէր, անօգնական և թէ իւր ետևից սլացող զունդը օտար է իւր համար և թէ նա վաղը կարող է այդ սուրը իւր դէմ դարձնել... Բայց հէնց որ մտաւ իւր երկրի սահմանները, հենց որ ոտքը դրեց իւր հողում, նրա սիրտը

Թունդ առաւ, երակների մէջ կարծես նոր արիւն վազեց: Մի տեսակ ելեքտրական սարսուռ անցաւ նրա մարմնով, որը ցնցեց նրա մկանունքները և նա զգաց, որ նա ինքն է այդ հողի տէրը և տիրականը, թագաւորն ու իշխանը ու նա սուրը պատենից հանելով, մտրակեց իւր նոյգին և փոթորկի նման սլացաւ առաջ, դէպի վեհ Մասիս, դէպի իւր երկրի սիրտն ու հոգին...:

Գունդը սլանում էր նրա ետեից: Ամեն տեղ ուր կային շէն գիւղօրայք և բաղաքներ ընդառաջ էին գալիս և ողջունում իրենց թագաւորին. գիւղացի աղջիկներն ու տղաներն անգամ ծաղիկներ էին փռում Երկաթի ոտքերի տակ և ուրախաձայն աղաղակում:

Ապրի Աշոտը շատ ու շատ օրեր,

Ապրի Երկաթը բիւրաւոր դարեր...

Աշոտ Երկաթը լսում էր անմեղ մանուկների բերանից այդ խօսքերը, լսում և նրա սիրտը յուզում և տակն ու վրայ էր լինում: Իսկ երբ նա մօտեցաւ Մասիս սարին, երբ տեսաւ նրա ալեգարդ գազաթը, նրա սիրտը փղձկուեցաւ և արտասուքները թորացին նրա աչքերից: Նա լուռ լալիս էր: Ով գիտէ ինչի համար և կամ ով գիտէ ինչ մտքեր ալեկոծեցին նրա սիրտը, ինչ զգացմունքներ պատեցին նրա հոգին... Նա տեսաւ ալեւոր Մասիսը և յուզուեց: Սիրուն էր Մասիսը: Վիթխարի հսկայի նման դռը դէմ էր տուել և հպարտութեամբ նայում էր չորս կողմը: Ամեն բան փոքր էր երևում նրա համար, ամեն բան մանր և ստոր էին իւր աչքերում. այն ինչ ինքը վեհ և բարձր և ի հաստատութիւն իւր կարծիքի, չորս

կողմը արդէն տիրում էր խաւարը, այն ինչ իւր գազաթը, սպիտակ ձիւնային բարձրութիւնը, այնտեղ ուր տիրապետում է յաւիտենական սառնամանիքը, բոլորն ու մրրիկը - դեռ ոսկէգոծուած էր արևի թոյլ, բայց հրաշալի ճառագայթներով... Ծիրանի քող էր ձգուած այդ գազաթին: Ծիրանեգոյն քողով էր զարդարուել հսկայ Մասիսը և այդպէս էր ընդունում իւր տիրոջը, իւր թագաւորին, որ այսօր կրկին դառնում էր իւր գիրկը...

Բայց հետզհետէ դա էլ նսեմացաւ, նոսրացաւ և յանկարծ չբացաւ: Աներևոյթ ձեռքը յանկարծ վեր վերցրեց այդ ծիրանի քողը հսկայ Մասիսի գազաթից և նա էլ ընկղմուեց խորին խաւարի մէջ: Այժմ միայն նրա հսկայ ստուերն էր երևում:

Աշոտ Երկաթը սրտնեղեց: Նա ուզում էր երկնք, շատ երկնք նայել այդ գազաթին, յագեցնալ նրանով, այն ինչ խաւարը շուտ կլանեց նրան և չթողեց իւր կարօտը յագեցնելու: Տխրեց Աշոտ Երկաթը և իւր ձիւն ընթացքը աւելի արագացրեց: Գիշերը հետզհետէ պատում էր. հարկաւոր էր շուտ տեղ հասնել, հանգստանալ և հանգիստ տալ զօրքերին: Յանկարծ խորին խաւարի միջից լսուեցան ձիւնեց դոփիւններ: Ո՞վքեր էին դրանք թշնամի թէ՛ բարեկամ, նա չգիտէր, բայց թէ որ դիմացի կողմից գունդ էր գալիս — այդ անկասկած էր: Աշոտ Երկաթը նշան արաւ և զօրքը կանգնեց:

Բայց հանդիպակած գունդը աներկիւղ առաջ էր գիլաս. երևում էր որ կամ նա ոչ մի բանից երկիւղ չունի և կամ չի տեսնում իրենց: Երբոր նրանք բաւականին առաջ եկան, այն ժամանակ Աշոտ Երկաթը

իւր սուրը օրօրելով կանչեց խրոխտ ձայնով.

— Ո՞վ է գալիս, բարեկամ թէ՛ թշնամի:

— Կեցցէ Աշոտ Երկաթը, ապրի Մարտիրոս հայրը, գոռաց գունդը և մի փոքր առաջ գալով կանգ առաւ Աշոտ Երկաթի զնդի առաջ:

Աշոտ Երկաթը և Մարտիրոս վանահայրը զըրկունջան:

Ծերունի վանահայրը իւր գրկին պինդ, շատ պինդ սեղմեց և մրմնջաց:

— Կորածիս գտայ, այժմ կապրի Հայաստանը:

Երկու խումբն էլ, որոնցից մէկին առաջնորդում էր մեզ ծանօթ Գէորգ Մարգարետունի իշխանը, միանալով իրար հետ սրարշաւ առաջ էին զնում: Հեռու չէր Կողբ գիւղաքաղաքը, ուր պիտի իջանէին Աշոտ Երկաթը և զօրքը:

Գիւղաքաղաքը արդէն հեռում երևում էր, երբ յանկարծ մի բանի նետեր թռան և ապա յանկարծակի խառնիճաղանձ ձայներ լսուելով մի խումբ, սրերը հանած, յարձակուեցաւ Աշոտ Երկաթի զօրքի վրայ:

— Դաւաճանութիւն, կանչեց Աշոտ Երկաթը և մղուեցաւ թշնամիների մէջ:

— Վատ և անարգ... մրմրաց Մարտիրոս վանահայրը:

Աշոտ սպարապետն է, նա զրծեց իւր խօսքը և կրկին դաւաճանեց, պատասխանեց Գէորգ իշխանը և իւր խմբով յարձակուեց թշնամիների վրայ:

Մթութեան մէջ լսում էր միայն սրերի շրխկոցը և ընկնողների վայնասունը: Կարճ ժամանակ անցաւ և թշնամին, որին դեկավարում էր Աշոտ սպա-

րապետը, չդիմանալով Աշոտ Երկաթի զօրութեանը փախուստ տուեց դէպի Կողբ գիւղաքաղաքը, բայց մեր խումբը ետ չկանգնեց: Նա հետևեց նրան և քիչ ժամանակից յետոյ խաւար երկիրը լուսաւորուեց հրեղէն լեզուներով, որ հետզհետէ աւելի և աւելի բոցավառում էր և մոխրի կոյտեր դարձնում Կողբ գիւղաքաղաքը...

Բոցերի մէջ դեռ կուռւմ էին Աշոտ սպարապետի և Աշոտ Երկաթի զօրքերը, այն ինչ ժողովուրդը փախուկների տակ թաղուելով օգնութիւն էր գոռում:

Յանկարծ Աշոտ սպարապետը անյայտացաւ. ինչպէս երևում է նա փախուստ էր տուել գիւղից, այն ինչ կոտորածը դեռ շարունակում էր և բոցերը ագահաբար լափում էին շինութիւնները:

— Դադարեցրէք կռիւր, հրամայեց Աշոտ Երկաթը: Բայց յունական զօրքերը դադարացնելով կոտորածը թալանել սկսան հայերին, այն հայերին, որոնք իրենց թագաւորին կուռւով էին դիմաւորում:

Ե.

Մ ինչդեռ Աշոտ Երկաթը յունական զօրքով վերադառնում էր Հայաստան, մինչդեռ ժողովուրդը ցնծութեան և ուրախութեան աղաղակներով էր ողջունում իւր թագաւորին, այդ միջոցին Վասպուրականի Գաղիկ թագաւորը միջոցներ էր որոնում ամեն կերպ նսեմացնելու Աշոտ Երկաթի փառքը և իւր իշխանութիւնը տարածելու ամեն կողմը: Բայց նա այսօր շատ խռովուած էր. նրա հոգին պատած էր մի

ինչ որ խորին թախիծով, որ տակն ու վրայ էր անում նրա սիրտը: Այն արի սիրտը, որ վախ անգամ չունէր կրակի մէջ նետուելու, այժմ դողում էր և ամեն մի շշուկից վախենում: Յուսահատ մարդու նման նա կանգ առաւ իւր շքէդ սենեակի պատուհանի մօտ և ապա բարձրացնելով թանձր վարագոյրներից մէկը՝ նայեց դուրս: Դուրսը փայլում էր գեղածիծաղ արեւը և թռչունները ուրախ ուրախ սալառնում էին օդի մէջ... Յնծում էր բնութիւնը, ժպտում էր սիրուն արեւը, բայց այդ տեսարանը ոչ մի տպաւորութիւն չթողեց նրա հոգու վրայ, այլ նա աւելի տըխրեց, աւելի մռայլուեցաւ:

— Օ... ինչ ծանր վէրք հասցրեց աղջիկս ինձ, ինչ որ չէի նախատեսած կատարում է և դա իւր արտասուքներով ուզում է իմ իղձերը ոչնչացնել, փափազներս խորտակել... 2է... ես սիրում եմ աղջրկաս, ես պաշտում եմ նրան, ես չեմ ուզում տեսնել նրա արցունքները, բայց միևնոյն ժամանակ Գագիկ Արծրունու երկաթի կամբը կը մնայ անյողդողդ, կարծր և ամուր, այնպէս, ինչպէս այն ժայռերը, որոնց դարերից ի վեր ծեծում են Վանայ ջրերը, բայց նրանք կան և պիտի լինին... Ինձ համար չկայ ընտանիք, կին, դուստր, ժողովուրդ, քաղաք ու շէն. ամեն բան ոչինչ են Վասպուրականի թագաւորի առաջ և նա պիտի կոխկորտի ամեն բան իւր ոտքերի տակ, հուր ու մոխիր պիտի դարձնի ամբողջ Հայաստանը միայն թէ ոչնչացնի Բագրատունեաց տոհմը... Արծրունեաց արծուանիշ դրօշը պիտի տարածուի Հայաստանի մի ծայրից մինչև միւսը, ահա այդ է ցանկանում Վասպուրականի Գագիկ թագաւորը...

Գագիկ լուռ կացաւ. նա չնկատեց մինչև անգամ թէ ինչպէս կից սենեակում մի խշխշոց լսուեցաւ և թէ ինչպէս մէկը դգոյշ քայլերով մօտեցաւ դրանը և ծածկուեցաւ թանձր վարագոյրների ետեւ:

— Գիտի մեռնի Աշոտ Երկաթը, ահա իմ դատավճիռը. կանչեց Գագիկը մի տեսակ խուլ ձայնով, որ կարծես դուրս եկաւ նրա թոքերի ամենամթին խորոչներից:

Այդ խօսքերը լսելով վարագոյրի մէջ պահուածի մարմնով մի ցնցում անցաւ. նա ուզեց դուրս թռչել, փախչել այդ տեղից, բայց այդ ժամանակ Գագիկը կրկին շարունակեց.

— Իսկ Հեղինէն... Էհ, մի ցնորք էր այդ բոլորը: Ես չեմ հաւատում, որ նա լինի իմ տան լրտեսը. մատաղահաս սրտի արտադրութիւն էին նրա խօսքերը, քնքոյշ, մեղմ սրտի արգասիք... Բայց նա չգիտի, որ քաղաքականութիւնը քնքշութիւն չի սիրի, այլ նրա ասպարէզը հուր ու մոխիր է... Արիւն է նրա ասպարէզը և արիւնով պիտի մաքրեմ իմ ճանապարհը, վայ է նրան, ով իմ առաջ կը կանգնի...

Գագիկը կրկին լռեց. այդ միջոցին լրտեսողը, որ Հեղինէն էր, դուրս թռաւ իւր թագստի տեղից և անզուշարար աղմուկ հանեց: Գագիկը սառսուեցաւ: Նա ետ նայեց և սկսեց դէպի կից սենեակի դուռը գնալ, որտեղ պահուած էր օրիորդը, բայց հաւաստիանալով որ ոչ ոք չկայ, նա նորից դէպի պատուհանը գնաց և սկսեց դիտել հեռուն ոլորուող ճանապարհը: Նա կարծես ում որ սպասում էր: Այդ ժամանակ ճանապարհի վրայ երևեցաւ մի մարդ, որ

երկայն նիզակը ձեռքին շտապ դէպի Գագիկ Արծրունու ամրոցն էր գալիս:

— Վերջապէս; ասաց Գագիկը ուրախացած: Ահա քանի ժամանակ է որ ես լուր չունիմ թէ ինչ են շինում իմ մարդիկը:

Նա սկսեց անհանգստութեամբ անց ու դարձ անել սենեակում, մինչև որ ճանապարհորդ մարդը կը հասնէր ամրոց:

Անցաւ փոքր ժամանակ և ահա Գագիկի սենեակի դուռը կամաց յետ բացուեցաւ և մի մարդ աննկատելի կերպիւ ներս մտնելով, իւր նիզակը դռան մօտ դրեց և ինքը լուռ կանգնեց դռների մօտ: Գագիկ Արծրունին մի քանի անգամ անցաւ սենեակում բայց նրան չնկատեց: Նորեկ մարդը, որ կարճ հասակով, բայց լիքը մարդ էր, անհամբերութեամբ աչքերը Գագիկի վրայ էր դարձրել և անթարթ աչքերով նրան էր դիտում: Գագիկը կրկին դէպի պատուհանը գնաց և դուրս նայեց: Իրեն հետաքրքրող ճանապարհորդը այլ ևս չէր երևում:

— Ի՞նչու ուշացաւ... Նա ամրոցի գաղտնի ճանապարհը գիտէ, ինչը զբաղեցրեց Քոսակին:

— Ես այստեղ եմ, տէր, կանչեց ուղեւորը, խոր գլուխ տալով Գագիկին:

— Ա... դու արդէն այստեղ ես: Ես կարծեցի թէ դեկը քեզ կուլ տուին:

— Դեկը ինձ ձեռք չեն տալ, տէր, ես նրանց գլխաւորն եմ, պատասխանեց Քոսակը:

Գագիկի դէմքին մի դառն ժպիտ երևեցաւ, որ ամենին չսագեց նրա տխուր տրամադրութեանը: Նա նստեց բազմոցի վրայ և դիմելով Քոսակին ասաց.

— Արի, Քոսակ, նստիր, պատմիր տեսնենք ինչ տեղեկութիւններ ունիս:

— Ո՛չ, տէր, ես հրաժարում եմ մի բան ասելու մինչև չեմ հանգստանայ թէ մեղ լսող չկայ:

Գագիկը կարմրեց: Նրա մտքով կայծակի նման հեղինէն անցաւ, որ ցնցեց իւր ամբողջ մարմինը, բայց թէ նա իւր հոգւոյ ալեկոծութիւնը ծածկելով, վեր կացաւ տեղից. դռները պինդ փակեց, վառագոյրները ցած թողեց և կրկին նստելով տեղը, հրաւիրեց Քոսակին:

— Արի, Քոսակ, այժմ կարող ես հանգիստ մնալ, որ մեզ ոչ ոք չի կարող լսել:

— Տէր, այս անգամ մենք տարուեցանք:

— Ի՞նչպէս, հարցրեց Գագիկը զարհուրելով:

— Չպէտք է յուսահատուել թէն այժմ ոյժը նրանց կողմն է, բայց խորամանկութեան և հեռատեսութեան առաջ ամեն բան կոչնչանայ: Աշոտ Երկաթը յունական զօրքով արդէն Հայաստան մտաւ: Ժողովուրդը ցնծութեան աղաղակներ է արձակում և նորատի կոյսերը ծաղիկներ են փռում նրա ոտքերի տակ: Կողբ դիւղաքաղաքի տակ, երբ նրա յոգնած զօրքը հանգստութեան էր կարօտ և սպասում էր ճոխ ընդունելութեան, մենք մոխրակոյտ բաղաքը միայն յանձնեցինք:

— Ի՞նչպէս, մի՞թէ Կողբը, Աշոտ սպարապետի կալուածքը աւերուեցաւ:

— Քար քարի վրայ չմնաց: Դեռ Կողբին չմտեցած, Աշոտ սպարապետը Անձեացեաց և Ռշտունեաց իշխանների հետ միասին անակնկալ կերպիւ յարձակուեցան Աշոտ Երկաթի վրայ և սկսեցին կո-

տորել յունաց զօրքը, բայց այդտեղ մենք տարուեցանք: Սպիտակ դեր կրկին օգնութեան հասաւ և քշեց մեզ...:

—Ո՞վ...

—Սպիտակ դեր: Մի՞թէ չէր ճանաչում նրան, խօսքս Մարտիրոս վանահօր մասին է, որ անակնկալ կերպիւ յայտնուում է այնտեղ, ուր մենք չենք սպասում:

—Անիծուի դա, մըմբաց Գաղիկը ատամները կը ճտացնելով:

—Մենք յաղթում էինք, երբ թշնամին մի կողմից յունաց զօրքով, իսկ միւս կողմից Մարտիրոս հօր և Գէորգ իշխանի կազմած հրոսակներով գրոհ տուին մեզ վրայ և քշեցին մեզ: Մենք մտանք Կողբ: Այնտեղ էլ կռիւն շարունակուեց և քիչ յետոյ կրակէ եզունները սկսեցին լափել բաղաբը:

—Իսկ ի՞նչ եղան իմ իշխանները:

—Փառք Տիրոջը, ամենքը ազատուեցան: Ռշտունեաց և Անձեպեաց իշխանները ծալտեալ Ափխազաց Գուրգէնի մօտ գնացին նրան մեր կողմը յակեցնելու, իսկ Աշոտ սպարապետը իւր կալուածքներին երսր քաշուեց նոր յարձակում գործելու: Նա մտադիր է Աշոտ Երկաթի կալուածքները աւերել:

Երկուսն էլ առ ժամանակ լուռ կացան:

—Տէր, այդ մի յաղթութիւնը տանուլ տուինք, ոչ թէ մեր զօրքի թուլութեան պատճառաւ, այլ այն պատճառաւ, որովհետև նրանք սպասում էին, նրանք գիտեն թէ մենք ի՞նչ ենք անում և ի՞նչ մտածում:

—Ի՞նչպէս:

սում են և այդ լրտեսը գտնուում է քո պալատում, նա...:

—Ի՞նչ նա... գողաց Գաղիկը, հասկանալով թէ ում է ակնարկում Քոսակը:

—Նա իշխանունի է և քեզանից սիրուած, հարուածեց Քոսակը առանց խնայելու հօր սիրտը:

—Ո՞վ է նա:

—Աղջիկդ:

—Հեղինէն... Ո՛չ, անկարելի է:

—Այո, Հեղինէն, նա լրտեսում է մեզ և ես այդ մասին ամենեին կասկած չունեմ:

—Դու սխալում ես, Քոսակ, իմ աղջիկը չի կարող մեզ լրտեսել:

—Քոսակը երբէք չի կարող սխալուել. նա ինչ որ ասում է հաստատ դիտէ: Հեղինէն լրտես է:

—Լռիր անզգամ, գողաց Գաղիկը և կատաղութեամբ բռնեց նրա օձիքից: Քոսակը անտարբեր էր ինչպէս անշունչ առարկայ: Մի դառն ժպիտ միայն անցաւ նրա շրթունքների վրայ, որ սառսուռ ազդեց Գաղիկին:

—Քոսակ, մի ասի այդպէս, ասան ես սխալուեցայ:

—Կրկնում եմ, տէր, Հեղինէն լրտես է:

Բարեկութեան ներկը անցաւ Գաղիկի դէմքի վրայ և նա իւր սուրը պատենից հանելով խրոխտ ձայնով կանչեց.

—Ապացոյց, ապա թէ ոչ կտոր կտոր կանեմ քեզ:

Քոսակը իւր բոսա բեխերը սրեց և անտարբեր կերպով ձեռքը դէպի ծոցը տանելով մի նամակ հանեց և մեկնելով Գաղիկին ասաց.

—Ահա ապացոյց:

—Ի՞նչ է դա, հարցրեց սարսափած Գագիկը:

—Քո աղջկայ գրած նամակը Մարտիրոս հօրը:

Գագիկը դողդոջին ձեռքով վերցրեց նամակը, կարդաց և գունատուեց: Սառը մահուան դող պատեց նրան. նա իւր աչքերին չէր հաւատում, Այդ նամակը Հեղինէի ձեռքով գրուած նամակն էր, որով զգուշացնում էր Մարտիրոս հօրը իւր հօր լարած որոգայթներին:

—Ո՞վ տուեց այս նամակը, հարցրեց Գագիկը գերեզմանական ձայնով:

—Գողացայ, սառն կերպով պատասխանեց Քոսակը:

—Ո՞րտեղից գողացար, պատմիր:

—Բիւրականի վանքում, երբ Սահակ եպիսկոպոսը և Մարտիրոս հայրը իշխանների հետ խորհրդի էին մտել ես դեի նման ներս սողացի և այս նամակը գողացայ: Նրանք շատ խօսեցան քո աղջկայ մասին, շատ գովեցին դրան և ամեն միջոց պիտի գործ դնեն Հեղինէին քեզանից հեռացնելու:

—Այդ չէն կարող անել, ասաց Գագիկը և բանալով կից սենեակի դուռը երեք անգամ ծափ տուեց: Երկու սպասաւորներ ներս վազեցին և լուռ կանգնեցին դրան շէմքում:

—Գանչեցէք այստեղ խորէն իշխանին, ասաց նա գառնալով դէպի սպասաւորները:

Սպասաւորները դուրս գնացին և քիչ յետոյ ներս մտաւ խորէն իշխանը, որ ամբոցի գլխաւոր էր կարգուած:

—Խորէն իշխան, իսկոյն բանտարկիր Հեղինէին

և մի աղախին միայն թող նրա մօտ և բացի հացու ջրից ոչինչ չտաս:

Խորէն իշխանը որ 40—45 տարեկան մի մարդ էր և իւր աղջկայ նման սիրում էր Հեղինէին, շանթահարի նման կանգ առաւ երբ լսեց Գագիկի հրամանը:

—Դու չլսեցիր...

—Բայց, տէր, նա առանց այն՝ էլ հիւանդ է, ինչպէս կը դիմանայ...

—Լուռ, կատարել այն ինչ հրամայում եմ: Վայ քեզ խորէն իշխան, եթէ լաւ չես հսկի: Մի թռչուն անգամ չես թողնի նրա մօտով անցնի:

—Անգութ հայր, մըմբաց ինքն իրեն խորէն իշխանը և դուրս գնաց հրամանը կատարելու:

Քոսակը լուռ լսում էր դրանց և երբ խորէնը դուրս դնաց, նա մի գիւական ժպիտ արձակեց և ասաց.

—Արժանի էր...

Հեղինէն բանտարկուած էր...

2.

Աւր որ հեռու, անսահման տարածութիւնից դէպի այն կողմը, անյայտութեան մէջ լսելի էր լինում որոտման խուլ հառաչանքները... Այնտեղ՝ հեռու կատարում էր մի ինչ որ խառնակութիւն, մի ինչ որ շփոթ, ուր լացացնելու չափ հառաչում էին ամպերը և լսողի սրտում սերմանում վշտի ու տխրութեան սերմեր...

Եւ Հեղինէն կանգնած իւր բանտի պատուհանի առաջ լուռ լսում էր այդ հառաչանքը, որը հետզհետէ աւելի և աւելի լսել էր լինում և նրա սիրտը լցնում էր մի տեսակ անհասկանալի և անբացատրելի դառնութեամբ։ Ի՞նչ էր կատարւում իւր հետ—ինքն էլ չգիտէր, բայց թէ նա զգում էր, որ իւր սիրտը այդ բոպէին պատրաստ էր դուրս թռչելու, ժայթքելու այնտեղից ուր նա կաշկանդուած էր և իւր մէջ ամբարուած դառնութիւնները չորս կողմը տարածելու... Ու նա տխուր, յուսահատ և անթարթ աչքերով դիտում էր հեռու հորիզոնը, որտեղից դանդաղութեամբ բարձրանում էին ամպերը և կամաց կամաց ծածկում հորիզոնը։ Զով բամին ծածանում էր նրա ալիքանման մազերը, իսկ խաւարը աննկատելի կերպիւ տիրապետում երկրին... Խաւարում էր աշխարհը, խաւարում էր Հեղինէի սիրտը, բայց թէ նա դեռ արձանի նման կանգնած նայում էր ամպերի պարին և փայլակների թռիչքներին, կարծես նա մի ինչ որ սպասում էր այդ ամպերից։ Կարծես խաւարի մէջ լոյս էր փնտռում, այն լոյսը, որին ինքը այնպէս կարօտ էր և որին փափագում էր զրկել իւր նազելի բազուկների մէջ... Խեղճ, նա մոռանում էր, որ իւր հօր պահապանները լուրջ հսկում են իւր վրայ և նրա ամեն մի շարժումները դիտում...

Արդէն խորին խաւարը պատեց ամեն կողմը և Հեղինէն հեռանալով պատուհանից ուժասպառ ընկաւ իրեն համար պատրաստուած չոր թախտի վրայ։ Նա ձեռքերով բռնեց իւր գլուխը և լիառատ արտասուքները հեղհեղացին նրա աչքերից։ Նա չնկատեց մինչև այնքան թէ ինչպէս նեղ մտաւ աղախինը և վառած

ճրագը դնելով նրա մօտ, լուռ նայում էր իւր իշխանունուն։

Սառը քամին փչում էր բաց պատուհանից և օրօրում ճրագի բոցը, աղախինը ուղեցաւ փակել պատուհանը, բայց անվճռականութեամբ կանգ առաւ կիսաճանապարհին, ապա դառնալով դէպի Հեղինէն ասաց.

— Իշխանուհի։

Պատասխան չկար։ Հեղինէն այնքան խորասուզուած էր մտքի մէջ, որ նա չլսեց աղախինի խօսքերն անգամ։

— Իշխանուհի, կը ցանկանամ պատուհանը փակել. այնտեղից փչում է սառը քամի և կարող է ճրագը հանգցնել։

Հեղինէն բարձրացրեց գլուխը և ապուշ կրթած աչքերով նայում էր աղախնուն։ Երկուսն էլ լուռ իրար երեսին էին նայում, առանց համարձակուելու այդ խորհրդաւոր լուծիւնը ընդհատելու։

Այդ միջոցին դուրսը լսելի եղան անձրև խըշխշալու ձայնը և քամին ուժգնութեամբ ներս հոսելով սննեակ, մօտ էր ճրագը հանգցնելու։

— Իշխանուհի, փակեմ պատուհանը, ճրագը կը հանգցնի և դուք կը մնաք խաւարի մէջ։

— Ո՛չ, թող բաց մնայ այդ միակ պատուհանը, որտեղից ես շնչում եմ ազատ ու թարմ օդ, որտեղից գալիս է իմ լոյսը և կեանքի յոյսը։ Ի՞նչու փակել այդ պատուհանը և յուսալ այս թշուառ ճրագի վրայ, որի իւրը պակասելով ինքն էլ պիտի հանգչի, այն ինչ այդ պատուհանից գալիս է արևի անսպառ լոյսը և յոյս ու կեանք ներշնչում ինձ նման կալա-

նաւորներին, Ա՛խ, Արուսեակ, ինչքան ես կարօտ եմ լոյսին, այն լոյսին, որ յաւիտենական է և անսպառ: Ի՞նչու իմ սրտիս մէջ տիրում է յաւիտենական խաւարը, միթէ դո՛ւ, Արուսեակ, չես կարող լուսաւորել իմ սրտի խաւարը, ճրագ բեր, որ սիրտս լուսաւորի, ճրագ, որի ճառագայթները կեանք սփռեն թէ չէ ինչիս է պէտք այս ճրագը, որ բերել ես:

—Ա՛խ, իշխանուհիս, աչքերս պիտի կուրանային և ես քեզ այդպէս չտեսնէի... բայց թէ անա քայլերի ձայներ եմ լսում, իմ ուշանալս կարող են նկատել, զիշեր բարի, ասաց աղախինը և դուրս գնաց: Հեղինէն նայեց նրա ետևից, մի փոքր ժամանակ անշարժ մնաց և ապա գլուխը օրօրեց:

—Խեղճ Արուսեակ, ինչքան նա սիրում էր ինձ, իսկ այժմ մի քայլ անգամ չի կարողանում մօտս մնալ, ինձ յուսադրել: Ո՛հ, ինչքան թանկ է կեանքը և ինչպէս ամեն մարդ դողում է իւր կաշուից: Այդպէս են մարդիկ, կեանքի վտանգի առաջ ամեն բան մոռացւում է, ամեն բան, և՛ աստիճան, և՛ սէր, և՛ երախտագիտութիւն: Չլինէր այդ անիծուած կեանքի վրտանգը, մարդիկ այդպէս չէին լինի և աշխարհս բոլորովին այլ կը լինէր:

Հեղինէն վեր կացաւ և մի քանի անգամ անցաւ իւր բանտի մի ծայրից միւսը: Յանկարծ ինչ որ թրխկաց իւր առաջ: Նա սոսկալով նայեց և տեսաւ մի քարի կտորի վրայ մի ինչ որ կապած: Երկար ժամանակ նա չէր համարձակում ձեռք տալ, ապա կուացաւ և բարձրացրեց: Դողդոջիւն ձեռքերով քանդեց քարի վրայ կապած կապոցը, ուր մի փոքրիկ ծոռոտ տիկնաւորի մորս մանր, բայց գեղեցիկ տա-

ւերով մի ինչ որ գրած էր: Ի՞նչ էր նշանակում այդ տոմսակը և ո՞վ էր դրա գրողը: Նա սոսկումով աջ ու ձախ նայեց, կարծես վախենալով, որ չխլեն իւր ձեռքից այդ թանկագին տոմսակը, ապա մօտենալով ճրագին կարդաց. «Հեղինէ, ազատութեանդ ժամը մօտ է. պատրաստ եղիւր այս զիշեր: Բոլոր պահապանները կաշառուած են, հայր Մարտիրոսը քեզ է սպասում իւր կտրիչ խմբով»: Խոստովանահայրդ Սահակ քահանայ:

Սարսուեցաւ խեղճ աղջիկը, երբ որ վերջացրեց տոմսակի ընթերցումը և մի տեսակ անվճռականութիւն պատեց նրա սիրտը: Ի՞նչ անի, փախուստ տայ իւր հօրից թէ կրկին տանջուի այդ մթին բանտում... Նա մնացել էր երկու կրակի մէջ...

Երկաթ, շատ երկար նա մտածում էր, բայց ոչ մի ելքի չէր գալիս: Մտքերը մինը միւսից սև, մինը միւսից սարսափեցնող պաշարում էին և սարսափեցնում նրան: Երբեմն մտածում էր ուղղակի իրեն պատուհանից ցած ձգի, ջախջախի իրեն, որպէս զի ամեն բանին վերջ դնուի, բայց զսպում էր իրեն, չէր ուզում մեռնել, մատաղ կեանքը չէր ուզում խաւարացնել:

—Օ՛... Ժանըր է իմ դրութիւնը, կանչեց նա և ուժասպառ ընկաւ փայտեայ յենոցի վրայ, ծանր է, բայց այնտեղ է իմ յոյսը, որտեղ կանչում է այս տոմսակը: Նա ապրում է այն մթնոլորտում, ուր գործում է Աշոտ երկաթը: Նա նրա հետ կռիւ է մղում դաւաճանների դէմ և ես էլ պիտի ատեմ այդ դաւաճաններին, լինի դա ծնող թէ մի ուրիշը: Նա սիրում եմ նրան, նրա պատկերը միայն յիշում և

նրա համար ապրում... բայց նա, ո՞հ տէր իմ Աստուած, արդեօք սիրում է ինձ, չի՞ մոռացել արդեօք երբ ես դեռ փոքր էի և կատակներ անելով փաթաթում էի նրա վզով. անմեղ մանկական համբույրներ էի տալիս. և չարածնի նման մի բռնակ անգամ հանգստութիւն չէի տալիս. իսկ նա... նա նայում էր ուղղակի աչքերիս մէջ և լուռ մտածում... Ի՞նչ էր մտածում նա, չգիտեմ, բայց թէ այն օրից ես սիրեցի նրան, սիրեցի իմ ամբողջ էութեամբ, բայց հէնց որ սէրս հասաւ իւր կատարելութեան, նա թողեց ինձ, թողեց մեր տունը և հեռացաւ մեզանից: Նա սուրբ հօրս դէմ դարձրեց միանալով Աշոտ Երկաթի հետ և անյուհեակ ոտք չդրեց այս տեղ: Բայց ինչքան ծանր և վշտալից են այդ տարիները, ամեն մի բռնակ սէրս աճում է, ես նրան չեմ մոռանում, իսկ նա արդեօք սիրում է ինձ, կը սիրի իւր Հեղինէին, որի սրտի մէջ ցանեց սիրոյ սերմեր և հեռացաւ... Գէորգ, Գէորգ, Մարգարտունեաց քաջ և ազնիւ իշխան, քեզ համար բաբախում է Հեղինէի սիրտը և քեզ համար է նա ապրում: Սուրբ էր այդ անունը ինձ համար և սրբութեամբ էլ, ինչպէս մի աւանդ, պահում էի այդ անունը սրտիս սրբազան խորքերում, բայց այլ ևս անհնար է պահել, սիրտս լիքն է, նա արդէն ժայթքում է...

Ասաց Հեղինէն և թեքուեցաւ մահճակալի վրայ. նրա գոհար աչքերը մի մի ովկեան էին դարձել, որոնցից անընդհատ գեղում էր արցունքը: Անցաւ մի փոքր ժամանակ. նրա աչքերը կամաց կամաց ծածկուեցան և կուսական կուրծքը հանգիստ ցածր ու բարձր էր անում, նա արդէն նիրհում էր... Վրդովա-

լից էր նրա նիրհը, իսկ բաժակը շատ ծանր: Փշալից կեանքի օրհասը մօտ էր իւր վախճանին և կարծես նա նիրհում էր վերջին, օրհասական նիրհով: Մնոտի, խաբուսիկ երազներն էին նրան գուրգուրում այդ վայրկեանին, իսկ աշխարհս կարծես գոյութիւն չունենար նրա համար: Նա մոռացել էր ամեն ինչ և՛ սէր, և՛ դաւադրութիւն, և՛ ծնող... Նա չէր լսում մինչև անգամ որոտի գոռին գոչիւնը, փայլակների փայլիլիլը և քամու շունչիւնը, որ վայրենի գազանի նման օռնալով յարձակում էր Հեղինէի բանտի պատերի վրայ, ներս սողում, բնքոյշ համբոյրներ դրոշմում նրա բորբոքուած այտերին, շոյում նրա գանգուրները և ապա դուրս թռչելով սենեակից, խելագարի նման վազում առաջ...

Ո՛ւր էր տանում այդ համբոյրները յայտնի չէր...

Է.

Որոտն անցնում էր...

Բայց Վանայ ծովը կատաղի փրփրում էր, յորձանքներ տալիս և դիպչելով ծովափնեայ ժայռերին փշրում, կտոր կտոր էր լինում և յետ նահանջում: Վանայ բերդի մօտ, ծովի մի փոքրիկ խորշի մէջ կապուած էին մի քանի մակոյկներ իսկ նրանց մօտ, ծովափին, մի մեծ ժայռի տակ, երեւում էին մօտքսան և հինգ զբահաւորուած մարդիկ: Մէկը միայն զէնք ու զրահ չունէր, բայց նրանից ամենքը ակնածում էին և պատրաստ էին նրա ձեռքով նշան տալուն պէս ծովը նետուելու և կուլ գնալու կատաղի ալիքներին:

Մութը հետզհետէ խտանում էր, իսկ կայծակի վայրկենական փայլիւիւր հետզհետէ նուազում, որոտըն արդէն անցել էր նրանց գլխով և այժմ հեռու՝ լեռների քամակիցն էր լսելի անում իւր խուլ, անորոշ գորգոռոցը:

— Ծովը փոթորկւում է, հայր սուրբ, ինչպէս կը հրամայէր, այժմ ժամանակ է արդէն գործ սկսելու, ասաց զէնքերի մէջ կորածներից մէկը դիմելով վանականին:

— Ալիքները մեզ վախեցնել չեն կարող, ուր որ է կը հանդարտուին և մենք կը փախցնենք Գազիկ Արծրունու զոհը... Բայց չդարձաւ տէր Սահակը, ինչու նա ուշացաւ:

— 2գիտեմ, Մարտիրոս հայր, գուցէ նա մի փորձանքի հանդիպեց կամ գուցէ չկարողացաւ նշան տալ չեղինէին:

— 2եմ կարծում Գէորգ իշխան, Սահակ հայրը ամեն ծակ ու ծուկ ճանաչում է. նա դժուար գործը արդէն վերջացրել է կաշառելով պահապաններին, իսկ չեղինէն չեմ կարծում հակառակի:

— Այո, եթէ պահապաններին փոխած չլինին: Ո՞վ գիտէ, Գազիկը գիշերներն էլ է հսկում իւր աղջրկան, նա կարծես հոտ է քաշել մեր անելիքի մասին:

— Բայց բաւական ուշացաւ Սահակ հայրը, չլինի թէ...

— Մ... քայլերի ձայներ եմ լսում, կարծես նա լինի գալիս:

Յիրաւի, հեռուից, զգոյշ քայլերի ձայներ լսուեցան: Մարտիրոս վանահայրը և Գէորգ Մարգալետու-

նի իշխանը լռեցին և լայն բացած աչքերով առաջ էին նայում, բայց մութը այնքան սաստիկ էր, որ ոչինչ չէր երևում: Քայլերի ձայներն էլ երբեմն լրսւում էին, երբեմն ոչ: Ծովի յորձանքի ձայնը չէր թողնում պարզ լսել:

— Տղէրբ, զէնքերդ պատրաստ պահեցէր, ո՞վ գիտէ ով է, ամեն բանից պէտք է զգոյշ կենալ, մենք կարող ենք թակարդի մէջ ընկնել, դարձաւ Գէորգը իւր խմբին:

Այդ ժամանակ լսուեցաւ գորտի կոկոռ, որի ձայնից իսկոյն միամտուեցին և այդ կոկոռցին իրենք էլ գորտի կոկոռցով պատասխանեցին:

— Սահակն է և Ծառուկը: Փուշը լաւ է նմանեցնում գորտին, կարծես իսկը գորտ լինի, ասաց Մարտիրոս վանահայրը և անհամբերութեամբ դէպի ձայնի կողմը նայեց:

Անցաւ փոքր ժամանակ և Սահակն ու Ծառուկը կանգնած էին այդ փոքրիկ խմբի առաջ:

— Հ՛ր, Սահակ հայր, ինչ եղար, ինչ պատահեց քեզ, մենք կարծեցինք թէ Գազիկը քեզ էլ ու Ծառուկին էլ բանտ դրեց, հարցրեց Մարտիրոս հայրը:

— 2է, դեռ վաղ է ինձ բանտ դնելը, գործեր շատ ունիմ, մեղքերս շատ են. պէտք է քաւել և ապա բանտ նստել ու մեռնել:

— Ի՞նչ արիր, յայտնեցիր չեղինէին, նա համաձայն է փախչելու, ասաց վրդովուած Գէորգը և շունչը պահելով պատասխանի էր սպասում, կարծես այդ խօսքից չլինէր կախուած նրա մահն ու կեանքը: Բայց Սահակն ուշացնում էր պատասխանելը, նա չգիտէր թէ ինչ կայ Գէորգի սրտում. նա չէր էլ

տեսնում թէ ինչպէս նրա դէմքը ծածկւում էր ալիք-
ներով:

— Յայտնեցի, բայց թէ...

— Ի՞նչ բայց թէ...

— Բայց թէ պատասխան չստացայ: Մեր լրտեսը
համբաւ բերեց թէ նա կարդաց նամակը և ուժաս-
պառ ընկնելով մահճակալի վրայ բռն եղաւ:

— Քուն եղաւ... Քուն եղաւ այն ժամանակ երբ
մենք ուզում ենք փրկել... Այդ ի՞նչ է նշանակում,
տէր հայր, ուրեմն նա չի ուզում իւր փրկութիւնը,
արհամարում է մեզ, ասաց Գէորգը և մի խոր ախ
քաշեց:

Այդ «ախը» գաղտնի չմնաց Մարտիրոս վանահո-
րից, որ ամեն բան տեսնում էր և նախագուշակում:

— Մի յուսահատուիր, Գէորգ, ես գիտեմ թէ
ի՞նչ կայ սրտումդ և ի՞նչը քեզ վրդովում է: Երիտա-
սարդական արիւնը բորբոքւում է- բայց համբերու-
թիւն ունեցիր: Հեղինէն քեզ կը պատկանի: Գէորգը
ծունկ չոգեց և համբուրեց Մարտիրոս հօր աջը:

— Դու ճանաչում ես ամենի սիրտը, հայր սուրբ,
ես քեզ եմ ապաւինում:

— Իսկ դու չկարողացար անձամբ ներկայանալ
Հեղինէին, հարցրեց Մարտիրոս հայրը Սահակին:

— Ոչ, այդ անկարելի էր: Դուրսը շրջում են նրա
պահապանները, ես վախեցայ անտեղի կասկածի
տակ ձգել նրանց:

— Լաւ, ի՞նչ ես կարծում, եթէ մենք նրան փախ-
ցընելիս լինինք, նրանից ոչինչ ընդիմութիւն չէնք
գտնի:

— Վստահ եղէք ինձ վրայ:

— Լաւ: Այժմ Գէորգ իշխանի և մի խումբ զինուոր-
ների հետ գնացէք Հեղինէին բերելու, բայց զգոյշ,
ամեն մի քայլը նախատեսեցէք և այնպէս առաջ գը-
նացէք: Ոչ մի աղմուկ չլինի, իսկ մենք կըսպասենք
այստեղ: Ծովը հետզհետէ խաղաղում է և յաջող քա-
մի է փչում: Ի՛հ, ժամանակ հարկաւոր չէ կորցնել,
ամեն մի րոպէն մեզ համար թանկ արժէ:

Գէորգ իշխանը և Սահակ քահանան իրենց խում-
բով հենց ուզում էին առաջ քայլել, երբ ոտքի ձայն
լսեցին և նրանից յետոյ քարի գլորուելու ձայն, որը
գլորուելով ծովն ընկաւ:

— Մեզ լրտեսում են, շշնջաց Սահակը:

Նրանք սկսեցին ականջ դնել, բայց կասկա-
ծաւոր ոչինչ չիմացան:

— Զէ, ոչոք չկայ, քամին էր, որ քարը ծովը
ձգեց. թէ չէ ո՞վ կը համաձակուի մէջ գիշերին այս
ամայի տեղում թափառելու:

— Ո՛չ, ինձ այնպէս երեաց- որ մարդու քայլեր
են, քամին չէր կարող քարը ծովը ձգել, մենք պիտի
շտապենք և լրտեսին բռնենք, թէ չէ ամեն բան կո-
րած է:

— Գնանք ուրեմն առաջ, ասացին նրանք և մի
ականթարթում առաջ անցան և զգուշութեամբ ամեն
մի քար, ամեն մի մացառ սկսան խուզարկել, բայց
ոչինչ չգտան: Նրանց աչքից փախաւ մի մեծ քար,
որի տակ մեկնուած էր մի մարդ և շունչը իրեն պա-
հած, սպասում էր, որ այդ խումբը առաջ անցնի:
Նա խմբից ուզում էր առաջ անցնել, բայց տեսնելով
որ իւր հոտն առան, թազնուեցաւ քարի տակ:

Փորրիկ խումբը զգոյշ առաջ անցաւ: Երբ որ

ներանք բաւականին հեռացան, քարի տակի մարդը ազատ շունչ քաշեց և վերկենալով տեղից դէպի խումբը նայեց, որոնք հազիւ երևում էին մթութեան մէջ:

Նա թափ տուեց իւր շորերը, որոնք շաղախուել էին ցեխի և հողի մէջ և ինքն իրան մըմըաց.

— Հըմ... անպիտանները ինձանից առաջ անցան, պէտք է շտապել, ապա թէ ոչ ամեն ինչ կորած է, ասաց նա և ինքն էլ մթութեան մէջ շուտով անյայտացաւ:

Այդ մարդը Քոսական էր:

Բ.

Հեղինէն խորհրդաւոր տոմսակի ընթերցումից յետոյ մեկնուել էր մահճակալի վերայ և ամուր, շատ ամուր սեղմում էր ձեռքի մէջ այդ տոմսակը: Նա ոչ արթուն էր, ոչ քնած, այլ լայն բացած աչքերով նայում էր առաստաղին և դիտում էր նրան: Անթարթ էին նրա աչքերը և ապուշի նման միշտ վեր էին նայում առանց հասկանալու թէ ո՞ւր էր և ի՞նչ էր պատահում իւր հետ: Նա մոռացել էր իւր գոյութիւնը, մոռացել աշխարհը: Քրտնքի խոշոր կաթիլները միայն զարդարել էին նրա մարմարէ ճակատը, որոնք թոյլ լուսաւորութեան տակ աղամանդի նման էր պսպղում: Սիրուն էր նա, հրաշալի իւր այդ դիրքով և նախանձի չաստուածները կարծես նրան դիւթել էին, որ նա անշարժ մնայ, իսկ ջրային աղամանդները նրա ճակատը զարդարեն: Ու նա ան-

շարժ նայում էր վեր, միշտ վեր, ճիգ էր անում հասկանալու թէ ի՞նչ կայ այնտեղ, ի՞նչպէս են կապուած քարերը, ի՞նչ մի անհասկանալի գորութիւն պահում էր նրանց վերևում, օդի մէջ, բայց ոչինչ չէր հասկանում, չէր կարողանում լուծել այդ հանելուկը:

Յանկարծ, այդ խորին լուութեան մէջ, լսուեցաւ իւր բանտի դրան թեթեւ շփնդը և մի քանի մարդ կանգնեցան նրա գլխի վերև: Նա երեսը դէպի նրանց դարձրեց և դեռ ապուշի նման նայում էր նրանց: Նա չէր հասկանում թէ ո՞վքեր են եկողները և ի՞նչ են ուզում իրենից:

— Հեղինէ, ասաց ցած ձայնով ներս եկողներից մէկը:

Հեղինէն ուշադրութեամբ նայում էր նրանց և ոյժ էր գործ դնում ճանաչելու, բայց նրա միտքը պղտորում էր և դեռ ուշքի չէր կարողանում գալ:

— Հեղինէ, միթէ ինձ չես ճանաչում, կրկնեց նոյն մարդը և կարեկցաբար գլուխը շարժեց:

— Ինչպէս չէ, անխ, հայր, դու դարձեալ եկար, դարձեալ ուզում ես վրդովել ինձ... թոյլ տուր ինձ հանգիստ այս բանտի մէջ մեռնելու: Ես լրտես եմ, ինձ կտոր կտոր արա, սպանիր, վերջ դիր կեանքիս, ասաց Հեղինէն և երեսը շուռ տուեց ներս եկողներից:

— Ի՞նչ ես ասում աղջիկս, ճանաչիր ինձ, ես հայրդ չեմ, այլ խոստովանահայրդ Սահակ քահանան, միթէ ինձ չես ճանաչում... անխ, դու հիւանդ ես...

— Սահակ հայրը՞ս... ասաց Հեղինէն և վեր թռաւ տեղից, մի տեսակ սարսուռ անցաւ նրա մարմնով և նա ուշքի գալով ընկաւ տէր Սահակի ոտքերը:

—Աղօթի՛ր ինձ համար, տէր հայր, ասաց նա և հեկեկանքը խեղտեց նրան։

—Ամեն ժամ, ամեն րոպէ, աղօթում եմ քեզ համար, աղջիկս, ասաց Սահակ քահանան, ոտքի կանգնեցնելով նրան։

—Բաժակս դառն է, տէր հայր, փրկի՛ր ինձ այս տանջանքներից։

—Դու փրկուած ես, աղջիկս, աղատութեանդ ժամը հասել է և դու պիտի հետեւես մեզ։

—Ո՛ւր, մի՛թէ ես պիտի հեռանամ, փախչեմ, իսկ հայրս,...

—Պիտի փախչես, որովհետեւ այդ է քո փրկութեան ճանապարհը։

—Իսկ հայրս, տէր հայր, մի՛թէ թոյլ կը տայ, նա մաս մաս կը կտրատի թէ քեզ և թէ ինձ։

—Այդ չի կարող անել, տեսնում ես ով է այս տեղ կանգնած։

—Ո՛վ է։

—Դէորդ իշխանը։

—Ա՛հ, մի ճիշ արձակեց և ուրախութիւնից թէ ինչից նա ուշաթափուեց և տարածուեց տէր Սահակի ձեռքերի վրայ։

Դէորդ իշխանը, որ մինչև այդ ժամանակ լուռ արձանի նման նայում էր օրիորդին, մօտ վազեց և գրկեց հեղինէին։

—Հեղինէ, լսիր ինձ, ես քո Դէորդն եմ, որի սիրտը վաղուց քեզ համար է բարախում։

Հեղինէն ամուր սեղմում էր Դէորդի ձեռքը և մրմնջում.

—Տարէք ինձ, ես ձեզ հետ եմ..

Այդ միջոցին լեղապատառ ներս մտաւ բանտապետը և ասաց.

—Տէր Սահակ, մենք կորանք, Գագիկ Արծրունու պալատում ճրագ վառուեցաւ, մի ինչ որ սև ուրուական դէպի նա վազեց և այնտեղ խլրտմունքի մէջ ձգեց, շտապեցէք, ապա թէ ոչ մենք ամենքս կորած ենք։

—Է՛յ, Ծառուկ, արի այստեղ, ասաց խրոխտ ձայնով տէր Սահակը իւր մէջ ժողովելով իւր բոլոր արիութիւնը։ Պէտք չէ կորցնել իրեն երբ վտանգի մէջ ենք։ Իշխան, բարձրացրէք իշխանունուն և շուտ դէպի մակոյկները շտապեցէք թէ չէ կորած ենք։

Դէորդը մի ակնթարթում ոտքի կանգնեց և նըրանք կիսամեռ աղջկան դուրս տարան բանտից։

Երբ որ նրանք անցան այնտեղից որտեղից երեւում էր Գագիկի պալատը, նայեցին դէպի այն կողմը և սարսուեցան։ Այնտեղից լսում էին խառն խօսակցութեան ձայներ և ապա՝ քիչ յետոյ, լսուեց թմրուկի ձայնը, որ դղրդոց գցեց ամբողջ ամբողջում։ Թմրկահարը ուժգին զարկում էր թմրուկին և զարթեցնում պահապաններին։

Փախստականները շտապեցնում էին իրենց քայլերը, չնայած որ նրանց սրունքները դողում էին։ Նրանք արդէն լսում էին թէ ինչպէս իրարանցում ընկաւ բերդի մէջ, թէ ինչպէս այնտեղ ճրագներով վազվզում էին մարդիկ, հայհոյում և ապա դէպի հեղինէի բանտը շարժւում։ Պարզ էր, որ նրանց յայտնուել էր հեղինէի փախուստը և ուր որ է նրանք փախստականների ետևից պիտի ընկնէին։

—Մի փոքր էլ և ահա ծովափին կը հասնենք,

մըմնջում էր Սահակը և նրանք համարեա շնչասպառ վազում էին առաջ տանելով իրենց թանկագին բեռը։

Մի փոքր էլ առաջ անցան և ահա նրանց առաջ դուրս եկաւ մնացած խումբը, որոնք առնելով հեղինէին շտապեցին առաջ։ Այդ միջոցին բերդի կողմից դէնքերի ձայներ լսուեցան, որոնք դէպի իրենց էին գալիս։ Փախստականների դէմ մի ամբողջ գունդ էր գալիս։

— Ո՞ր կողմն են նրանք, գոռում էր նրանց առաջնորդը, որ նոյն ինքն Գագիկ Արծրունին էր։

— Այս կողմը, տէր, պատասխանեց մի ուրիշ ձայն և դէպի փախստականների կողմը ցոյց տուեց։

— Դէ, շուտ, Քոսակ, թէ չէ մաս մաս կը կտրուտեմ քեզ, ասաց Գագիկը և մթութեան մէջ նրանք առաջ անցան։ Գագիկ Արծրունին արդէն մօտենում էր փախստականներին, բայց վերջիններս դեռ չէին հասել ծովափին։

— Տէր Սահակ, իշխանուհուն տարէք դուք, նստեցէք մակոյկները և ազատեցէք դրան, իսկ իմ մասին մի մտածէք։ Սրանց ճանապարհը հարկաւոր է բռնել, ապա թէ ոչ բոլորս կը կոտորուինք։

— Լաւ, բայց զգոյշ պահիր քեզ, ասաց տէր Սահակը և մի քանի մարդով առաջ անցաւ։

Գէորգ իշխանը և մօտ քսան հոգի կանգ առան տեղն ու տեղը։ Գագիկ Արծրունու գունդը առանց նկատելու դէպի իրանց էր գալիս, մի քանի ըոպէ և նրանք կը ընդհարուէին։

— Տղէքք, երկու մաս եղէք և աղեղներդ լարեցէք, նշան տալուն պէս արձակեցէք և ապա սրերը պատրաստ պահեցէք։ Նրանց պիտի շփոթել մինչև Մար-

տիրոս հայրը ծովափից հեռացած կը լինի, իսկ յետոյ մեզ համար հեշտ է մակոյկներ թռչելը։

Գագիկ Արծրունու խումբը արագ մօտենում էր։ Յանկարծ սարսափահար նա կանգ առաւ։ Մօտ քսան նետ դէպի այդ խումբը սլացաւ և պարկեցրեց մի քանիսին,

— Վայ մեռայ, կանչեցին մի քանի կողմից։

— Քոսակ, դու դաւաճանեցիր, մենք որոգայթի մէջ ենք, կանչեց Գագիկը առամները կրճտացնելով։

— Ո՛չ, Տէր, այդ ես չդաւաճանեցի, այլ սպիտակ դեւ, որ հեռու չէ այստեղից, պատասխանեց Քոսակը։

— Առաջ ուրեմն...

Նետերի նոր տարափը թափուեցաւ դրանց վրայ և դարձեալ մի քանի կեանք խլեց։

Բայց Գագիկի խումբը առաջ էր վազում առանց ուշք դարձնելու նետերի տարափին և վիրաւորների հառաչանքին։ Գագիկը դէպի ծովն էր շտապում, արգելելու իւր աղջկայ փախուստը։ Նա արդէն մօտ էր ծովափին։ Նա այնտեղից լսում էր շտապ խօսակցութիւն և խելացնորի նման դէպի այնտեղ էր վազում։

Նրա հոգին գուշակում էր, որ այնտեղ է իւր հեղինէն, մի փոքրիկ ջանք էլ և փախստականները իւր ձեռքումը կը լինին։

Յանկարծ Գէորգ իշխանի խումբը դրոհ տուեց և երկուսի բաժանուած խառնուեց Գագիկի խմբի մէջ։ Մթութեան մէջ սկսուեց կռիւը, արիւնալից կռիւը։ Գագիկը մի վայրկեան կանգ առաւ, առիւծի նման մռնչաց և յարձակուեց իւր հակառակորդների վրայ։ Մթութեան մէջ նրանք ջարդում, կոտորում էին իրար առանց հասկանալու թէ ով է ում սպա-

նում, թէ ո՞րն է թշնամին կամ ո՞րը բարեկամը, երբ մակոյկների թիակներն ձայներ լսուեցան և քիչ յետով ծովի միջից մի ձայն լսուեց որ կանչում էր.

— Գազիկ Արծրունի, դադարեցրու կռիւը, դուր իրար միք կոտորի, մենք արդէն տանում ենք քո-դոհը՝ քո աղջկան... ,

Ինչպէս սառը ջուր թափես մարդու գլխին, այնպէս այդ ձայնը սարսուեցրեց Գազիկին: Նա զգաց, որ իւր մարդիկը իրար էին կոտորում, այն ինչ Գէորգ իշխանը մի անգամ յարձակում գործելուց յետոյ ետ էր նահանջել և շտապով մակոյկներ նստել:

— Է՛յ, դադարեցրեք կռիւը, գոռաց նա, դէպի մակոյկները վազեցէք, հասէք, բռնեցէք նրանց, աղջկաս տանում են...

— Տէր, ոչ մի հատ մակոյկ չկայ ծովի ափին, յայտնեց մէկը:

— Լուղնորդներ, դէպի ծովը նետուեցէք, աղջկանս ազատեցէք, ես լիառատ կը վարձատրեմ, ով չեղինէին կը դարձնի, ասում էր Գազիկը և յուսահատութեամբ ձեռքերը կոտրատում, Բայց ոչ մի կողմից յոյս չկար, ծովը ծփում էր և յորձանքները ժայռերին խփում, այն ինչ մակոյկները յաջող բամուց շարժուած սլանում էին առաջ, միշտ առաջ...

Թ.

Ծնծում էր Հայաստանը, ցնծում էր Երազգաւոր քաղաքը... Ուրախութեան աղաղակներ էին լսում հայ սրտերից, ցնծութեան երգեր հնչում հայ

զինուորներից: Թէ մեծ թէ փոքր, թէ տղան թէ աղջիկը, թէ գեղջուկը և թէ քաղաքացին օրհնում էին թագաւորին, երկար կեանք մաղթում Աշոտ Երկաթին և հազար բարիքներ ցանկանում նրան: Այսօր Աշոտ Երկաթը նոր կեանք էր մտնում, այսօր Հայաստանը նոր թագուհի էր գտնում: Անմայր էր Հայաստանը, թափուր էր թագուհու թախտը և Գարգմանաց հզօր իշխանի՝ Սեաղայի աղջիկը, այսօր պիտի բարձրանար այդ թափուր թախտի վրայ և մայրութիւն անէր հայոց աշխարհին:

— Ու հրճում էր ժողովուրդը: Երազգաւոր բաղաբը մի տեսակ կենդանութիւն էր ստացել, փողոցները մաքրւում էին և ճանապարհները ծաղիկներով փուռում: Իշխաններն ու իշխանազնուհիները երկրի ամեն կողմերից դէպի պալատն էին շտապում, իսկ զօրքերը գունդագունդ փողոցներում շարւում:

Մ'որթւում էին բազմաթիւ երինջներ, ոչխարներ, մի կողմից ներս էին տանում վայրի կենդանիներ, թռչուններ, իսկ միւս կողմից հողումը թաղած կարասների բերանները բանում:

Գինին և պաշարեղէնը առատութեամբ բաժանւում էին ժողովրդին, որոնք ուրախաձայն երգելով օրհնում էին թագաւորի կեանքը: Փողոցներում շրջում էին ժողորդական երգիչներ՝ աշուղներ, ամեն տեղ կանգ առնում և Աշոտ Երկաթի քաջագործութիւնները պատմում: Մինչդեռ ժողովուրդը բէֆ էր անում, պալատից լսում էր թմբուկների և տաւիղների ձայները, իսկ երբեմն գուսանների ձայնը: Ս'յնտեղ՝ պալատում, խրախճութիւն էին անում իշխանները, իսկ փողոցում ժողովուրդը: Այրւում էր

Երազգաւորը խարոյկների մէջ, այլուում էին շրջակայ բլուրները խարոյկներով, որոնք հանդիսին աւելի շքեղութիւն, աւելի պերճութիւն էին տալիս,

Ուրախ էր Աշոտ Երկաթը: Նա նստած էր ոսկէ գահոյքի վրայ, իսկ նրա շուրջը թագուհին իւր նա-
ժիշտներով և զանազան մեծ ու փոքր իշխաններով: Այդտեղ էին Գարդմանաց Սեւդայ իշխանը, Ափխա-
զաց Գուրգէնը, իւր եղբայր Աբասը, Գէորգ Մարգ-
պետունի իշխանը, Յովհաննէս կաթողիկոսը եպիսկո-
պոսներով և Մարտիրոս վանահայրը: Աշոտ Երկաթը
գլխին դրած ունէր ոսկէ թագ, զարդարուած թան-
կագին քարերով, իսկ մէջքին կապած ունէր ոսկի,
մարգարտայեռ և ականակուռ գօտի: Վզին ձգած
ունէր մանեակ, որ վերջանում էր լայն ձուռն ոս-
կով, որի վրա նկարած էր գառն, Քրիստոսի խաչա-
փայտը ձեռքին և շրջապատուած էր աղամանդներով,
իսկ ուսին ձգած ունէր սամոյր քուրք: Ձեռքին,
ճկոյթի վրայ անց էր կացրած մի թանկագին մա-
տանի, իսկ գոտիից կախուած էր սուրը ոսկէ պա-
տեանով և զարդարուած թանկագին քարերով:

Աշոտ Երկաթի մօտ, նոյնպէս ոսկէ գահոյքի
վրայ, նստած էր թագուհին, ոսկէ թագը գլխին,
իսկ ծիրանի, քնքոյշ ծածկոցը ուսերին: Թագուհին
շրջապատած էր շատ իշխանազնուհիներով, որոնց
մէջ գտնուում էին նաև երկու օրիորդներ՝ մէկը Աստ-
ղիկը՝ Դաւթի նշանածը, իսկ միւսը Գագիկ Արծրու-
նու դուստրը՝ Հեղինէն: Դրանք էլ քէֆ էին անում և
ուրախանում: Մի խումբ օրիորդներ երգում էին եր-
գեր, հնչում տաւիղներ և պարեր պարում:

Մինչդեռ ներսը՝ պալատում ուրախութիւններ

էին անում. դուրսը՝ ուր շարուած էին հայոց զօրքե-
րը և մի գունդ արաբական զօրք, որոնց ուղարկել
էր Իւսուֆը թանկագին ընծաների հետ միասին, ան-
համբեր սպասում էին հրամանի, որ իրենք էլ սկսեն
ուրախութիւնը, զուարճութիւնը, այդ իսկ միջոցին
երեք մարդ զգուշութեամբ մօտեցան պալատին:
Նրանցից երկուսը կոյր էին, կամ թէ կոյր էին ձեռ-
նում և ձեռքերին մի մի սազ ունէին, իսկ երրորդը
դրանց առաջնորդն էր ծաղկատար երեսով, որի ե-
րեսին տեղ տեղ հազիւ բուսել էին մագեր: Կոյր
մարդիկ բռնել էին նրա փեշերից և հետևում էին
նրան:

Քանի որ չէին մօտեցել այնտեղ ուր կանգնած
էին զօրքը և պահապանները երկու կոյրերը շատ գե-
ղեցիկ քայլում էին և ամենեկին չէին ցոյց տալիս թէ
դրանք կոյր են, բայց հենց որ մօտեցան դրանց,
նրանք այնպէս էին ցոյց տալիս թէ զժուարանում
են քայլեր դնելու:

Ճարուած զօրքերին շուտով պինի և խորտիկներ
ուղարկուեցան և նրանք խառնուելով, խումբ խումբ
սկսեցին իրենց քէֆը շարունակել: Այդ միջոցին, ժո-
ղովրդի երեք երգիչները վստահ մօտեցան պալատին
և ուղեցան ներս մտնել դահլիճ, բայց պահապանը
արգելից դրանց:

— Է՛յ, ո՛ւր էք գնում, չի կարելի ներս մտնել,
ասաց նա:

— Մենք երգիչներ ենք, ուզում ենք թագուհու
կեանքը բարեմաղթել, նրան փառաբանել:

— 2է, չի կարելի, մեր թագուհին կոյր երգիչ-
ների կարօտ չէ, հեռացէք այստեղից:

— Թող մեզ, մենք մեր թագուհու լուսաթաթախ երեսը գովենք, մեր սրտի ուրախութիւնը յայտնենք, ասաց երգիչների առաջնորդը և ուժով ուզում էր ներս մտնել։

— Ձեզ չեն ասում, որ չի կարելի, գոռաց պահապանը և նիզակը ճօճեց նրանց վրայ։

— Վայ, ինչ ես անում, ուզում ես սպանել, դռնաց աղիողորմ կերպով չեչոտ մարդը և մի բանի բայլ առաջ անցաւ։ Նրա ձայնը լսուեցաւ դահլիճում, ուր իմանալով բանի էութիւնը, թագուհին հրամայեց ներս թողնել երգիչներին։

Երգիչները ներս մտան և սագերը լարեցին։

— Տեսնում ես, իշխան, շշնջաց չեչոտ մարդը կոյր երգչի ականջին, տեսնում ես Արծրունեաց օրիորդին։

— Տեսնում եմ, Քոսակ, այ թէ ուր է հասել նա, շշնջաց կոյր երգիչը, որ Անձեացեաց իշխան Ատովմն էր։ Նրանք սկսեցին երգել։

Հեղինէն չէր լսում նրանց երգը։ Նա մտքով ամփոփուել էր քոսա մարդու վրայ և խորին ուշադրութեամբ նայում էր նրան։

Որքան նա նայում էր, այնքան գունատութիւնը պատում էր նրան և երբեմն սարսուռմնրա մարմինը։ Նա կարծես ճանաչում էր այդ մարդուն. նա տեսել էր դրանց երեքին էլ, բայց թէ որտեղ չէր կարողանում մտաբերել։

Բայց երգիչները երկար չմնացին. նրանք դուրս գնացին պալատից և երբ մտան Երազգաւորի նեղ փողոցները, նրանք շտապեցրին քայլերը։ Կոյրերի աչքերը բացուեցան։

— Ապրիս, Քոսակ, ասաց երգիչներից մէկը՝ Ռըշտունեաց իշխանը, լաւ բան հնարեցիր, թէ չէ մեզ պալատ ով կը թողնէր։

— Ի հարկէ։ Մեզ պէտք էր իմանալ ովքեր կան այնտեղ և իմացանք։ Հեղինէին էլ գտանք։

— Հա, գտանք, բայց այդտեղից դուրս կոողին է դժուար։ Այժմ Աշոտ Երկաթը մեծ ոյժ ձեռք բերեց փեսայանալով Գարդմանաց հզօր իշխանին և մի գունդ էլ Իւսուֆից օղնական զօրք ստանալով, պատասխանեց Անձեացեաց իշխանը։

— Հրմ. . Իւսուֆից օղնական զօրք... քիտ տակ մըմրաց Քոսակը։

— Ի՞նչ հրմ. . միթէ սուտ է։

— Ձէ, սուտ չէ, նրանց արդէն մենք տեսանք պալատի առաջ շարուած, բայց...

— Ի՞նչ բայց։

— Այն, որ դրանք «մերն են», պատասխանեց Քոսակը առանձին հպարտութեամբ։

— Ի՞նչպէս թէ մերն են։

— Այնպէս են միւրը, որ դրանց այստեղ ուղարկողը Աշոտ սպարապետի զրդմամբ է ուղարկել, որ ժամանակին մեզ պէտք գան. Իսկ Աշոտ սպարապետը հօ գիտէր որ Աշոտ Երկաթի վրայ աչքով աչք չունի։

— Լաւ է մտածել, պարի նա, ասաց Անձեացեաց իշխանը և նրանք շուտով դուրս գալով քաղաքից մտան ձորը, ուր նրանց սպասում էին իրեք ձի։ Կեղծ երգիչները դէն շարտեցին սագը, փոխեցին իրանց շորերը և նստելով ձիերի վրայ մթութեան մէջ շտապեցին առաջ, այն ինչ բլուրների վրայ դեռ վստ-

վում էին խարոյկները, իսկ Երազդաւոր քաղաքը ա-
ւելի և աւելի ընկղմում էր ուրախութեան մէջ...

Տ.

Մինչդեռ Երազդաւորում կատարւում էր հար-
սանեաց ուրախութիւններ, Դուին քաղաքում մի ու-
րիշ բան էր կատարւում: Այնտեղ էլ երկրի զանա-
զան կողմերից հաւաքւում էին իշխաններ, բայց սը-
րանք շուքով և փայլով չէին մտնում, այլ ամեն իշ-
խան աշխատում էր չէզօք մնալ, որ ժողովուրդը
չճանաչի իրեն, այլ ինքը աննկատելի կերպիւ ներս
մտնի Դուին և աննկատելի դուրս գայ այնտեղից:
Դիշերից բաւական անցել էր: Լուսաստղը արդէն երե-
քում էր հորիզոնի վրայ և շտապ բարձրանում էր վեր
իւր հետ բերելով բարեբար լոյսը, երբ մի խումբ
ձիաւորներ շտապում էին դէպի Դուին: Խմբի առաջ
գնում էր մի մարդ գեղեցիկ արաբական նժուղի վրայ
նստած, իսկ իւր ետեւից գնացողները նրա թիկնա-
պահներն էին: Այդ մարդը ինչպէս երևում էր ամբողջ
զիշեր ճանապարհ էր եկել. ձիաներն արդէն յոգնել
էին, բայց նա կրկին անխնայ մտրակում էր ձիուն
և շտապում, որ գեռ լոյսը չծագած Դուին մտնի:
Հեռուից արդէն երեւացին Դուինի պարիսպները:
Խմբի գլխաւորը նայեց և գոհունակութեան ժպիտը
անցաւ նրա շրթունքների վրայ:

—Վերջապէս, ասաց նա և իւր ձիու ընթացքը
դանդաղացրեց: Փոքր ժամանակ անցաւ և նա ներս
մտնելով Դուինի լուռ փողոցները և ձիից իջնելով,

ձին յանձնեց իւր թիկնապահներին մէկին, իսկ ինքը
ոտքով դէպի Աշոտ սպարապետի պալատը դիմեց:

Ներս մտաւ թէ չէ, Աշոտ սպարապետը, որ ըստ
երեւոյթին սպասում էր այդ հիւրին, գրկեց նրան և
նրանք համբուրուեցան:

—Վերջապէս եկար, արքայ, ասաց Աշոտ սպա-
րապետը, ես վաղուց սպասում էի քեզ:

—Ճշմարիտ է, ես մի փոքր ուշացայ թէև գի-
շերից վաղ պիտի լինէի այստեղ, բայց ասա, ով
կայ այստեղ, Քոսակը եկաւ թէ ոչ, ինչ լուր ունի
Երազդաւորից:

—Քոսակին սպասում եմ ըոպէ առ ըոպէ:

—Ես այստեղ եմ, տէր, լսուեցաւ յանկարծ Քո-
սակի ձայնը:

Աշոտ սպարապետը և նոր հիւրը, որ Գագիկ
Արծրունին էր ետ նայեցին և տեսան, որ Քոսակը
դռներում կանգնած իւր քոսա բեխերն է սրում:

—Այդ երբ եկար, Քոսակ, սատանայ հօ չէիր,
ասաց Աշոտ սպարապետը:

—Չէ, սատանայ չեմ. բայց սատանից շատ բան գի-
տեմ, հենց այս ըոպէիս Երազդաւոր քաղաքից եմ գալիս:

—Իսկ Անձեալեաց և Ռշտունեաց իշխանները
մըր մնացին:

—Նրանք այս ըոպէիս կը լինին այստեղ:

—Հհ, ինչ տեսար, աղջիկս այնտեղ է, ինչ է
անում:

—Այնտեղ է, տէր, այնտեղ, Աշոտ Երկաթի հար-
սանիքում քէֆ է անում և պարում:

—Անիծուի դա. մըմրաց Գագիկը և աչքերը կա-
տաղութեամբ լցուեցին: Հուտով ժողովուրդն այդ-

տեղ և միւս իշխանները՝ Անձեացեաց Ատովմ իշխանը, Ռշտունեաց իշխանը, Ուտիացւոց վրայ Աշոտ Երկաթից վերակացու կարգուած Մովսէսը և ուրիշները։ Եւ երբ լրացաւ ամբողջ դաւադիր իշխանների թիւը, այդ ժամանակ նրանք փակուելով մի սենեակում խորհրդի նստան։ Ի՞նչ էին ուզում զրանք, ինչի դէմ էին սարքում դաւադրութիւն, իրենց օրինական թագաւորի, Աշոտ Երկաթի դէմ։ Նրանք չէին ուզում նրան թագաւոր տեսնել, սե նախանձը նրանց կուրացրել էր և զրանք Աշոտ Երկաթի ոտի տակը փորելով իրենք էլ պիտի ընկնէին նոյն վիճակ մէջ և օտարին ուրախացնէին։ Եւ օտարը հեռու չէր։ Իւսուֆը աչքը չէր հեռացնում հայաստանից, այդ պատառը շատ քաղցր էր բայց դեռ ժամանակ չունէր դորանով զբաղուելու, նա ուրիշ գործով էր զբաղուած։

— Տեսա՞րք, մի մոռանա՞ր, որ Աշոտ Երկաթը իւր անդօր դօրքերի վրայ վստահացած շուտով արշաւելու է Դուինի վրայ, որ սրան էլ Կողբի օրը դձի, ասաց Ռշտունեաց իշխանը։

— Թող գայ, մենք պատրաստ ենք նրան ընդունելու, պատասխանեց Աշոտ սպարապետը, բայց դու ճիշտը լսեցիր։

— Ինձ հաղորդեց Քոսակը, նա ինքը իւր ականջով էր լսել, ինչպէս Աշոտ Երկաթը սպառնացել էր Դուինը հող ու մոխիր դարձնելու։

— Յանկալի է, ասաց Աշոտ սպարապետը, մեր նախապատրաստած Իւսուֆից ուղարկուած գունդը նրա հետ կը լինի, իսկ կռուի ամենաթունդ տեղը իւր սուրը նրա դէմ կը դարձնի, այնուհետեւ մեզ մնում է մեր գնդերով ջարդել։ Գազիկ Արծրունին

Ռշտունեաց և Անձեացեաց իշխաններով թող դարանի մտնեն Դուինից դուրս իսկ մենք կը մնանք Դուինում և որոշեալ ժամին, երկու կողմից էլ յարձակում դործելով, թշնամուն մեր մէջ կը ջարդենք։ Նա էլ չի կարող ազատուել, իւր բանակում իրեն հակառակորդ կունենայ արաբական գունդը, իսկ չորս կողմից մենք կը լինինք շրջապատած։

— Ես պատրաստ եմ իմ գնդով ներկայ գտնուել նշանակուած տեղը, պատասխանեց Գազիկը։

— Եւ մենք, կրկնեցին միւսները։

— Ազատեցէ՛ր աղջկանս և ես պատրաստ եմ ամեն օգնութիւն անելու, ասաց Գազիկը դարձեալ։

— Հա՛, ազատել ասել հեշտ է, բայց կատարել դժուար։ Նա այժմ առիւծի ճանկն է ընկել, իսկ առիւծի ճանկից ազատելը հեշտ չէ, ասաց Ատովմը։

— Բայց մի՞թէ պիտի թողնենք, որ Աշոտ Երկաթը ամբողջ հայաստանը տակն ու վրայ անի, մեր իրաւունքները խլի, մեր զրկից մեր որդոցը դուրս կորդի։

— Համբերութիւն և հեռատեսութիւն է պէտք, արքայ, ասաց լուրջ դէմքով Աշոտ սպարապետը, ներկայ հանգամանքում շատ դժուար է երես առ երես նրա դէմ դուրս գալ քանի որ նրա ոյժը կրկնապատկուեց։ Դուք ճանաչում էք Գարգմանաց Սահակ իշխանի զօրութիւնը. զրա ամբողջ զօրութիւնը շուտով մեր դէմ է գալու։ Այդ զօրութիւնը դրուած է Աշոտ Երկաթի ոտքերի տակ և մենք պիտի աշխատենք կամ ջլատել այդ զօրութիւնը և կամ ջախջախել։ Երես առ երես ջախջախել չենք կարող, իսկ ջլատել կարելի է։

— Ի՞նչպէս:

— Ահա թէ ինչպէս: Նախ և առաջ մենք պիտի մեր կողմը ձգենք Աշոտ Երկաթի եղբորը՝ Աբասին և Ափխազաց Գուրգէնին. դրանց զօրութիւնները մեզ անհրաժեշտ են, իսկ յետոյ փեսայի և աներոջ մէջ բաժանութիւն ձգել. վերջինիս գործը դեռ վաղ է, ժամանակ է պէտք, իսկ առաջինների մասին չգիտեմ ի՞նչ կասեն Անձեացեաց և Ռշտունեաց իշխանները:

— Կարող էք վստահ լինել մեզ վրայ, մենք արդէն տեսնուեցանք նրանց հետ: Որոմն արդէն ցանուած է և նրանք շուտով մերը կը լինին, պատասխանեց Ատովմը,

— Լաւ բան է, եղբայրն եղբոր դէմ:

— Այդպէս էլ պէտք է, բոլորովին հիմնայաւորակ պիտի անել որ կործանուի, փշանայ աշխարհիս երեսից Բազրատունեաց ցեղը, մրմրաց Գագիկը:

— Եւ կ'ոչնչանայ, արքայ, մի քանի ժամանակից յետոյ Աբասն ու Գուրգէնը ինձ հետ կը լինին և այն ժամանակ վայ Աշոտ Երկաթին, նրանց ձեռքով ես սպանել կը տամ և երբ թափուի Աշոտ Երկաթի արիւնը, այն ժամանակ միայն ես կը մոռանամ Կողբ գիւղաքաղաքիս աւերմունքը:

— Իսկ աղջիկս, կրկնեց Գագիկը:

— Աղջիկդ ձեր ձեռքում կը լինի, երբ Աշոտ Երկաթը այլ ևս չի լինի և նրա աթոռանիստ քաղաքը՝ Երազգաւորը մոխրի և ծխի մէջ կը կործանուի, ասաց Աշոտ սպարապետը և նրանք շուտով ցրուեցան, որպէս զի ամենքը իրենց գնդերով շտապեն դէպի Դուին:

ԺԱ.

Աշոտ սպարապետը ժողովի ցրուելուց յետոյ սկսեց Դուինը ամրացնել, գորքերը կարգի ձգել. նա ճանաչում էր Աշոտ Երկաթին, զիտէր, որ առաջին հաջուածը իրեն պիտի դիպչէր ու նա իւր ոյժի վրայ չվստահացած, ամբարները պաշարով էր լցնում. որպէս զի երկար ժամանակ կարողանայ պաշարմանը դիմանալ, եթէ իրեն դաշնակից իշխանները իրենց օգնութիւնը չհասցնեն:

Երեկոյեան դէմն էր, արևը արդէն թեքուել էր դէպի մութքը, երբ Աշոտ սպարապետին յայտնեցին, որ հօրիզոնում գունդեր են երևում:

Աշոտ սպարապետի սիրտը տրոփաց. նա դուրս եկաւ և նայեց հեռուն՝ հօրիզոնի վրայ, դէպի Երազգաւոր տանող ճանապարհը: Այնտեղ ահագին փոշու սոմպ էր բարձրանում, որ շտապով դէպի Դուին էր արշաւում,

Երկար, շատ երկար նայեց Աշոտ սպարապետը փոշու այդ ամպին և նրա սիրտը մթաղնեց. Փոշու ամպը մօտենում էր և նրա մէջ երևում սև, շարժուն կետեր, իսկ նրանց գլխին փայլուն սաղաւարտներ: Բայց ինչքան շատ էին նրանք, ահաւոր, որոնք մի ակնթարթում կարող էին կուլ տալ Դուինը և մոխրի կոյտեր միայն դարձնել: Նա նայում էր նրանց և մի տեսակ անհասկանալի վրդովմունք պատում էր նրա սիրտը, նա չափում էր իւր դէմ եկող զօրութիւնը և սարսուռում էր: Ահաւոր և զարհուրելի էր այդ զօրութիւնը:

— Մի անգամ էլ զարկուենք, մի անգամ էլ չափենք մեր գորութիւնները ատելի Երկաթ և կամ դու կամ ես... Մի խնձորին երկու տէր չի կարող լինել, այդ պահը ես էլ եմ ուզում, ասաց նա և լուրջ ուշադրութեամբ սկսեց դիտել մօտեցող գնդերին, որոնք այժմ պարզ կերպիւ նշմարւում էին:

Նրա դէմքի մութ մռայլը մի փոքր պարզուեցաւ, երբ նկատեց առաջին գնդի զրօշակը: Այդ զրօշակը քրիստոնէական զրօշմ չէր կրում. այլ մահմեդական: Այդ գունդը Իւսուֆից ուղարկուած գունդն էր, որ կանգ առաւ արեւմտեան դռների մօտ գտնուող բլրակի վրայ և այնտեղ սկսեց իւր վրանները խփել: Աշոտ սպարապետը իւր հայեացքը դարձրեց երկրորդ գնդի վրայ և նայեց զրօշակին: Այդ զրօշակը կրում էր Բագրատունեաց զրօշմը, որին առաջնորդում էր ինքը թագաւորը՝ Աշոտ Երկաթը, որոնք մօտենալով արաբական գնդին առանց կանգ առնելու անցան առաջ և բռնեցին Դուինի արեւմտեան կողմը: Աշոտ սպարապետը վրէժխնդրութեան մի այնպիսի մոլի հայեացք ձգեց դէպի այդ կողմը, որ կարծես այդ հայեացքով ուզում էր ոչնչացնել, ջնջել աշխարհի երեսից ատելի այդ գունդը և նա բռունցքը բարձրացնելով դէպի դա՝ սպառնաց:

— Դու, Երկաթ, կը խորտակուես իմ ձեռքից, գունդերդ կ'ոչնչանան և երբ կընկնես ձեռքս, այն ժամակ վայ ըեզ...

Բայց նրա խօսքը կիսատ մնաց բերանում, նրա ուշադրութիւնը գրաւեց մի ուրիշ գունդ, որ աւելի զօրաւոր էր, աւելի ահաւոր, այդ գունդը Դարդմանաց Սահակի գունդն էր, իսկ նրանից յետոյ դար-

ձեալ գնդեր, իսկ ամենից վերջը մի ուրիշ փոքրիկ գունդ, որը աւելի սարսուցեցեց ու շփոթեց բան առաջին գնդերը: Այդ գունդը տեղաւորուեց Աշոտ Երկաթի և Սահակի գնդերի մէջ տեղը. աւելի ապահով տեղ և այնտեղ շուտով ծածանուեցաւ Արծրունեաց արծուագլուխ զրօշը, որը ցնցեց Աշոտ սպարապետի ուղեղը:

Նա աչքերը ճմբռեց, իւր աչքերին չէր հաւատում, միթէ ինքը խաբւում է և ուրիշի զրօշակը Արծրունեաց զրօշակի տեղ ընդունում: Բայց չէ, այնտեղ՝ հեռում, երեկոյեան մեղմ բամուց ծածանւում է Արծրունեաց զրօշը. նա լաւ է ճանաչում այդ տոհմի նշանը, միմիայն այս զրօշակը սև գոյն ունի, կարծես սուղ է պահում այդ ցեղը, ում համար, ինչի, ինչ պատճառաւ այդ զրօշակը ծածանւում է այդտեղ քանի որ Դագիկ Արծրունին իրեն խօսք տուեց օգնելու...

Նա ընկաւ մտածութեան մէջ և երկար ժամանակ աչքը չէր հեռացնում նրանից, մինչև որ կամաց կամաց մուլթը իւր սև քողը տարածում էր շուրջը և ամեն բան ծածկում նրա աչքերից: Տեղ տեղ սկսում էին վառուել խարոյկներ, որոնք քանի գնում շատանում էին և Դուին քաղաքի շուրջը խարոյկների փունջ կազմում: Այդ ժամանակ Աշոտ սպարապետը շարժուեց տեղից և սկսեց ստուգել պատնէշների վրայ հսկող պահապաններին, ուր արթուն հսկում էին նրանք և իրենց դանդաղ քայլերով շրջում պատնէշների վրայ:

— Տեսնում ես ինչ շատ են, ասում էր մի զինուոր միւսին, ցոյց տալով դէպի Աշոտ Երկաթի բանակը:

— Հա, շատ են, պատասխանեց միւսը:

— Վաղը կռիւր տաք կը լինի, շարունակեց առաջինը:

— Այո, տաք կը լինի. մէկի դէմ տասը եթէ..

— Ի՞նչ եթէ..

— Եթէ մեզ օգնութեան չգան:

— Ո՞վքեր պիտի օգնութեան գան:

— Ասում են շատ իշխաններ, որոնք ետեւից պիտի ծեծեն, իսկ մենք առջեւից:

— Իսկ մեզ ի՞նչ օգուտ...

— Ոչինչ: Մենք կը սպանուենք իսկ մեր ընտանիքը որք կը մնայ, սրանից էլ լաւ օգուտ...

— Սա... սպարապետը գալիս է:

Նրանք լուռ կացան: Աշոտ սպարապետը անցաւ դրանց մօտով և ուզում էր բարձրանալ պալատ, երբ մէկը առաջը կտրեց:

— Տէր, ասաց նա:

Աշոտ սպարապետը նայեց նրան և ուրախ ժպիտը անցաւ նրա դէմքի վրայ: Նա բռնեց նրա ձեռքը և նրանք ներս մտան:

— Ասա, Քոսակ, ի՞նչ լուր ունես: Ես քեզ անհամբեր սպասում էի:

— Լաւ լուրեր, տէր, պատասխանեց Քոսակը:

— Ի՞նչպէս, իսկ այն Արծրունեաց սե գրօշակը ի՞նչ է նշանակում:

— Դատարկ բան: Որսն իւր ոտովն է եկել մեզ մօտ: Այդտեղ հեղինէն է գտնւում և սպիտակ գետից կազմած մի փոքրիկ գունդ:

— Մի՞թէ ինքդ տեսար այդ բոլորը:

— Ես բոլորը լրտեսեցի: Աշոտ երկաթը այնպէս

վստահ է իւր յաղթութեան վրայ, որ ամենևին նշանակութիւն չէ տալիս ձեզ: Նա արդէն Գուինը իւր ձեռքումն է համարում և մի տեսակ արհամարանքով է վերաբերում և այդ պատճառաւ էլ ամեն բան անփոյթ է թողել:

— Այդ մեզ համար լաւ է:

— Վաղը նա յարձակում չի գործի, ինչպէս երեւում է նա մի քանի օր ուզում է հանգստանալ:

— Հատ լաւ է անում. եթէ վաղը նա յարձակում չի գործի, գիշերս մենք դուրս կը գանք Գուինից և կը հալածենք նրանց: Յայտնիր Գագիկ Արծրունուն, որ նա էլ պատրաստ լինի, հենց որ բազուկը մեր գլխի վրայ կը լինի կանգնած, այն ժամանակ մենք կըսկսենք կռիւր:

— Հատ լաւ, ես այս ըոպէիս կը չքանամ այստեղից և Գագիկի մօտ կ'երևամ:

— Իսկ արաբական զօնդը, հարցրեց Աշոտ սպարապետը:

— Արաբական զօնդը հաստատ է իւր խօսքին, կռուի տաք ժամանակ նրանք մեր կողմը կանցնեն:

— Լաւ ուրեմն, դու գնա, ժամանակ մի կորցնիլ: Քոսակը գլուխ տուեց և շուտով անյայտացաւ:

ԺԲ.

Ամպամած և տխուր օրին յետեւեց անձրևային գիշեր...

Վհատ էր երկինքը, տխուր էին երկու բանակների սրտերը, որոնք աշալուրջ հսկում էին իրար:

Լաց էր լինում երկինքը, լաց էին լինում զինուոր-
ներից շատերը և վերջին մնաս բարեն ասում երկ-
րին: Նրանք գիտէին, որ իրենցից շատերը այդ
գիշեր պիտի պարկէին այդտեղ, անշարժ, յաւիտե-
նական քնով, առանց կարենալու տեսնել վաղուան
արևը, առանց արժանանալու իրենց սիրելիների տե-
սութեանը: Ի՞նչու համար, ինչ պատճառաւ, այդ
նրանք չէին հարցնում, այլ կուրօրէն գնում էին ի-
րենց կեանքը վայր դնելու այնտեղ՝ ուր իրենց հա-
մարիւնների արիւնը պիտի թափուէր... Բայց միթէ
մեր Տէրը՝ Յիսուս այդ բարոգեց, միթէ նա մեզ սո-
վորեցրեց իւրայինների արիւնը թափել, իրար ոտնա-
տակ տալ, ոչնչացնել ամբողջ Հայաստանը և նրան
ձգել ստրկութեան անարգ լծի տակ... այդ չէին
հարցնում նրանք: Զինուորների սրտերը տրոփտրո-
փում էին, նրանք սրում էին նիզակները, որպէս զի
աւելի հեշտ ծակեն մարդկանց մարմինները, սրում
էին թրերը աւելի շատ մարդոց կոտորելու համար և
լուռ հրամանի էին սպասում, որ սկսեն արեան հե-
ղեղներ թափելը և այդ հրամանը հեռու չէր: Աշոտ
սպարապետը զէնք ու զրահի մէջ կորած, նստած
իւր արաբական նժոյգի վրայ, զգուշութեամբ մօտե-
նում էր իւր գնդերին և հրաման տալիս պատ-
րաստուելու քաղաքից դուրս գալու և յարձակում
գործելու թշնամու բանակի վրայ: Զօրքերը խումբ
խումբ կանգնում էին, գնդեր կազմում և լուռ սպա-
սում: Մի վերջին նշան էր պէտք, որ նրանք զգուշու-
թեամբ քաղաքի դռներից դուրս գնային և անակըն-
կալ կերպիւ թշնամու վրայ յարձակուէին

Բայց Աշոտ սպարապետը դեռ ուշացնում էր վեր-

ջին հրամանը տալու: Նա պղտոր հայեացքով նայում
էր դէպի Աշոտ Երկաթի բանակը, ուր խարոյկները
մեծ քանակութեամբ դեռ վառվում էին և իրենց
թոյլ ցոլմունքները տարածում գիշերային խաւարի
մէջ: Աշոտ Երկաթի բանակում դեռ լուսաւորութիւն
էր տիրում, այնտեղ դեռ արթուն էին, հարկաւոր էր
սպասել փոքր ինչ, մինչև կը հասնէր խոր գիշերը
և թշնամու բանակում կը տիրէր խորին գերեզմանա-
կան լութիւնը...

Բայց երկինքը դեռ լալիս էր և անօսը անձրևի
կաթիլները քնքոյշ շշնջիւնով ընկնում էին գետին և
ողի մէջ ծծւում...

— Իշխան, տեսնում ես Աշոտ Երկաթի բանա-
կում ինչպիսի լուսաւորութիւն է տիրում. նա խրախ-
ճանում է և հանգիստ քէֆ է անում, ասաց Աշոտ
սպարապետը զիմելով իրեն մօտ կանգնած իշխանին:

— Այդ քէֆը երկար չի քաշիւ, տէր, մերկտրիճ-
ները հարամ կաննն դրան:

— Հա, մեր բաղտից անձրևը մեզ օգնում է: Հողը
կը փափկանայ և ձիաների ու մարդոց ոտքերի ձայ-
նը հեռու տեղ չի տարածուի: Նրանք կիմանան այն
ժամանակ, երբ արդէն ցրիւ կը տանք նրանց բա-
նակը:

— Այո, յաղթութիւնը մերն է, եթէ նրանք մեր
հոտը չառնեն:

— Նրանք դեռ զուարճանում են և մեզ վրայ
մտածելու ժամանակ չունին:

— Բայց տես, խարոյկների թիւը հետզհետէ պա-
կասում է, բանակները կարծես քնած լինին, մի-
միայն Աշոտ Երկաթի և հեղինէի գնդերի մէջ է երե-

ևում լուսաւորութիւնը: Պէտք է շտապել, կէս գիշեր է, մինչև տեղ կը հասնենք, այնտեղ ամեն ինչ խոր քուն կը լինին մտած: Կը հրամայեմ դուրս գնալու նշանը տալ, հարցրեց իշխանը:

—Տո՛ւր, բայց զգոյշ:

Իշխանը հեռացաւ. իսկ Աշոտ սպարապետը դեռ անշարժ կանգնած էր իւր տեղում և դիտում էր հեռուն:

Տիրում էր անարկու, խորհրդաւոր լուսթիւն:

Աշոտ սպարապետը իւր փառքի վերայ էր մտածում, նա արդէն երեակայում էր իրեն Բագրատունեաց զահի վրայ բազմած, երբ յանկարծ Արծրունեաց Դագիկը միտն ընկաւ և ինքն իրան հարցրեց. «Իսկ նա...» նա էլ կը խորտակուի Երկաթի նման և ես միայն տիրապետողը կը լինեմ, մինչև այժմ երեք թագաւոր էինք, այսուհետեւ ես միայն կը լինիմ...»

Այդ ժամանակ լսուեց թմբուկի խուլ, բայց սարսուռնոց ձայնը, որ սարսափի չափ ցնցեց Աշոտ սպարապետի մարմինը և ընդհատեց նրա մտածութեան թելը:

—Պէտք է շտապել, ասաց նա և ցած իջաւ բարձրութիւնից:

Անցաւ մի փոքր ժամանակ և զօրքերը գունդ գունդ առաջ անցան և կորան մթութեան մէջ...

Գ.Ժ.

Եւս գիշերից անց էր...

Անձրեք դեռ չէր դադարել, նա շարունակում էր

իւր տաղակալից ողբը, այն ինչ Աշոտ Երկաթի բանակը հետգհետէ խոր քնի մէջ էր ընկղմւում: Տեղ տեղ միայն դեռ վաւում էին խարոյկներ, որոնց առկայծող լոյսերը չգիմանալով անձրեքի տարափին, մօտ էին հանգչելու: Նրանց շուրջը միայն երևում էին պահապանների թթուած դէմքերը, որոնք այլ ևս ուշք չդարձնելով խարոյկների հանգչելուն, ամեն կերպ աշխատում էին քունը փախցնելու, որ ամեն ոյժով ընկճում էր նրանց և ստիպում քաղցր նիքհի մէջ ընկղմուելու: Նրանցից միքանիսը շրջում էին դանդաղ և հաւասար քայլերով և ծանրացած աչքերով դէպի Դուին քաղաքը նայում: Բայց մթութեան մէջ ոչինչ չէր երևում, ամեն ինչ խաղաղ էր և լուռ, անձրեքի շրվշրփալու ձայնն էր միայն, որ խանգարում էր ընդհանուր մեռելային լուսթիւնը...

Քնած էր քաղաքը, քնած էր թշնամին, էլ ինչու զուր տեղը լարել ջղերը և զուր թշնամու բանակը դիտել ու Աշոտ Երկաթի պահապանները մինը միւսի հետից դադար էին առնում շրջելուց և մի մի անկիւն գտնելով ընկղմւում էին քնի քաղցր գրկի մէջ և ապա, բիշ ժամանակից յետոյ, տարւում հեռու և հեռու դէպի սիրելիների գիրկը: Դրանց երեսին շաղում էր անձրեք և իւր մեղեդին նուազում, բայց նրանք ոչինչ չէին զգում և ոչինչ չէին իմանում: Քնած էր երկիրը, քնած էր Աշոտ Երկաթի բանակը, բայց քնած չէր հեղինէն, որի վրանի զլխին ծածանում էր Արծրունեաց սպաւոր դրօշակը: Սուգ էր պահում նա իւր դաւաճան հօր համար. սուգ էր պահում նա Արծրունեաց ցեղի համար, որ այնպիսի ամօթապարտ դեր էր կատարում պատմութեան մէջ:

Եւ թուլակազմ, քնքոյշ օրիորդը այդ գիշեր կուրած էր գէնք ու զրահի մէջ և մի խումբ կտրիճ գընդի գլուխ անցած շտապել էր կռուի դաշտը մտնելու, կռուելու իւր հարազատ հօր դէմ և իւր արեան գնով սրբելու այն ամօթալից արատը, որ դնում էր Գագիկ Արծրունին իրենց ցեղի վրայ:

Նա գիտէր, նրան տեղեկացրել էին, որ իւր հայրն էլ միացած է Աշոտ սպարապետի հետ, նոյն տեսակ դաւաճանի, նոյն տեսակ փառասէրի հետ, ինչպէս իւր հայրն էր, բայց թէ նա տեղեկութիւն չունէր, որ իւր հայրը դարան է մտած իւր գնդի ետեւ, այն ինչ նա կարծում էր թէ նա փակուած է Դուին քաղաքում:

— Վաղը, հէնց որ արտուտները կերպեն իրենց մեղեդին, հէնց որ կսկսուի առաւօտուայ շողքը ընկնել, մենք պիտի սկսենք յարձակումը, եթէ անձնատուր չի լինի Աշոտ սպարապետը, մտածում էր Հեղինէն, ո՛հ, ինչպէս ես սպասում եմ այդ առաւօտուն, ցանկալի այդ ժամին, այն ինչ գիշերը երկար է տեւում, շատ երկար... Մերկացրած սրով ես կը մտնեմ թշնամու ամենախիտ շարքերի մէջ և կը ջախջախեմ նրանց: Դաւաճանին փրկութիւն չկայ և վա՛յ նրան, ով իմ սրի բերանը ընկնի... Իսկ եթէ հայրս հանդիպի...: Հայրս... դէմ առ դէմ... երես առ երես...— փրկութիւն չկայ և դորան: Կամ ես կամ հայրս: Կռուի ժամանակ չկայ հայր և դուստր, այնտեղ միայն մի սուրբ գործ կայ, որ վեր է քան ծնողը և այս սուրբ գործը հայրենիքին ծառայելն է: Օ՛հ, քաջացիր իմ սիրտ, թող կանացի երկշտտութիւնդ և առիւծի սիրտ ստացիր...

Հեղինէի խօսքերն ընդհատուեցան: Նրա վրանը ներս մտաւ մի ուրիշ օրիորդ, որ նոյնպէս գէնք ու զրահի մէջ էր:

— Իշխանուհի, դու դեռ արթո՞ւն ես, չե՞ս քնել, արդէն կէս գիշեր է, պէտք է քնել, որ վաղը ոյժ ունենանք, ասաց ներս եկողը:

— Հա՛, Աստղիկ, ճիշտ է քո ասածը, բայց ինչպէս երևում է դու էլ չես քնել, պատասխանեց Հեղինէն և մի տեսակ կարեկցական հայեացք ձգեց Աստղիկի վրայ, որ սեւերի մէջ էր կորած: Նա դեռ պահում էր իւր նշանածի՝ Դաւթի սուգը:

— Բայց իշխանուհի, ինչքան աշխատեցի քնել, չկարողացայ: Մի տեսակ անհասկանալի անհանգրստութիւն պատում է սիրտս և ես սաստիկ շփոթուած եմ:

— Չպէտք է շփոթուել, քոյրիկս, երբ վտանգի առաջ ենք: Միթէ մահը համար մէկ չէ: Վաղ թէ ուշ մենք պիտի մեռնենք, աւելի լաւ է պատուով մեռնել քան անարգանքով:

— Ճիշտ է, իշխանուհի, բայց ինչքան մենք քաջասիրտ լինինք, երկիւղը դարձեալ տիրում է մեր սրտերին: Այս գիշեր մանաւանդ անհասկանալի դժգ է անցնում մարմնովս և կարծում եմ թէ ահա ուր որ է թշնամին վրայ կը տայ և ամբողջ բանակը կը ցրուի:

— Խեղճ Աստղիկ, գուր դու ինձ սիրելով կռուի դաշտն իջար: Երկիւղը, ինչպէս երևում է, պաշարել է քեզ: Ինձ մի նայիր, հոգիս, դու կռուի մէջ մի մտնի: Ես դնում եմ դէպի վտանգը:

— Ոչ սխալում ես, ուր դու, այնտեղ և ես:

Ինչու դու կարծում ես թէ ես վախենում եմ վտանգից: Վաղը կը տեսնես, որ քեզանից ետ չիմ մնայ և քեզ հետ միասին կռուի խիտ տեղը կը մտնեմ: Ինչպէս քեզ համար ատելի են դաւաճանները, այնպէս և ինձ համար: Ինչպէս դու ես սիրում հայրենիքդ՝ այնպէս և ես: Կը մեռնես դու, կը մեռնեմ և ես: Բաւական էր ինչքան սուգ պահեցի, այժմ հարկաւոր է արիւնոփս քաւել: Աստղիկը խօսում էր ողբաւորութեամբ, նրա աչքերը վառւում էին և երեսը բորբոքւում:

—Ապրիս, իմ քոյրիկ, քո սրտի մէջ նստած է վեհ և ազնիւ հոգի, եկ, գրկուենք, համբուրուենք, գուցէ թէ վերջին անգամ:

Նրանք գրկուեցան և ջերմ, շատ ջերմ համբուրուեցան, կարծես այդ իսկ ըոպէին նրանք յաւիտեան բաժանուելու լինէին իրարից:

Երկուսն էլ յուզուած էին և արտասուքի կաթիլները լուռ գլորւում էին երկուսի աչքերից: Ինչի էին լալիս նրանք, ինչ վիշտ կեղեքում էր նրանց սիրտը, քանի որ նրանք հաստատապէս վճռել էին մեռնելու—յայտնի չէ: Բայց թէ նրանք անհուն սիրով սիրելով միմեանց, ամեն մէկը նրանցից վախենում էր միւսին կորցնելու, ահա այդ էր նրանց սրտի վիշտը, այդ էին ասում նրանց արտասուալից աչքերը և տխուր, սիրտ պատառոզ հայհացքները: Հեղինէն սիրում էր Աստղիկին: Նա Վանայ բերդից փախուստ տալուց յետոյ, մի քանի ժամանակ ապաստանել էր Հռիփսիմէի վանքում, ուր անց էր կաց. նում Աստղիկը իւր տխուր օրերը: Այդտեղ նրանք ծանօթացան և սիրեցին իրար: Այդտեղ նրանք դաշն

կապեցին չրաժանուել իրարից և միասին ապրել, միասին մեռնել: Հեղինէն յայտնեց Աստղիկին իւր սրտի գաղտնի խորհուրդը, այն է վրէժ առնել դաւաճաններից և իւր հօրից, իսկ Աստղիկը առանց մի բառ անգամ արտասանելու հետեց նրան:

Աշոտ Երկաթը թէև հակառակ էր նրանց կռուի դաշտն իջնելուն, բայց զիջանելով Հեղինէի թախանձանքներին թոյլ տուեց հետեւելու իրեն:

—Բաւական է ինչքան լաց եղանք, սիրելի Աստղիկ, այժմ հարկաւոր մի փոքր հանգստանալ, ընդհատեց Հեղինէն:

—Ես չեմ կարողանում քնել, իշխանուհի, ուզում եմ աչքս խուփ անել, բայց բունը մօտ չէ գալիս: Դու քնիր, իսկ ես պահպանութիւն կանեմ քեզ, կը նայեմ քո սիրուն դէմքին և կը հիանամ, այդ ինձ արդէն բաւական է:

—Եթէ այդպէս է, ես էլ չեմ քնի: Վաղուց է, որ իմ քունն էլ կտրուել է: Նստիր ուրեմն և միասին լուսացնենք, թող պահապանները պահպանութիւն անեն մինչև առաւօտ:

—Բայց նրանք կարծես բոլորը քնած լինին, իշխանուհի, ոչ մի տեղ խարոյկ չի վառւում, ոչ մի տեղից պահապանի քայլերի ձայներ չի լսում:

—Անձրեն է խանդարում, նրանք երեւի մի տեղ կուչ են եկել և լուրջ հսկում են: Թշնամին չի համարձակուի այս մէջ գիշերին անհանգստացնել մեզ:

—Իսկ եթէ նա այս ըոպէիս յարձակուի, հարցրեց Աստղիկը և բռնեց իւր սիրտը, կարծես թէ նրան ասում լինէին թէ ահա ուր որ է կը լսուի նրանց գոռ ձայնը և կըսկսուի կոտորածը:

— Կը յարձակուին՝ մենք էլ կը ջարդենք նրանց։ Ի՞նչ օգուտ կը տանեն այս անեղ բանակից։ Մինչև մեզ հասնելը երեք զօրաւոր գունդ կայ առաջները։

— Հա՛, բայց արաբական գունդը կարող է դաւաճանել մեզ։

— Հոգ չէ։ Ապրի Աշոտ երկաթը, նա միայն իւր զնդով բաւական է իւր թշնամիներին, բացի դրանից վաղը, առաւօտ, այստեղ կը լինին հայր Մարտիրոսը և Գէորգ իշխանը իւրեանց զնդերով։

— Ո՞ւր է Գէորգ իշխանը...

Խօսքը կիսատ մնաց Աստղիկի բերանում, երբ նրա ականջին հասան ձիաների և մարդոց ոտքերի ձայներ։

— Իշխանուհի, ձիաների ոտքերի ձայներ եմ լսում, չլինի թշնամին է գալիս։

Երկուսն էլ սկսեցին ականջ դնել։ Յիրաւի լսում էր ձիաների ոտքերի զգոյշ դոփիւններ և այդ ձայները քանի դնում աւելի և աւելի պարզ էին լսում։

— Թշնամին է, կանչեց հեղինէն և վեր թռչելով տեղից վահանն ու սուրը ձեռքն առաւ։ Նոյնը արաւ և Աստղիկը։

— Իսկ ո՞ւր են մեր պահապանները, միթէ ամենքը քնած են, պէտք է աղմուկ ձգել բանակում, ապա հեղինէն և նրանք դուրս գնացին վրանից։

— Ի՞նչ, ի՞նչ, կանչեց հեղինէն և զարթեցրեց պահապաններին, որոնք մի ակնթարթում վեր թռան տեղերից։

— Թմբուկը զարկիր, հրամայեց հեղինէն, թշնամին մօտ է, հարկաւոր է զարթեցնել բանակը։

Հեղինէն և Աստղիկը նորից ականջ դրին և սար-

նափով նկատեցին, որ դոփիւնները երկու կողմից էին լսում։ Նրանք հասկացան, որ արդէն պաշարուած են թշնամիներով։

— Համբուրուներ շնչաց հեղինէն և նրանք դեռ էին վերջացրել համբոյրը, երբ իրենց բանակի դաւնազան կողմերից լսուեցան թմբուկների անեղ ձայներ։ Նրանք զէնքի էին հրաւիրում քնած զինուորներին։

Հեղինէն և Աստղիկը թռան իրանց նժոյգների վրայ և նրանց գունդը արդէն պատճատ էր կռիւ սկսելու, երբ բանակի ամեն կողմից լսուեցան թշնամու սոսկալի գոռիւն գոչիւնը և ապա սրերի ու վահանների չրխկչրխկոցը, իսկ քիչ յետոյ վայնասունի ու հառաչանքի ձայներ։

ԺԴ.

Քիշերային մթութեան մէջ սկսուել էր կոտորածը...

Աշոտ երկաթի գնդերը, քնից նոր զարթնած, շփոթուած դէպի փախուստ էին գնում, բայց ամեն կողմից մահն անխուսափելի էր։ Թշնամին կոտորում էր առաջից, կոտորում էր ետևից և այդ բաւական չէր, արաբական գունդն էլ միւս կողմից էր կոտորում նրանց։ Նրանք նմանում էին ծուղակի մէջ բռնուած զազանին, որը անօգուտ ծեծում է վանդակի ամեն կողմը, բայց ամեն տեղ երկաթէ ձողերին հանդիպելով, բարկութիւնից ուզում է խորտակել, կրծել իւր առաջը եկող արգելքները, բայց ին-

խմբի նուագելը և քայլ առ քայլ դէպի ետ է նահանջում:

Ետ էին նահանջում և Հեղինէն ու Աստղիկը, երբ նիզակի սուր ծայրը ցցուեցաւ ուղղակի Աստղիկի սրտի մէջ: Նրա աչքերում կարծես կայծակներ փայլեցին ու նա թերուելով, անխօս, ձիուցը ցած գլորուեց: Մահը վայրկենական էր:

Հեղինէն մի ձիւ արձակեց, ուղեցաւ բռնել ներան, բայց արաբական զնդից մի քանի զինուորներ շրջապատեցին իրան: Ինչպէս երևում էր, նրանց հրամայուած էր սպանել Արծրունեաց օրիորդին. որովհետեւ նրանք ուզում էին իրան կենդանի բռնել:

Վրէժխնդրութեան սոսկալի բոցով լցուեցան Հեղինէի աչքերը և նա զգաց, որ այլ ևս իրեն փրկութիւն չկայ, որ ինքը պիտի ընկնի թշնամու ձեռքը, ուստի լաւ համարեց կենդանի նրանց ձեռքը չընկնել և նա իւր արիւնաթաթաւ սուրը վրայ բերելով ջախջախեց իրեն մօտեցող զինուորի գլուխը: Նա ընկաւ, բայց նրա տեղը ուրիշները բուսան, այդ ժամանակ նա զգաց, որ ով որ իւր ուսին մտրակով խփեց, մի վայրկեան սոսկալի ցաւ զգաց և ապա ամեն բան մոռացաւ: Նա մտրակեց ձիուն: Ձին ահաղին թուիչ արաւ, իւր ոտքերի տակ կոխկոռտեց մի բանի մարդկանց և ապա սլացաւ մթութեան մէջ, տանելով իւր հետ Հեղինէին, որը ամուր կպել էր ձիու թամբին և ինքն էլ չէր հասկանում թէ ուր է գնում. . Ձին թռչում էր առաջ ոչ մի արգելքի վրայ ուշք չդարձնելով, երբ նրա ոտքը քարին կպաւ և նա իւր երկու ոտքի վրայ չօրելով վայր գլորեց Հեղինէին: Հեղինէն ցաւից սոսկալի հառաչանք արձակեց և ձեռքը դէպի

ուսը տարաւ, ուսը կտրուած էր սրով և այնտեղից հոսում էր տաք արիւնը:

— Ի՞նչպէս վերջացաւ կռիւը, մտածեց նա և առանց ուշք դարձնելու իւր վէրքից հոսող արեանը պարկեց թաց խոտի վրայ և աչքերը դարձրեց դէպի անողորմ մոխրագոյն երկինքը: Ա՛խ, մերսնր ամենքը կոտորուեցան, ամենքը մեռան, շարունակեց հա, իսկ ինչ եղաւ Աշոտ Երկաթը... Ա՛խ, հայր, դաւաճան և ստոր արարած... Բայց ինչքան անուշ է այստեղ, կարծես շուրջս մանուշակներ լինին դուրս եկած, ես չեմ ուզում ուրիշ տեղ ընտրել, այստեղ շատ լաւ է, հանգիստ, խաղաղ... Թողէք ինձ, ասաց նա և ոյժ արաւ աչքերը փակելու, այն ինչ նրա աչքերը բաց էին և անշարժ հայեացքով դիտում էր երկինքը, կարծես ուզում էր թափանցել երկնքի գաղտնիքի մէջ:

Հեռուից լսում էին ձիանց դոփիւններ, մաքուկանց ոտքերի ձայներ, որոնք շտապ շտապ հեռանում էին: Նրանք կարծես հալածուած մի ինչ որ աներևոյթ զօրութիւնից, փախուստ էին տալիս, առանց նկատելու Հեղինէին, որ ընկած էր մի փոսի մէջ, իսկ մի քանի քայլ նրանից հեռու նրա ձին, որը նոյնպէս կուռում էր կեանքի և մահուան հետ:

Հեղինէն հետզհետէ նուազում էր. արիւնը գեռ ըղխում էր նրա վիրաւոր ուսից:

— Է՛յ, նաժիշտներ հագցրէք ինձ ամենաքնքոյշ կերպաններ, հիւսեցէք մազերս և օծեցէք անուշահոտ ջրերով, ես պիտի կաքաւեմ իմ սիրելի պարը, այդ շատ է դիւր գալիս հօրս և ես ուզում եմ նրա սիրտը շահել, նա առանց այն էլ վրդովուած է... բայց չէ

ես չեմ կարող, սիրտս հանգիստ չէ, յայտնեցէր հօրս, որ ես այսօր հիւանդ եմ, չեմ կարող պարել: Դուք երգեցէք, նուագեցէք բարձր և բարձր... Բայց չէ, սպասեցէք, շատ բարձր պէտք չէ, միթէ չէք խղճում ինձ, ականջներս ծակում են... Այս ուր են գնում, ինձ տանում են, ես բարձրանում եմ վեր. շուտով կը գլորուեմ ցած... Հեռու ինձանից, հեռու... Հա, դաւաճան է հայրս, ես չեմ ուզում նրա դուստրը լինել, նա իւր փառքի համար ոտնատակ է տալիս ամեն սրբութիւն, բայց ես չեմ անիլ... Զարմանալի բան, ես կարծես կրկին բարձրանում եմ, ինձ կարծես տանում են վեր, անի, դէպի ուր... ես վախենում եմ, վայր կընկնեմ...

Եւ հեղինէն երեակայում էր իրան անհուն բարձրութիւնից ցած գլորուելիս: Նա կծկուեց և ապա սկսեց թաց խոտերը պոկել և հողը չանկուտել: Զախ ձեռքը չէր շարժում, նա արդէն ուժից ընկած էր, ձախ ուսը վիրաւորուած լինելու պատճառաւ:

Անցաւ մի փոքր ժամանակ: Զօրս կողմը տիրում էր արդէն խորին լուութիւն, ոչ մի ձայն, ոչ մի շշուկ այլ ևս չէր խանգարում լուութիւնը, երբ հեռուից լսուեցան ձիաների դոփիւնների ձայներ:

Հեղինէն ուզեց գլուխը բարձրացնել և նայել այն կողմը, բայց ոյժերը չներեցին և նա կէս թրմած, կէս զգաստացած իւր լսելիքը սրեց: Զայները մօտեցան և իսկոյն հեռացան նրանից: Հեղինէն ըզզաց, որ հեծեալ մարդիկ են անցնում իւր մօտով, բայց թէ ինչ մարդիկ են և ինչու այդպէս շուտ անցնում են, նա չկարողացաւ հասկանալ: Նա կրկին սկսեց զառանցել:

— Զարմանալի բան, երկինքը հետզհետէ սկսում է ցածրանալ, ես նրան ձեռքով կը հասնեմ, ահա լուսինը, ինչքան նա մեծ և ահաւոր է երևում, իսկ աստղերը... տեսէք ինչպէս վազում են, փախչում են երկնքից, կարծես մէկը հալածելիս լինի նրանց... Վայ, ես այս տեսակ բան չեմ տեսել, մեր Վասպուրականում այդ տեսակ բաներ չեն պատահում: Այստեղ գետինն էլ է շարժվում, տես, ինչպէս օրօրում է նա ինձ... Ե՛հ, աւելի լաւ է ուշադրութիւն չդարձնեմ, ես վախենում եմ այդ տեսակ բաներից: Ես կը փակեմ աչքերս, աւելի լաւ է քնեմ, քունը ինձ կը խաղաղացնի... Եւ նա երեակայելով թէ քնում է, ճիգ էր անում աչքերը փակելու, բայց նրանք կրկին բաց էին լայն, ապուշ կըթաժ, որոնց առաջ, երկնքի վրայ, սողում էին ամպերը...

— Ինչքան հանգիստ է այսպէս, ինչպէս հանգիստ են նեարդերս, ես խաղաղ եմ, անվրդճի, հանգիստ...

Ու քաղցը նիրհը պատում էր նրան և իւր քնքոյշ թևերով տանում հեռու և հեռու, ով գիտէ ո՞ր աշխարհը, գիւթական ուր երկիրը...

ԺԵ.

Մամաց կամաց արշալոյսը բացվում էր...

Երկնքից արագապէս խոյս էին տալիս մոխրագոյն ամպերը և կորչում անհուն եթերի մէջ... Բացում էր արշալոյսը, սկսում պայծառ առաւ օտը:

Բայց տխուր, սոսկալի էր այդ առաւօտը Աշոտ Երկաթի համար: Նրա գնդերը սարսափահար փախ-

շում էին որպէս աներեւոյթ թշնամուց հալածուած, խումբ խումբ, հատ հատ, ոմանք ձիով իսկ ոմանք ոտքով: Իշխանաւորը զինուորին չէր ճանաչում, իսկ զինուորը իշխանաւորին, ամեն մէկը իւր գլխի հոգսի մէջ էր, ամեն մէկը աշխատում էր շուտով խոյս տալ Դենայ շրջակայքից և կորչել հեռու և հեռու...

Եւ սարսափահար մարդկանց այդ խումբը ուղղում էր դէպի Երազդաւոր, ոչ թէ ուղիղ ճանապարհով, այլ լեռների, ձորերի և մացառների միջով: Խելազարների նման նրանք վազում էին առաջ, առանց նկատելու, որ թշնամին այլ ևս իրենց չէ հալածում և թէ նրանք բաւականացել էին իրանց զինդերը խորտակելով: Եւ այնտեղ, ուր առաջ ծածանում էին Աշոտ Երկաթի և Արծրունեաց սեանիշ դրօշները, այժմ տնկուած էին Աշոտ բռնաւորի և Գագիկ Արծրունու դրօշակները: Էլ չկային Աշոտ Երկաթի յաղթական գնդերը, նրանք ցաք ու ցրիւ էին եղել, իսկ ոմանք անշունչ փռուած էին պատերազմի դաշտում:

Փախստական մի խմբին ճանապարհին պատահեց մի ուրիշ փոքրիկ խումբ: Փախստականները ուղում էին իրանց կիսաշունչ ձիաների գլուխները ետ դարձնել և փախչել այդ խմբից, որոնց թշնամու տեղ ընդունեցին, երբ մի խրոխտ ձայն կանգնեցրեց նրանց:

— Սպասեցէք, դէպի ո՛ւր էք այդպէս խելազարների նման վազում, կանչեց ձայնը:

Փախստական խումբը մեխուածի նման կանգ առաւ և գլխարկները վերցրեց:

— Ի՞նչ է պատահել, կանչեց խեղտուած ձայնով

նոր խմբի մէջ գտնուող հոգևորականը, որ Մարտիրոս վանահայրն էր: Նրա աչքերում երևում էին յուսահատութեան արցունքներ, նա ամեն բան հասկացել էր:

— Հայրս սուրբ մենք կորանք:

— Բոլորը՞...

— Ամենքս ոչնչացանք: Դաւաճանութիւնը մեզ բոլորիս ոչնչացրեց:

— Իսկ Աշոտ Երկաթը...

— Նա էլ փախուտ տուեց: Ա՛խ եթէ Իւսուֆի գունդը չդաւաճանէր, նրանք կրկին ոչինչ չէին կարող անել թէև քնած ժամանակներս յարձակուեցան:

— Իսկ կոտորածը շատ է:

— Խիստ շատ, հայր սուրբ, թիւ ու համար չկայ: Մեր զօրքերի մեծ մասը ընկան դաշտում:

— Իսկ Արծրունեաց օրիորդը ի՞նչ եղաւ:

— Ես տեսայ նրան կռուի խիստ ժամանակ, երբ նա կուում էր թշնամիների հետ. իսկ այնուհետև թէ ի՞նչ եղաւ չգիտեմ: Կռիւր այնքան սոսկալի էր, որ մերոնց նրանցից ջոկել անհնար էր: Դա մի կատարեալ դժոխք էր, ուր մորթւում էին հարիւրաւոր մարդիկ: Մարտիրոս վանահայրը լուռ կացաւ, նրա դէմքին մի այնպիսի մռայլ պատեց, որ նայողը կը սարսափէր: Փախստական խումբը նկատելով, որ հայր սուրբը այլ ևս ոչինչ չի խօսում, գլուխ տուեց Մարտիրոս հօրը և կրկին սլացաւ առաջ:

Մարտիրոս հայրը մի փոքր ժամանակ կանգ առաւ, մի խոր հոգոց քաշեց և ապա դառնալով իւր խմբին ասաց.

— Տղերք, մենք պիտի գտնենք Արծրունեաց օրի-

չում էին որպէս աներեւոյթ թշնամուց հալածուած, խումբ խումբ, հատ հատ, ոմանք ձիով իսկ ոմանք ոտքով: Իշխանաւորը զինուորին չէր ճանաչում, իսկ զինուորը իշխանաւորին, ամեն մէկը իւր զլխի հոգսի մէջ էր, ամեն մէկը աշխատում էր շուտով խոյս տալ Դենայ շրջակայքից և կորչել հեռու և հեռու...

Եւ սարսափահար մարդկանց այդ խումբը ուղղում էր դէպի Երազգաւոր, ոչ թէ ուղիղ ճանապարհով, այլ լեռների, ձորերի և մացառների միջով: Խելագարների նման նրանք վազում էին առաջ, առանց նկատելու, որ թշնամին այլ ևս իրենց չէ հալածում և թէ նրանք բաւականացել էին իրանց գընդերը խորտակելով: Եւ այնտեղ, ուր առաջ ծածանում էին Աշոտ Երկաթի և Արծրունեաց սեանիշ զրօշները, այժմ տնկուած էին Աշոտ բռնաւորի և Գագիկ Արծրունու զրօշակները: Էլ չկային Աշոտ Երկաթի յաղթական գնդերը, նրանք ցաք ու ցրիւ էին եղել, իսկ ոմանք անշունչ փռուած էին պատերազմի դաշտում:

Փախստական մի խմբին ճանապարհին պատահեց մի ուրիշ փոքրիկ խումբ: Փախստականները ուղում էին իրանց կիսաշունչ ձիաների գլուխները ետ դարձնել և փախչել այդ խմբից, որոնց թշնամու տեղ ընդունեցին, երբ մի խրոխտ ձայն կանգնեցրեց նրանց:

— Սպասեցէք, դէպի ուր էք այդպէս խելագարների նման վազում, կանչեց ձայնը:

Փախստական խումբը մեխուածի նման կանգ առաւ և զլխարկները վերցրեց:

— Ի՞նչ է պատահել, կանչեց խելագուած ձայնով

նոր խմբի մէջ գտնուող հոգևորականը, որ Մարտիրոս վանահայրն էր: Նրա աչքերում երևում էին յուսահատութեան արցունքներ, նա ամեն բան հասկացել էր:

— Հայրս սուրբ մենք կորանք:

— Բոլորդ...

— Ամենքս ոչնչացանք: Դաւաճանութիւնը մեզ բոլորիս ոչնչացրեց:

— Իսկ Աշոտ Երկաթը...

— Նա էլ փախուտ տուեց: Ա՛խ եթէ Իւսուֆի գունդը չդաւաճանէր, նրանք կրկին ոչինչ չէին կարող անել թէև քնած ժամանակներս յարձակուեցան:

— Իսկ կոտորածը շատ է:

— Խիստ շատ, հայր սուրբ, թիւ ու համար չկայ: Մեր զօրքերի մեծ մասը ընկան դաշտում:

— Իսկ Արծրունեաց օրիորդը ի՞նչ եղաւ:

— Ես տեսայ նրան կռուի խիստ ժամանակ, երբ նա կուում էր թշնամիների հետ. իսկ այնուհետև թէ ի՞նչ եղաւ չգիտեմ: Կռիւր այնքան սոսկալի էր, որ մերոնց նրանցից ջոկել անհնար էր: Դա մի կատարեալ դժոխք էր, ուր մորթւում էին հարիւրաւոր մարդիկ: Մարտիրոս վանահայրը լուռ կացաւ, նրա դէմքին մի այնպիսի մռայլ պատեց, որ նայողը կը սարսափէր: Փախստական խումբը նկատելով, որ հայր սուրբը այլ ևս ոչինչ չի խօսում, գլուխ տուեց Մարտիրոս հօրը և կրկին սլացաւ առաջ:

Մարտիրոս հայրը մի փոքր ժամանակ կանգ առաւ, մի խոր հոգոց քաշեց և ապա դառնալով իւր խմբին ասաց.

— Տղերք, մենք պիտի գտնենք Արծրունեաց օրի-

որդին, կենդանի թէ մեռած նա մեր ձեռքը պիտի հասնի, պէտք չէ օրիորդին թողնել թշնամիների ձեռքում կամ նրա դիակը գիշակեր թռչուններին: Հտապենք առաջ, պատերազմի դաշտը հեռու չէ մեզանից:

Եւ կտրիճների այդ խումբը սլացաւ առաջ դէպի կռուի դաշտը: Հատ ժամանակ չանցաւ և Մարտիրոս հօր առաջ բացուեցաւ այդ դաշտը, ուր դեռ փռուած էին դիակների կոյտերը:

Նրանք իջան ձիերից և նրանցից մի քանիորդ գգոյշ առաջ անցան:

Սոսկալի և սրտաճմլիկ տեսարան էր ներկայացնում այդ դաշտը, ուր հայը հայու կեանք էր խաւարեցրել:

Դիակներից մի քանիսը փռուած էին երեսներով գէպի գետին, գէպի մայր հողը, իսկ միքանիսները մէջքի վրայ պառկած լինելով իրենց անշարժ, բայց սաքսափով լցուած հայեացքը դարձրել էին գէպի վեր, գէպի կապոյտ եթերը, ուր ջինջ երկնակամարի վրայ լողում էին թափանցիկ սպիտակ ամպեր... Ամպերը թռչում հեռանում էին, նրանց տեղ բացում կապոյտ եթերը, բայց սառած, ապուշ կըրթած հայեացքները կրկին նայում էին վեր... Ինչ էին ուզում նրանք վերևից, ինչու նրանք միշտ վեր էին նայում, առանց իրենց դէմքի մկանունքները շարժելու, մինչև անգամ այն ժամանակ, երբ իրենց հենց գլխի վրայ պտտւում էին ագռաւները և ապա դրանց սառած հայեացքի վրայ սուր, թափանցող հայեացք ձգելով՝ արձակում էին իրենց ուրախաձայն կոնչիւնները և սլանում ցած: Մի բոպէ էլ և այդ

դիակների լայն բացուած աչքերի տեղ երևում էին խոր, փոս ընկած ակնակապիճները...

Տեղ տեղ, մացառների և թփերի տակ ընկածների մէջ միայն շարժողութիւն կար. բայց շատ թոյլ և յուսահատական շարժողութիւն: Նրանցից մի քանիսը չանկրտում էին հողը, պոկոտում կանաչ խոտերը, մի վերջին ցնցում անում և մնում անշարժ:

Մարտիրոս հօր խմբից մի քանի մարդ, փորսող տալով անցնում էին մի դիակից միւսը, քննում նրանց դէմքերը և ապա գլուխները շարժելով առաջ գնում:

Նրանց աշխատանքը ապարդիւն էր անցնում գտնելու Հեղինէի և Աստղիկէի դիակները այն ինչ շատ առաջ գնալ չէին կարողանում, քանի որ այնտեղ, ուր առաջ կանգ էր առած Աշոտ Երկաթի գունդը, այժմ ծածանում էր Արծրունեաց Գազիկի դրօշակը: Մի անգգոյշ քայլ և նրանք կը նկատուէին նրանցից և այն ժամանակ նրանց փրկութիւն չկար:

— Նրանց դիակները ոչ մի տեղ չկայ, իսկ մենք համարեա մօտեցել ենք Գազիկ Արծրունու բանակին, շնչաց մի զինուոր միւսին:

— Զկայ, պէտք է ետ դառնալ և մտնել ձորը թէ չէ...

— Սա... չէս լսում, ով որ գէպի մեզ է գալիս պէտք է մեռած ձեւանալ թէ չէ էլ չենք վեր կենալ:

Նրանք լռեցին և երկուսն էլ դիակների նման տարածուեցին:

Այդ ժամանակ, յիշաւի, նրանք նկատեցին մի մարդ, որ դանդաղ քայլերով անցնում էր վիրաւորների մէջ և տխուր հայեացքով չորս կողմը դիտում:

Կարծես նա էլ ում որ պտրում էր: Մարտիրոս հօր զինուորները նայեցին նրա դէմքին և սարսուեցան: Այդ մարդը, որ կանգ առաւ հենց իրենց զլխի վրայ, ինքը Գազիկ Արծրունին էր:

— Ինչքան կոտորած, շշնջաց նա, ամեն կողմը դիաթաւալ ընկած են գոհերը, իսկ նա չկայ ու չկայ, հայը հայուն կոտորեց, հայը հայ ընտանիքի կորուստեան պատճառ եղաւ, ինչո՞ւ համար: — փառքի, այն փառքի, որի ետեւից ամենքս ենք վազում: Բայց ես արդէն, այս իսկ վայրկեանից, զգուեցի այդ փառքից, էլ չեմ ուզում ես զան, տուէք միայն իմ դուստրը, չեղինէն... Ատելի Աշոտ, դարձրու աղջկանս, դարձրո՛ւ, թէ չէ երկնքին վկայ եմ կանչում, որ աշխարհիս թոյնը քեզ վրայ կը թափեմ: Այս կուում յաղթուեցիր դո՛ւ, բայց կրկին տարար իմ սիրտը, իմ հոգին...

Գազիկ Արծրունին լռեց, իւր պղտոր հայեացքը շուրջը դարձրեց և ապա դանդաղ կրկին ետ դարձաւ:

Գազիկ Արծրունու հեռանալուց յետոյ զինուորները ազատ շունչ քաշեցին:

— Պէտք է ետ դառնալ, լաւ էր որ մեզ չնկատեց, թշուառականը չի իմանում, որ մենք էլ նրա աղջկանն ենք փնտռում:

— Լաւ բան իմացանք, դրա խօսքերից երևում է, որ նա գերի չէ բռնուած, ուրեմն չեղինէն և Աստղիկը կամ սպանուած պիտի լինին կամ փախուստ տուած, եթէ սպանուած են՝ դիակները պիտի գրտնենք, իսկ եթէ չէ հօ աւելի լաւ, վաղ թէ ուշ նրանք կերևան:

— Գնանք դէպի ցած, այնտեղ էլ տեսնենք և ապա վերադառնանք մեր խմբի մօտ:

— ձիշտ է, ցած պիտի գնալ, ես նկատում եմ, որ բանակի մօտերը արդէն դիակները հաւաքում են, չեմ տեսնում ինչ ահագին կոյտեր են կազմել, ասաց մէկը բարձրացնելով գլուխը:

— ձիշտ որ նրանք շուտով մեզ էլ կը հասնեն:

Նրանք շտապ թեքուեցան մի կողմը և յանկարծ կանգ առան:

— Գտանք, կանչեցին երկուսը միասին և վրայ վազեցին դէպի մի դիակ, որի կրծքից դուրս բղխած արիւնը լճացել էր շուրջը և թանձրացել:

Նրանք բարձրացրին դիակի գլուխը և խորին կսկիծը անցաւ երկու զինուորների սրտով:

— Սա Աստղիկի դիակն է, ասաց մէկը:

— Խեղճ, ինչքան սիրուն է, դէմքի քնքոյշ գծադրութիւնը մեռած ժամանակն էլ է պահել:

— Բարձրացրու դիակը, պէտք է տանել սրան, Մարտիրոս հօր հրամանը այդպէս է: Այստեղ կարելի է ծունկ չորած գնալ, մեզ չեն նկատի, մնաս չկայ, թող մի փոքր մեր ծնկները քարերին քսուի: Նրանք առաջ անցան տանելով իրենց բեռը, երբ նրանց առաջը մի փոս բացուեցաւ, իսկ փոսի մօտ ձիու անշունչ դիակ:

— Սպասիք, ցած դիւր, այս ձին ես ճանաչում եմ, չեղինէի ձին է, ասաց մէկը և իսկոյն ցած թռուաւ վրի մէջ: Բայց այնտեղ բացի ձիու դիակը ոչինչ չնկատեց:

— Ե՛հ, կամ չեղինէի դիակը տարել են կամ նա այստեղ մօտերը ում է, նա, ինչպէս երևում է, հէնց այստեղ էլ ընկել է:

—Ահա արեան հետքեր խոտերի վրայ, պէտք է հետևել արեանը գուցէ գտնուի:

Նրանք թողին Աստղիկի դիակը և մի քանի քայլ առաջ գնացին, երբ մի ահագին քարի տակ երևեցաւ Հեղինէի դժգոյն մեռելային դէմքը: Նրա սաղաւարտը ընկած էր մի կողմը, իսկ ալիքանման մագերը թաթախուել էին արեան մէջ և թանձրացել:

—Աստուած իմ, նա կենդանի է, ասաց զինուոր-
ներից մէկը և ձեռքը դրեց նրա սրտին, Սիրտը բա-
բախում էր թոյլ, աննշան: Կեանքի վերջին թելն էր
մնացել նրա մէջ,

Հեռու չէր Մարտիրոս հայրը և մնացած խումբը: Զուտով Հեղինէի կիսաշունչ մարմինը և Աստղիկի դիակը տեղափոխեցին այնտեղ, ուր Մարտիրոս հայ-
րը կարճ աղօթք մըմնջաց: Հեղինէի վէրքը իւր ձեռ-
քերով կապեց և ապա պատգարակ շինելով, Հեղի-
նէին վրան դրին և Աստղիկի դիակն էլ հետները
վերցնելով ետ բաշուեցան դիակների դաշտից:

Երբ որ հասան մօտակայ վանքին, Աստղիկի
մարմինը հողին յանձնեցին, ուր սգալից թաղման
կարգը Մարտիրոս հայրը կատարեց, իսկ զիննալ
խումբը իրենց նիզակները ցած իջեցրին ի պատիւ
Աստղիկի: Երբոր նրա մարմինը կլանեց սև հողը, մի
քար դրին նրա գերեզմանի վրայ, իսկ իրենք շուտով
հեռացան տանելով իրենց հետ կիսամիտ Հեղինէին...

Ժ. 2.

Աշոտ Երկաթը մի փոքրիկ խմբով ետ քա-
շուելով պատերազմի դաշտից, կանգ էր առել մի լե-
ռան լանջին, որպէս զի մի փոքր դադար տայ յոգ-
նած ձիերին և ապա կրկին ճանապարհը շարունակի:
Ձիերը արածում էին կանաչ սիգաւէտ խոտում, իսկ
ինքը թէկն տուած մի յաղթանդամ կաղնի ծառի
բնին, լուռ նայում էր իւր առաջ վառուող խարոյ-
կին, որի թոյլ ճառագայթները լուսաւորում էին նրա
դժգոյն, մեռելային դէմքը:

Սօտ քսան թիկնապահ զինուորներ էլ մի փոքր
հեռու նոյնպէս կրակ էին վառել և շտապով մի գառն
էին խորովում և իրենց թագաւորի համար ընթրիք
պատրաստում: Բայց Աշոտ Երկաթը չէր էլ տեսնում
թէ ի՞նչ է կատարում շուրջը և թէ ո՞ւր է գտնուում
ինքը. նա իւր պղտոր հայեացքը դարձրել էր դէպի
այն կողմը ուր տարածւում էր Դուին քաղաքը և ուր
ընկան իւր գունդերը: Այնտեղ հեռու, խորին մթու-
թեան մէջ երևում էին կրակէ թոյլ ցումունքներ, ո-
րոնք հայոց թագաւորի սրտում թողնում էին խորին,
անբուժելի կսկիծներ: Դեռ մի քանի ժամ առաջ ինքն
էր այդ խարոյկների մօտ յաղթական կերպիւ նստած
և իւր անպարտելի դրօշակն էր ծածանում, իսկ այժմ
ո՞վքեր էին այնտեղ կրակ վառել և ո՞ւմ դրօշակն էր
ծածանում — իւր թշնամիներինը, դաւաճան հայ զըն-
դերինը, որոնց վրայ մտածելիս սարսուռ էր Աշոտ
Երկաթը և բարկութեան ալիքները անցնում էին նրա
դէմքի վրայ: Օ... ի՞նչ ամօթալի դրութիւն, խայ-
տառակ վիճակ: Եւ քանի յիշում էր իւր այդ դրու-

Թիւնը, քանի նա միտն էր բերում իւրայնոց կոտորածը, այնքան նրա սիրտը ճնշվում էր և խորին կսկծից արտասուքները պատրաստ էին դուրս ժայթքելու նրա աչքերից:

Ու նա երկար ժամանակ, անթարթ, ապուշ կըրթած աչքերով նայում էր դէպի Դուինը և աւելի ու աւելի յուզւում: Կամաց կամաց մոռանում էր իւր ներկայ դրութիւնը և մի տեսակ անհասկանալի դրութեան մէջ ընկնում: Հին հին, անցած գնացած մտքերը նորից պաշարում էին նրան և յոգնեցնում նրա առանց այն էլ յոգնած ուղեղը և նա ընկնում էր մտքերի այն տեսակ քաօսի մէջ, որոնք ոչ մի բանի վրայ կանգ չէին առնում, բայց մի տեսակ շուարման մէջ էին ձգում նրան:

Նրա մտքի մէջ անցաւ նաև իւր հայրը, յիշեց իւր մանկութիւնը, յիշեց իւր հօր՝ Սմբատ արքայի խանդաղատանքը և ուզեցաւ փղձկալ, լալ երեսայի նման, որպէս զի ամօրի իւր վշտերը, թեթեանայ իւր կսկիծը, բայց այդ իսկ ըոպէին մտաբերեց հօր նահատակութիւնը, երկնքից, իջնող լոյսը և նրա աղերսող ու թալկացած աչքերը:

— Հայր, օգնիր որդուդ, դուրս բեր ինձ այս անելանելի դրութիւնից և խորհուրդ տուր ինձ, մըմընջաց Աշոտ Երկաթը և թախիծով լի աչքերը դարձեց դէպի երկինք, որտեղից իջել էր լոյսը և իւր հօր ստուերը:

Ջարմանալի բան...: դորշ, մթին ամպերի մէջ, այդ իսկ ըոպէին, երևաց մի թոյլ լուսաւորութիւն, որը ցնցեց Աշոտ Երկաթի ուղեղը և նրա սիրտը սկսեց արագ արագ տրոփալ, կարծես թէ նա ուզում

էր գուրս թռչել այն նեղ կապանքներից, ուր նա չէր կարողանում ազատ ու հանգիստ տրոփալ...

Խեղագարի նման Աշոտ Երկաթը ամպի այդ թոյլ լոյսին էր նայում և սպասում նրան՝ իւր հօրը: Նա կարօտ էր Սմբատ արքայի խրախուսանքին և նա սպասեցնել չէր տալիս: Աշոտ Երկաթը տեսնում էր թէ ինչպէս այդ թոյլ լոյսը կամաց կամաց իջնում էր ցած, թէ ինչպէս ամպերը բսւում էին մօտակայ բլրի զագաթին և այնտեղ յառաջացնում մի անորոշ բոց: Անթարթ, անշարժ աչքերով Աշոտ Երկաթը նայում էր այդ բոցին, որ հետզհետէ մօտենում էր իրեն և մարդկային կերպարանքի ձև ստանում...

Անցան մի քանի տանջալից ըոպէներ և Աշոտ Երկաթը տեսաւ հօրը իւր առաջ կանգնած, որը իւր թախիծով լի աչքերը դարձրել էր դէպի իրեն: Նա դէնք ու զրահի մէջ էր կորած, ճիշտ այնպէս, ինչպէս երևեցաւ Դուինում: Նոյն անշարժ, աղերսող հայեացքը, ինչպէս առաջ...

— Հայր, գթա ինձ... կանչեց Աշոտ Երկաթը և ձեռքերը տարածելով դէպի արքան, հեկեկաց երեսայի նման:

— Քաջացիր, որդեակ, թող հեռու փախչի քեզանից յուսահատութիւնը: Կեանքը փորձանքների ու տանջանքների մի բով է, որի միջով անցնում է մարդկութիւնը: Առանց փորձանքի, առանց անյաջողութիւնների չկայ կեանք և այդ փորձանքների ու տանջանքների վրայ պիտի մարդս կանգնի իւր անդորրութիւնը: Մի երկնչիր, այն, ինչ որ ասելու եմ քեզ, թող չկոտրէ բո երկաթի կամքը: Դու հալածեցիր արաքներին, դու առար նրանցից իմ վրէժը և

ես հանգիստ եմ: բայց ցաւում է սիրտս, որ Հայաստանը քարուքանդ է լինում նոյն իսկ հայերի ձեռքով, որոնք նախանձից և փառասիրութիւնից կուրացած չեն տեսնում իրենց լաւը և աշխատելով քեզ ոչնչացնել, իրենց կորստեան ճանապարհն են հարթում... Ա՛խ, Աշոտ զգուշացիր, աւելի վատթար փորձանքը մօտենում է քեզ, քո կեանքի դէմ որոգայթներ են լարւում և հարազատներդ պատրաստւում են շաղախել իւրեանց ձեռքերը քո արեան մէջ...

— Ո՛հ, սոսկալի ռճրագործութիւն, մոռնաց Աշոտ Երկաթը, ասա՛, հայր իմ, մի՞թէ ես արժանի եմ դրան, մի՞թէ ես վատ եմ և անարգ, որ հարազատներս էլ իմ դէմ են զինւում:

— Ոչ, լսիր ինձ: Քո ցանկութիւնը բարի է, հայր ես դու ժողովրդեան, բայց նենգաւոր լեզուները թոյն են պատրաստում քեզ համար: Զգուշացիր ամեն բանից, փոթորիկը մօտենում է քեզ... ասաց Սմբատ արքան և երեսը շուռ տուեց, որ որդին չտեսնի իւր արտասուքները. ապա նա դանդաղ քայլերով սկսեց հեռանալ նրանից:

— Բայց, հայր, սպասիր մի փոքր էլ, կանչեց Աշոտը և յուսահատութիւնից սկսեց մատները կոտրատել:

— Ես ասացի ամեն բան, կրկնեց ստուերը և յանկարծ հանգաւ, չբացաւ նա, թողնելով Աշոտ Երկաթին յուսահատ և բեկեալ սրտով:

Այդ միջոցին արեւելեան հորիզոնը շառագունել էր և լոյսը կամաց կամաց բացւում էր: Աշոտ Երկաթը վեր կացաւ տեղից. նրա մարմինը կարծես ջարդուած լինէր. իսկ գլխի վրայ կարծես մի ծանրու-

թիւն լինէր դրած: Նա թոթափեց իրենից թմրութիւնը և նշան տուեց իւր թիկնապահներին, որոնք մի ալնթարթում ձի նստան և սլացան առաջ: Այդ դէպքից մի ամիս յետոյ Աշոտ Երկաթը նոյն տեղով վերադառնում էր դէպի Դուին, մի ահաւոր գնդի գլուխ անցած, որպէս զի տալն սւ վրայ անի Դուինը, բայց Դուին քաղաքի առաջ զիջանելով Յովհաննէս կաթողիկոսի թախանձանքներին, թողեց Աշոտ սպարապետին և իւր զօրքերով բաշուեց դէպի Ուտիք, ուր ապստամբել էր ուտէացւոց վրայ կարգուած Մովսէսը:

Ուտիքում Աշոտ Երկաթը մեծ ջարդ տուեց ապստամբ Մովսէսին, ուր սպանուեց նաև Մովսէսը և ապա նրա տեղ կարգելով Ամրամ անունով մի ուժեղ մարդու, որ իւր ուժեղութեան համար Յլիկ էր կոչվում, Աշոտ Երկաթը շտապեց վերադառնալու դէպի Հիրակ:

ԺԷ,

Չարաբաստիկ կոտորածից անցել էր մի քանի ամիս:

Գէորգ Մարգալետունի իշխանը իւր փոքրաթիւ թիկնապահներով դէպի Երազգաւոր էր շտապում:

Գիշեր էր: Լիալուսինը իւր խորհրդաւոր աղօտ լուսաւորութիւնը տարածել էր շուրջը և մի տեսակ ինքնամոռացութեան մէջ ձգել իշխանին: Նա դնում էր անհոգ, առանց երկիւղ կրելու թշնամիներից: Այս

մտքեր ալեկոծում էին նրա հոգին և վերդովում սիրտը:

— Էհ, ինչ որ լինի, ես պիտի բանամ սիրտս նրա առաջ և ամեն բան խոստովանեմ: Համբերել այլ ես անկարելի է, սրտիս բոցը քանի գնում սաստկանում է և գիշեր ցերեկ այլ ես հանգստութիւն չունիմ: Հեղինէ, գոռոզ Գազիկի դուստր, քո մի խօսքից է կախուած իմ կեանքը, նա այլ ես պէտք չէ ինձ, հրամայիր կրակը նետուել և Գէորգ Մարգաբետունեաց իշխանը առանց վարանման կը կառարէ այդ, միայն թէ իմանայ որ դու քաղցը աչքով ես նայում նրան, ասաց Գէորգ իշխանը ինքն իրեն և յանկարծ մտրակեց ձիուն և սլացաւ առաջ:

Կարծես մի ինչ որ աներևոյթ ոյժ մղեց նրան առաջ, բայց իսկոյն դանդաղացրեց ձիու ընթացքը:

— Իսկ Արծրունի Գազիկը միթէ կը համաձայնի ինձ նման թափառականի իւր աղջկայ ձեռքը տալու:

Նա թագաւոր է Վասպուրականի, իսկ ես ինչ եմ... մի աննշան իշխան, որը աստանդական կեանք վարելով, իւր կեանքը ուզում է գոհել օրինական թագաւորի համար: Գազիկ Արծրունին փառքի, շքեղութեան մէջ է և կրկին վազում է դրա ետևից, իսկ ինձ համար չկայ փառք, չկայ անդորրութիւն և իմ թշուառ կեանքը պիտի վերջանայ կռուի դաշտում. իսկ իմ մարմինը պիտի լափեն գիշակեր թռչունները... Խելացնորեմ ես, որ ձգտում եմ այդ բանին: Իսկ եթէ Հեղինէն սիրում է ինձ... Միթէ սրտերը հարցնում են բարձր և ցած աստիճան: Միթէ սիրոյ հարցնում են ինչու ես չեմ հարգում ինչ... Եւ մերօրայէս միթէ

Հեղինէն ատում է իւր հօրը նրա վատ և անարգ արարքների համար... Օ... եթէ Հեղինէն սիրում է ինձ, այն ժամանակ ոչ մի արգելք չի կարող մեզ միմեանցից բաժանել, եթէ անգամ անտակ վիհեր բացուին մեր առաջ: Նրա սէրն է ինձ պէտք, նրա մի բառն է ինձ համար թանկագին քան աշխարհիս փառքն ու գանձերը...

Նրանք արդէն մտնում էին Երազգաւոր քաղաքը, բայց Գէորգ իշխանը դեռ այդ չէր զգում:

— Տէր, ո՛ր կը հրամայես իջնելու, մենք արդէն մտանք Երազգաւոր, ասաց թիկնապահներից մէկը, մօտենալով Գէորգին:

— Ճիշտ որ, բայց շուտ հասանք, ուղղակի իջնաւանատանը պիտի իջնենք: Ես այս գիշեր ձեզ հետ պիտի անցկացնեմ և ապա վաղը գործերս վերջացնելուն պէս կամ դէպի կորուստ կերթանք կամ դէպի փրկութիւն, սլատասխանեց Գէորգ իշխանը:

Թիկնապահը նրա վերջին միտքը չհասկացաւ, բայց չհամարձակուեց հարցնել, միայն շատ զարմացաւ, որ Գէորգ իշխանը, ըստ սովորականին դէպի պալատ չէր շտապում, քանի որ պալատի դռները գիշեր ցերեկ բաց էր իւր տիրոջ համար:

Նրանք մտան իջևանատուն և շտապով խոր բունը պատեց թիկնապահներին, այն ինչ Գէորգ իշխանը քնել չկարողացաւ:

Եբբ որ բացուեց առաւօտուայ կենարար լոյսը, նա սրտատրոփ դէպի պալատ դիմեց, ուր ապրում էր Հեղինէն:

Հեղինէն, որին Մարտիրոս հայրը ազատել էր

Վաղօրդեան արևի ճառագայթների տակ, նստած պալատի պարտէզի կանաչ խոտի վրայ, նա ձեռքին մի դիրք ունէր, որ ավանութեամբ կարդում էր երբ ներս մտաւ Գէորգ իշխանը և առանց նրա ընթերցմունքը խանգարելու կանգ առաւ նրանից մի փոքր հեռու: Ի՞նչ հիանալի դիրք էր տուել օրիորդը իրան: Նրա սևորակ հրաշալի աչքերը յառած էին գրքի տողերի վրայ և այնտեղից ազահաբար քաղում էին մտքերը և իւր հոգւոյ մէջ սերմանում վեհ և Ստուգածային խօսքեր: Այդ երևում էր նրա դէմքի իւրաքանչիւր արտայայտութիւնից, ուր այնպէս պարզ արտացոլում էր հոգւոյ իւրաքանչիւր ելևէջը: Նրա մազերն խառն ի խուռն թափթփուել էին ուսերի վրայ և նա նմանում էր դիւթական մի հաւերժահարսի, որը կարող էր շարժել ամենաքաղաքիւրտ մարդուն անգամ: Նա սուրբ գիրք էր կարդում և կուսական սիրտը զարդարում էր սրբազան իմաստներով: Այդ բոլորն զոյգութիւն շունէր նրա համար եղկելի մարդկութիւնը իւր ստոր արարքներով այլ նա ամբողջովին ամփոփուած էր Աստուածային բարձր և վսէմ գաղափարներով... Նայում էր Գէորգ իշխանը նրան, նայում և չէր կշտանում նրա աննման դէմքը դիտելով: Նա կարդում էր Հեղինէի հոգին՝ նրա դէմքի նուրբ գծադրութեան վրայ և ինքն էլ ընկնում էր մի տեսակ յափշտակութեան մէջ, որ տանում էր իրեն դէպի ինքնամոռացութիւնը:

— Ո՛հ, աննման հրեշտակ, անարատ հոգի, անբիծ էակ, մըմնջում էր Գէորգ իշխանը և լուռ դիտում

խոր, մտածող աչքերով նայեց Գէորգ իշխանին: Գէորգ իշխանը սարսուց:

Մի քանի վայրկեան լուռ կացաւ Հեղինէն, կարծես դեռ նա մտածում էր սրբազան խօսքերի վրայ, ապա գիմելով Գէորգ իշխանին, ձեռքը մեկնեց նրան և ասաց.

— Ա՛... Գէորգ իշխան, բարի ես եկել:

Գէորգ իշխանը ծունկ չոգեց և համբուրեց նրա ձեռքը:

— Ի՞նչ լուր ունիս հայր Մարտիրոսից, հարցրեց Հեղինէն և մի այնպիսի հայեացք ձգեց Գէորգ իշխանի վրայ, որ քիչ մնաց որ, նա վայր ընկնէր:

— Հայր Մարտիրոսը ողջ է և աղօթում է ձեզ համար, ասաց Գէորգ իշխանը:

— Ապրի՛ նա, ասաց Հեղինէն և գիրքը ծալելով ոտքի կանգնեց:

— Դուք շտապում էք, օրիորդ, բայց ես ձեզ մի քանի բան ունէի յայտնելու, ասաց Գէորգ իշխանը և մի տեսակ շառագունումն անցաւ նրա դէմքի վրայ:

— Ի՞նչ բան, յայտնեցէք, ես պատրաստ եմ ամեն բան լսելու թէ լաւ թէ վատ: Այժմ իմ սիրտը ամեն բանի կը դիմանայ: Նա արդէն սովորեց ամեն վիշտ տանել:

— Եթէ թոյլ կը տաք միայն, որովհետեւ...

— Յայտնեցէք, բայց ինչու դուք դողում էք, ի՞նչ սոսկալի լուր ունիք հաղորդելու ինձ, որ շրթունքներդ չեն զօրում ասելու:

— 2է, օրիորդ, սոսկալի ոչինչ չկայ, այն, ինչոր ուզում եմ յայտնել ձեզ, իմ թշուառ կեանքին է վերաբերում:

—Թշուառ, չեմ կարծում: Ձեր կեանքն ամենա-
երջանիկ կեանքն է, քանի որ դա ծառայում է ազգին:
Վերջին խօսքերը սիրտ տուին Գէորգ իշխա-
նին և առանց տատանուելու չոգեց օրիորդի ա-
ռաջ և ասաց:

—Օրիորդ, թշուառ է այդ կեանքը, քանի որ
լափւում է բոցերով: Այդ կեանքը առանց ձեզ ոչինչ
չարժէ: Ես սիրում եմ ձեզ...:

Հեղինէն լուռ կացաւ, բայց նրա կրծքի արագ
բարախելը ցոյց էր տալիս թէ ինչ փոթորիկ բարձ-
րացրին այնտեղ Գէորգ իշխանի խօսքերը:

—Դուք լուռ էք, արհամարում էք ինձ, այնպէս
չէ...:

Կարմիր շառագունումն անցնում էր Հեղինէի
դէմքով և նրա աչքերը մի այնպիսի փայլ էին ստա-
ցել, որ նայողին հալեցնում էին: Բայց նա շուտով
զսպեց իւր վրդովմունքը, խեղդեց իւր հոգու մէջ
արտավիժող զգացմունքը և բռնելով իշխանի ձեռքը
բարձրացրեց նրան:

—Վեր կաց, իշխան, դու չպէտք է չոգես այն
օրիորդի առաջ, որին կորստեան ճանապարհիցն ես
փրկել:

—Բայց ասա՛, օրիորդ, մի խօսք միայն, սիրում
ես ինձ թէ արհամարում և յանդուգն քայլ համարում
իմ այս առաջարկութիւնը:

—Մի վրդովուի՛ր, իշխան, և լաւ լսի՛ր ինչ եմ
ասում քեզ: Դու արդեօք լաւ հասկանում ես թէ ինչ
ես առաջարկում ինձ: Կշռել ես քո ասածներդ թէ
սիրոյ բոբբոքման տակ յայտնում ես քո սէրը:
Ոչի՞տո՞ւ անուշ գիշերներ եմ անցրել և տե-

սել, որ առանց քո սիրոյ իմ կեանքը մի ըռպէ ան-
գամ չ'պիտի ապրի աշխարհում:

—Իսկ ես այդպէս չեմ մտածում: Քո կեանքը
շատ է պէտք մեզ: Այս ժամանակներում, երբ մենք
ապրում ենք, քեզ նմանների կեանքը շատ թանկա-
գին է: Սէրը պիտի լռէ այնտեղ, ուր սիրուց վսէմ
գործեր կան կատարելու, Ի՞նչ նշանակութիւն ունի
անհատական սէրը հայրենիքի սիրոյ առաջ: Ի՞նչու
չգոհել այդ անհատական սէրը վսէմ գործերին, որին
դու նուիրած ես:

—Բայց անհնարին է կռուել սիրոյ հետ:

—Եւ հենց դա է վսէմը, երբ յաղթում ես ամեն
արգելքներին և հայրենիքի սիրոյն զոհում: Մի՞թէ ես
էլ չէի կարող սիրել և սիրուիլ: Բայց զոհեցի և զո-
հում եմ այդ, լսում ես, զոհում եմ, որովհետեւ սրտե-
րի սիրուց աւելի բարձր սէր կայ և այդ սէրը հայրե-
նիքին ծառայելն է: Գնա՛, իշխան, կրակը մոխր,
կրկին ծառայիր հայրենիքիդ և այն ժամանակ...

—Ի՞նչ և այն ժամանակ...

—Եւ այն ժամանակ, երբ հայրենիքդ խաղաղ
կը լինի, հանգստացիր քո սիրոյ անուշ զրկում:

—Բայց մի՞թէ ես չեմ ծառայում հայրենիքիս:

—Այդ ես չեմ ասում: Դու արժանի ես ամեն
գովասանքի, բայց թէ ինչ զրուծեան մէջ է այժմ
Հայաստանը: Դու ինքդ լաւ գիտես որ ներքին և ար-
տարին թշնամիներից երկիրը ալէկոծ ծովի է նման:
Խաղաղացրու նրանց և այն ժամանակ ես ինքս պատ-
րաստ եմ քո յաղթական ճակատը համբուրելու:

—Լաւ, ես պատրաստ եմ կրկին հուր ու մոխիր
զնալու, միայն թէ դո՛ւ, Հեղինէ, ինձ սիրես:

— Ես սիրում եմ քեզ հէնց այս րոպէիս, իշխան, քեզ համար միայն բաբախում է սիրտս, բայց երդւում եմ ամենասուրբ կոյսով, որ ես քո կինը չեմ դառնայ, մինչև հայաստանի մէջ խաղաղութիւն չտիրի: Կրկին կրկնում եմ, գնա դէպի կրակը և քո օրինակով ամաչացրու Գաղիկ Արծրունուն, այնուհետև իմ բազուկները պատրաստ են քեզ, իմ սիրելւոյս գրկելու:

Գէորգ իշխանը յափշտակուած էր հեղինէի խօսքերից, նրա սրտի միջով մի այնպիսի կայծեր թռան, որ էլ չհամբերեց, գրկեց հեղինէին իւր բազուկների մէջ և նրանց շրթունքները հպուեցաւ իրար:

— Ես մեղաւոր եմ քո առաջ, օրիորդ, բայց յոյս ունիմ արդարացնելու քո խօսքերը: Եթէ Աստուած իմ կեանքը բաշխեց, դու ինձանից աւել ոչորի չես պատկանի, այժմ մնաս բարև, էլ երկար ժամանակ չենք տեսնուի իրար հետ, ասաց Գէորգ իշխանը և մի վերջին համբոյր տալով, շտապ քայլերով հեռացաւ նրանից:

Հեղինէն երկար ժամանակ նայեց նրա ետեից, մի խոր հոգոց քաշեց և ինքն իրեն մըմնջաց:

— Աստուած տայ, որ այդպէս լինի:

Այդ ժամանակ արտասուքի առատ կոհակները դուրս վիժեցին նրա աչքերից և նա բռնեց իւր սիրտը, կարծես այնտեղ բռնկաց մի այնպիսի բոց, որը կրակ տուեց նրա ամբողջ սիրտը...

Գէորգ իշխանը բաժանուելով հեղինէից թեթեւացած սրտով դառնում էր դէպի իւր թիկնապահները: Նրա սրտից կարծես ընկել էր մի ծանր բեռ և նա Հեղինէին աւելի արժանի լինելու համար պատրաստուում էր իւր կեանքն անգամ դոհելու հայրենիքի և թագաւորի սիրոյն: Բազդը կարծես մղում էր դրան շուտով այդ բանը ցոյց տալու: Զանազան գործերի պատճառաւ Գէորգ իշխանը այդ օրը չկարողացաւ դուրս գալ Երազդաւորից, ուստի յետաձգեց մինչև վաղ առաւօտը:

Տաղտկալից օրը շուտով փոխուեցաւ մութ գիշերի: Անամպ երկնակամարի վրայ դեռ չէր երևացել լուսինը, մի քանի ժամից յետոյ նա պիտի սփռէր իւր աղօտ լուսաւորութիւնը:

Գէորգ իշխանի թիկնապահները, կանխապէս գիտենալով, որ այդ գիշեր ոչ մի տեղ չեն գնալու արդէն հանգիստ քուն էին մտել: Բայց Գէորգ իշխանը չէր կարողանում քնել, նա դուրս եկաւ իւր սենեակից և սկսեց աննպատակ շրջել Երազդաւորի փողոցները: Իւր մտքի հետ ընկած նա աննկատելի կերպիւ մօտեցաւ Աշոտ Երկաթի պալատին, որ նոր վերադարձել էր Ուտիքից: Երկու պահապան միայն հրսկում էին պալատի դուռը, որոնք իրար հետ ցած ձայնով խօսում էին:

Գէորգ իշխանը ուշադրութիւն չէր դարձնի պահապանների խօսակցութեանը, եթէ նրանք յանկարծ չ'լռէին և սանդուխքների վրայ չերևային երկու անձնաւորութիւն, որոնք լուռ իջնում էին: Նրանց ճա-

նապարհը լուսաւորում էր մի ծառայ անագին վառած ջահը ձեռքին։ Գէորգ իշխանը ճանաչեց նրանց. ուստի նա մտաւ պատի տակ, որպէս զի աննկատելի լինի նրանցից։ Նրանցից մէկը՝ Աշոտ Երկաթի հղբայրն էր՝ Աբասը իսկ միւսը նրա աները՝ Ափխազաց Գուրգէնը, որոնք Աշոտ Երկաթի հետ միասին Երազդաւոր դալով, այս երեկոյ վերջին հրաժեշտն էին տուել թագաւորին և վաղը, իբր թէ, պիտի դառնային իրենց երկիրը։

Նրանք շուտով անցան և Գէորգ իշխանը հենց ուզում էր իւր թագստի տեղից դուրս գալ, երբ չորս թէ հինգ կասկածաւոր մարդիկ նկատեց, որոնք կանգ առնելով իրենից մի փոքր հեռու, սկսեցին իրար հետ խօսել խիստ զգուշաւոր շնչիւնով։ Մթութեան մէջ Գէորգ իշխանը նրանց դէմքերը լաւ չկարողացաւ դիտել, բայց նայելով շորերին, խիստ կասկածաւոր թուաց։ Դրանք ոչ խաղաղ շինականներ էին երևում և ոչ գիշերապահ զինուորներ։ Կասկածը մտաւ իշխանի սիրտը և նա առանց դուրս գալու իւր թագքստի տեղից, ուղեց իմանալ բանի էութիւնը։

— Այստեղ մի բան կայ, մտածեց նա, և ձեռքը դէպի իւր սրի երեխակալը տարաւ։

Զգուշութեամբ նա մի քանի քայլ առաջ գնաց, որպէս զի պարզ լսի այդ կասկածաւոր խմբի խօսակցութիւնը, երբ մի ուրիշ խումբ էլ նկատեց, որը նոյնպէս կանգ առաւ պալատի միւս պատի տակ և թագնուեցաւ մութ տեղում։

— Է... ինչպէս երևում է պալատը պաշարում է սրիկաներով, մի սոսկալի եղբոնազորութիւն է պատրաստուում այստեղ, բայց թէ ում դէմ, այդ պի-

տի իմանալ և ազատել դրանց, մտածեց իշխանը, բայց սարսուռը մտաւ նրա մարմինը, երբ լսեց այդ սրիկաների խօսակցութիւնը։

— Քոսակը չի երևում, ասում էր մէկը միւսներին։

— Մենք շատ վաղ եկանք, տեսնումնս պահապանները դեռ արթուն են, մենք այնպէս պիտի Աշոտ Երկաթին սպանենք, որ ոչ մի ադմուկ չլինի և չիմանան էլ թէ ով և ինչպէս սպանուեցաւ։

— Գաւաճանութիւն... ուզում էր մոնչալ Գէորգ իշխանը, բայց զսպեց իրան, երբ լսեց որ շարունակում են խօսակցութիւնը։

— Քանի հոգի ենք սկսելու, շարունակեց նոյն ձայնը։

— Բոլորս քսան հոգի ենք վարձուած, բայց դժուար գործը մենք պիտի կատարենք։ Մի մասը դուրսը պիտի հսկի, մի երկուսը պահապաններին պիտի բնացնեն, իսկ մենք Քոսակի հետ միասին պիտի ներս մտնենք և Աշոտ Երկաթին դէպի միւս աշխարհ բարի ճանապարհ մաղթենք։

— Լաւ, բայց ինչ օգուտ ունին Աբաս և Գուրգէն իշխանները, որ Աշոտ Երկաթին սպանել են տալիս։

— Եղբայր եղբօր դէմ... Ո՛հ, Աստուած իմ, Գուրգէն թագաւորին այդ տարապաշտ մահուանից, մրմնջաց Գէորգը և նրա աչքերում մի այնպիսի կատաղութիւն բոց անցաւ, որ քիչ մնաց ցնցէր իւր ուղեղը։

— Ի՞նչ մեր գիտնալու բանն է, մերն այն է, որ մեզ լաւ վարձատրեն։ Ահա մի ամբողջ շաբաթ է քաշ ենք դալիս այդ բանի ետեւից, բայց չենք կարո-

դանում գլուխ բերել, մեզ այդ չյաջողուեց կատարել Որմանի դիւղում, ուր, Աշոտ Երկաթը միամտաբար այնպիսի պատիւներ տուեց Աբասին ու Գուրգէնին, բայց յոյս ունիմ այստեղ կը յաջողի:

—Ասում են Գագիկ Արծրունու սարքած բաներն են:

—Ես էլ եմ լսել: Մեր իշխանները իրար միս են ուտում և իրար դէմ որոգայթներ լարում, տեսնենք վերջը ուր է հասնելու:

—Իսկ Հեղինէին ինչ պիտի անենք, միթէ նրան էլ պիտի սպանենք:

—Ձէ, յիմար, այդ հրամայուած չէ, որքան հնարաւոր է քիչ արիւն պիտի թափենք: Մեր գործը պիտի լինի Աշոտ Երկաթին սպանել, իսկ Հեղինէին ողջ նրանց ձեռքը հասցնել, այնուհետև մեր գործը աւարտուած է և մենք մեզ խոստացած ոսկիների տէրն ենք:

—Իսկ եթէ չյաջողուի...

—Յիմար... Ի՞նչու չի յաջողուի: Քաղաքումս թագաւորը բացի իւր փոքրածիւ թիկնապահներից ուրիշ զօրք չունի, այն ինչ Աբասն ու Գուրգէնը ահագին թիկնապահներ ունին, որոնք մեզ օգնութեան կը գան, հենց որ մեր գործը անյաջող կը լինի գնալիս:

Նրանք լռեցին: Գէորգ իշխանը մի քանի վայրկեան մնաց սառած: Նա ամեն բան լսեց: Աշոտ Երկաթի կորուստը անխուսափելի էր, եթէ նրան շուտով իմաց չտրուէր և նա փախուստ չտարքաղաքից: Աբասն ու Գուրգէնը իրանց թիկնապահներով կարող էին հուր ու մոխիր դարձնել ամբողջ քաղաքը: Պէտք

էր շտապել, պէտք էր առանց մի վայրկեան անգամ կորցնելու թագաւորին իմաց տալ թէ չէ Աշոտ Երկաթը կը կորչէր: Բայց ինչպէս գնալ, ինչպէս դուրս գար իւր թագստի տեղից, որ աննկատելի լինէր, ահա այդ էր մտածում Գէորգ իշխանը, երբ սրիկաներից մէկը ասաց.

—Գնանք, դեռ վաղ է մինչև նշան տալը:

—Գնանք, մի փոքր էլ կոկորդներս գինով թրջենք, պատասխանեց միւսը և նրանք շուտով հեռացան,

Գէորգ իշխանը ազատ շունչ քաշեց և աննկատելի կերպով իրեն դէպի պալատի պարտէզը ձգեց և այնտեղից շուտով մտաւ պալատ և ներկայացաւ Աշոտ Երկաթին:

Աշոտ Երկաթը դարմանքով նայեց Գէորգ իշխանի գունատ դէմքին:

—Թագաւոր, փախիր շուտով, քո կեանքի դէմ սոսկալի դաւադրութիւն է կազմուած:

Աշոտ Երկաթը վեր թռաւ տեղից և շփոթուած նրա դէմքը դիտեց, որ տեսնի թէ նա իսկն է ասում թէ խելագարուել է:

—Բայց քո դէմքի վրայ գոյն չկայ, իշխան, հանգստացիր և այնպէս պատմիր գործի զրութիւնը:

—Թագաւոր, հանգստանալու ժամանակ չէ, շուտով հեռացէք և թողէք ինձ այստեղ իմ փոքրածիւ մարդկանցով պահպանել պալատը, մինչև որ դուր կը հեռանաք: Զտապեցէք, ապա թէ ոչ, մի քանի ըռպէից յետոյ ուշ կը լինի, ասաց Գէորգ իշխանը և մանրամասն պատմեց իւր անակնկալ հանդիպումը սիրկանեին և նրանց խօսակցութիւնը: Աշոտ Երկա-

Թը գլուխը շարժեց և խորին ցաւակցութեամբ յիշեց իւր հօր ստուերի երեւոյլը և նրա նախազգուշացնելը:

— Արդարեւ, դժբաղտ եմ ես, քանի որ իմ հարազատ եղբայրս էլ ինձ դէմ սուր է բարձրացնում: Թող զան, սպանեն ինձ, եթէ իմ կեանքը հարկաւոր է դրանց, ես պատրաստ եմ զոհուելու, միայն թէ գիտենամ, որ այնուհետեւ հայաստանը ազատ կը լինի և նախարարներն ու իշխանները կը դադարեն իրար միս ուտելուց:

— Բայց տէր, շտապեցէք, ձեր կեանքը հարկաւոր է թշուառ ժողովրդին: Դրանք զբաղուելով էլ չէն բաւականանայ, ձեր արեան մէջ ընկնելուց յետոյ, ոտնատակ կը տան ամբողջ Հայաստանը: Աշոտ երկաթը մի փոքր լուռ մնաց և ապա ասաց.

— Լաւ, թող քո խօսքը լինի, ապա շտապով հաւաքելով իւր անհրաժեշտ պիտոյքները, վերցրեց իւր հետ իւր ընտանիքը, հեղինէին, Աբասի որդուն և գաղտնի ճանապարհով դուրս եկաւ քաղաքից:

Երբ Գէորգ իշխանը տեսաւ նրա հեռանալը նա ազատ շունչ քաշեց և ապա իւր թիկնապահներով պալատում դարանի մտաւ սպասելու դաւադիրներին: Ըատ ժպմանակ չանցաւ և նա տեսաւ թէ ինչպէս մօտ քսան հոգի զգուշութեամբ մօտենում էին դէպի պալատի այն կողմը, ուր մենք մի քանի ժամանակ առաջ երկու պահապան տեսանք կանգնած: Այժմ այդ պահապանները չկային և մուտքը, ըստ երևոյթին, ազատ էր սրիկաների համար: Սանդուխների տակ շփոթուած նրանք կանգ առան, երբ պահապաններից

ոչ ոքի չտեսան: Մի տեսակ անորոշ կասկած մտաւ նրանց սիրտը:

— Այս ուր են պահապանները, ինչու նրանք չկան, շշնջաց մէկը ցած ձայնով:

— Ուր պիտի լինին միանկիւնում կուշ եկած քնած կը լինին: Այդ մեզ համար աւելի լաւ է, մեր ճանապարհը ազատ կը լինի, պատասխանեց մի ձայն, որ մեզ ծանօթ Քոսակն էր:

Նրանք զգուշութեամբ սկսեցին վեր բարձրանալ երբ քսան նետ միասին դէպի նրանց սլացան և շատերին պարկեցրեց տեղն ու տեղը:

— Վա՛յ, մեռանք, կանչեցին մի քանիսը. իսկ ոմանք սարսափահար ետ դարձան:

— Դաւաճանութիւն, կանչեց Քոսակը և մի ակընթարթում կորաւ մթութեան մէջ: Նետերի հենց առաջին տարափից ամեն ինչ խաղաղեց: Լսուում էր միայն վիրաւորների թոյլ հառաչանքը:

— Տղէ՛րք, սրանով դեռ սկսում է մեր այս գիշերուայ խաղը, տեսնենք ինչով կը վերջանայ, ասաց Գէորգ իշխանը դառնալով իւր թիկնապահներին:

— Ինչով էլ վերջանայ, մենք քեզ հետ պիտի մեռնենք, իշխան, պատասխանեցին թիկնապահները:

— Ապրի՛ք, տղէ՛րք, բայց տեսէ՛ք, ահա սկսում է իսկական կռիւը: Աբասն ու Գուրգէնը իրենց կօրքերով են շտապում:

Ճիշտ որ Աբասն ու Գուրգէնը իրենց կօրքերով շտապով կանգ առան պալատի առաջ և մտածում էին թէ ինչպէս ներս մտնեն: Քիչ յետոյ զօրքը երկու մասի բաժանուեցաւ, մի մասը սկսեց բարձրանալ գլխաւոր մուտքից, ուր պահուած էին Գէորգ իշխա-

ներ և իւր թիկնապահները, իսկ միւս մասը շրջան տուեց և սլատերից սկսեց վեր բարձրանալ:

Գէորգ իշխանի և իւր թիկնապահն տարափը նորից թափուեցաւ դրանց վրայ, բայց և՛ վնաս չկարողացաւ տալ, որովհետեւ նրանց նետերից շատերը դիպան թշնամիների վահաններին:

Գէորգ իշխանը նկատեց, որ երկար պաշտպանուել անհնար է դրանց զօրութեանը և թէ ինքը և իւր մարդիկ ամենքն էլ կը կոտորուին, եթէ մնան իւրեանց տեղում, ուստի նա բարւօք համարեց հտքաշուել: Գաղտնի դրան կողմը սպասում էին իրենց ձիերը, բայց դեռ ուզում էր պաշտպանուել, ոչ թէ սլալատը փրկելու, այլ ժամանակ վաստակելու, որ պէս զի Աշոտ Երկաթը իւր ընտանիքով աւելի հեռացած լինի:

Յանկարծ նա կրակի բոց նկատեց: Որ ազահութեամբ լափում էր Աշոտ Երկաթի սենեակներից մէկը, ինչպէս երևում է թշնամին նպատակ ունէր Աշոտ Երկաթի հետ միասին ոչնչացնել նա և նրա սլալատը: Բայց գլխաւոր մուտքի առաջ կռիւը հետըզհետէ տաք կերպարանք էր ստանում: Երկու կողմից էլ արդէն սպանուածներ կային:

— Աշոտ Երկաթ, անձնատուր եղի՛ր, քեզ այլ ևս փրկութիւն չկայ, կանչեց Գուրգէնը կարծելով թէ Աշոտ Երկաթի հետ է կուում:

— Թշուառական, ճանաչիր ում հետ ես կուում, նախախնամութիւնը փրկեց նրան, ասաց Գէորգ իշխանը և կամաց կամաց յետ գնաց, իսկ քիչ յետոյ քսան հոգուց տասն և հինգ հոգի միայն նստեցին:

Իրենց ձիաները և աննկատելի կերպիւ դուրս եկան քաղաքից:

Արասն ու Գուրգէնը մտան դատարկ ապարանքը և չգտնելով այնտեղ Աշոտ Երկաթին, բարկութիւնից սկսեցին քարուքանդ անել սլալատը և կողոպտել ապարանքը: Որսը թռել էր նրանց ձեռքից և նրանք սկսեցին կրակ տալ այդ ապարանքը: Գէորգ իշխանը բաւականին տեղ հեռացել էր քաղաքից երբ նա հտնայեց և դառն ժպիտը անցաւ նրա դէմքի վրայ: Այնտեղ՝ Երազգաւոր քաղաքում, ուր կառուցուած էր Աշոտ Երկաթի սլալատը, բարձրանում էր կարմրածիրանեգոյն բոց: Այդ բոցը հետզհետէ աճում էր և կրակէ լեզուները աւելի և աւելի բարձր էին գնում և իրենց շուրջը տարածում աղօտ լուսաւորութիւն:

— Գոհութիւն Աստուծոյ, կանչեց Գէորգ իշխանը, թագաւորը փրկուած է, իսկ սլալատը որքան ուզում է թող այրուի, ասաց նա և ապա մտրակելով իրենց ձիերին շուտով անյայտացան նոր ծագող լուսնի աղօտ լուսաւորութեան մէջ...

ԺԺ.

Կայծակի արագութեամբ տարածուեց Աշոտ Երկաթի կեանքի դէմ լարած դաւադրութեան լուրը և շարժուեց նա— ով աւելի հալածուած և տանջուած էր: Ժողովրդի ստորին խաւերն սկսան ալեկոծուել և արդար բարկութիւնը նրանց ոտքի կանգնեցրեց: Յուզուեց նրանց սիրտը և նրանք, որոնք իբրեւ մի մեռած, անշարժ ու թմրած տարր էին կաղմում, այժ-

մըս մի այնպիսի զարկ ստացան, որ արդէն դժուար էր նրան ետ կանգնեցնել: Նրանց առաջնորդ էր պէտք և այդ առաջնորդը կար, դա հայր Մարտիրոսն էր, որի քարոզութիւնը, կենդանի խօսքը չէր մեռել նրանց մէջ, այլ դեռ պահուում էր նրանց սրտում:

Ժողովուրդը, հասարակ ամբոխը, որ չունէր իշխանների ու նախարարների եսասիրութիւնը ու փառամոլութիւնը — սիրում էր իւր թագաւորին, սիրում էր Աշոտ Երկաթին անկեղծ, անարատ սիրով, բայց այդ սէրը խեղտում էր իշխանների ու նախարարների ճնշման տակ և ոչ մի բանով չէր արտայայտուում: Բայց բաժակը արդէն լցուած էր: Այժմ մի ձայն էր պէտք նրան ի մի գումարելու և այդ ձայնը լսուեց:

Մարտիրոս հօր ձայնը լսուեց հայաստանի մի անկիւնից միւսը և նրա կազմած փոքրիկ խմբերը ստուարանալով գունդագունդ դէպի իրենց «սուրբը» դիմեցին:

Ծերունին յուզուեց. մի կողմից նրա սիրտը լցուեց, կսկիծը տոչորեց նրան՝ լսելով Արասիարարմունքը իւր եղբօր՝ թագաւորի դէմ, իսկ միւս կողմից նկատելով իշխաններից արհամարուած այդ շինականներին, որոնք զէնքը ձեռքերն առած եկել էին պահստանելու իրենց սիրելի թագաւորին — նրա սիրտը լցուեց դոհունակութեամբ և աչքերը վեր ուղղելով աղօթում էր Աստուծուն, որ հաստատ և անխախտ պահի այդ ժողովուրդը, որի վրայ միայն յենուած է եկեղեցին ու պետութիւնը:

— Իշխան, դարձաւ Մարտիրոս հայրը դէպի իւր մօտը կանգնող Գէորգ Մարգալետունին, հրամայելով թմբուկը տալ, որ ժողովուհն բոլոր գնդերը և պատ-

րաստուհն թագաւորի թեի տակ մտնելու:

Գէորգը խոր գլուխ տուեց և հեռացաւ նրա մօտից: Գիշ ժամանակից յետոյ Բիւրականի ամբողջ պարիսպները դղրդացին փողի և թմբկի ձայներից և զնդերը պատրաստուեցան լսելու Մարտիրոս հօր հրամանը:

Երկու բաժին էին եղած գնդերը, որոնցից մի մասը հեծելագունդ էր, իսկ միւսը հետիոտ: Մօտ տասն հազար կտրիճ տղամարդիկ ինքնակամ ժողովուհ էին իրենց թագաւորին պաշտպանելու:

Երբոր Մարտիրոս հայրը դուրս եկաւ և կանգնեց բարձր պատուանդանի վրայ, որտեղից երևում էր ամբողջ բանակը, այն ժամանակ բոլոր զինուորները իջեցրին նիզակները և հանելով գլխարկները, նայեցին դէպի Մարտիրոս հայրը:

Պատկառելի և հրաշալի դէմք էր ներկայացնում այդ դէմքը:

Աստուածային սուրբ լոյսով էր պատած նրա առանց այն էլ սպիտակ ալեգարդ դէմքը: Հեզ, բայց ոգևորութեամբ լի աչքերը յոյս և հաւատ էին ներշնչում նայողներին և անսովոր ոգևորութեամբ լրցնում նրանց սիրտը:

— Որդեակք իմ, կանչեց Մարտիրոս հայրը և նրա ձայնը, այն անյողգողդ և ուժեղ ձայնը դողդողաց: Փղձկանքը կտրեց նրան և արտասուքները երևեցան նրա աչքերի մէջ, որոնք մարգարիտների նման գլուխուցան նրա ալեգարդ մօրուքի վրայ:

Զօրքը տեսաւ Մարտիրոս հօր արտասուքները և մի տեսակ անորոշ, խուլ շշուռջ անցաւ նրանց մէջ, որը ցնցեց նրանց մարմինը:

—Սուրբը լաց է լինում, նա արտասուում է, տեսնում էք ադամանդներ են գլորում նրա աչքերից, ասում էին նրանք միմեանց և նրանց սիրտն էլ էր սկսում յուզուել, նրանք էլ պատրաստում էին լալու:

—Որդեակը իմ, շարունակեց Մարտիրոս հայրը, ինձ և ձեզ սէր է պէտք և խաղաղութիւն, որ թողեց մեզ մեր Տէրը՝ նա, ով խաչուեցաւ մեզ համար, բայց այդ սէրն ու խաղաղութիւնը խլում են մեզանից նոյն իսկ նրանք, որոնք պիտի պահպանէին դրան: Դառն և սոսկալի է ներկայ ժամանակս, երբ եղբայրը եղբօր դէմ դարձանամուտ է լինում: Սոսկալի չէ երբ մի ազգ գործ է ունենում արտաքին թշնամիներէ հետ, լինին դրանք թէև տասնապատիկ շատ, բայց սոսկալի է ունենալ ներքին թշնամիներ: Հայոց ազգի և եկեղեցու համար էլ այնքան վտանգաւոր չեն արաբներն ու պարսիկները, որքան սոսկալի են այն դաւաճան, ստոր իշխանները, որոնք իրենց հարազատ թագաւորին դէմ են գնում: Արտաքին թշնամիները նման են այն տեսակ հիւանդութեանց, որոնք դոյանում են մեր մարմնի կաշուի զանազան մասերում և որոնց մենք աչքով տեսնում ենք, ուստի և հոգ ենք տանում սպեղանի դնելու հենց այնտեղ, ուր դոյացած է խոցը: Բայց ներքին թշնամին, ներքին անտեսանելի հիւանդութեանն է նման, որ չենք իմանում թէ ուր է նա կենդրոնացած և որտեղ թագնուած, այն ինչ նա կամաց կամաց, աննկատելի կերպով քայքայում է մեր մարմինը և ապա հասնելով մեր սրտին, ոչնչացնում է մեր գոյութիւնը և գերեզման իջեցնում մեզ...

Մենք ունինք երկու տեսակ թշնամի էլ: Արտաքին թշնամին մեր արեւնից չէ, օտար է, բայց ներքին թշնամին մեր արեւնից է և մարմնից: Ես ուղարկում եմ ձեզ կռուելու երկուսի դէմ էլ: Ես ուզարկում եմ ձեզ կոտորելու ձեր հարազատներին անգամ, եթէ նրանք գնում են թաղաւորի դէմ և վրդովում ընդհանուր խաղաղութիւնը:

Աղօթենք առ Ամենաբարձրեալը, որ նա ոյժ և կարողութիւն տայ հնազանդ լինելու Աշոտ Երկաթին և մինչև վերջին շունչը կռուելու նրա համար: Թող հուր և մոխիր դառնան մեր ներքին ու արտաքին թշնամիները որպէս զի վերականգնի խաղաղութիւնը: Կորչեն դաւաճանները և անիծեալ լինին նրանք:

—Մահ դաւաճաններին, կանչեցին տասն հազար բերաններ և սրերը մերկացնելով երգուեցին հնազանդ լինել Աշոտ Երկաթին:

Ապա բոլորը չորեցին և Մարտիրոս հայրը ըսկըսեց իւր պահպանիչը: Երբ վերջացրեց. Գէորգ իշխանը համբուրեց խաչը և նշան տուեց զօրքին:

Զօրքը շարժուեց դէպի Կաքաւաբերդ, ուր կանգ էր առել Աշոտ Երկաթը: Մարտիրոս հայրը և Գէորգ իշխանը առաջնորդում էին դրանց:

Ի.

Ամեն կողմից հայաստանը քարուքանդ էր լինում: Աբաան ու Գուրգէնը տակն ու վրայ էին անում Այրարատեան երկիրը: Դագիկ Արծրունին իւր վասալ՝

Անձնացեաց և Ռշտունեաց իշխաններով ծածուկ և յայտնի կերպիւ ոտնատակ էին տալիս Հայաստանը և այդ բաւական չ'լինելով Գաղիկ Արծրունին դաշն էր կռում արաբների հետ, ամիրապետից ստանալով թագ: Որոմն էր ցանում նաև Աշոտ սպարապետը և իւր ժանիքները Աշոտ Երկաթի վրայ սրում, այն ինչ անները՝ Սևադան ևս հետզհետէ սառչում էր իւր փեսայից: Աշոտ Երկաթը այդպիսով շրջապատւում էր հզօր դաւաճաններով և թշնամիներով, որոնք ամեն կերպ ուզում էին ոչնչացնել նրան:

Աշոտ Երկաթը գլուխ անցնելով Մարտիրոս հօր կազմած զինքերին, իսկոյն յարձակւում է Գուրգէնի երկիրների վրայ և հրոյ ճարակ տալիս նրան: Այդ ժամանակ նա Վասակ Սիւնեաց իշխանին բանտարկում է Կայան բերդում գտնելով նրա մօտ դաւաճանութեան թղթեր զրուած Աշոտ սպարապետից, Գուրգէնից և Աբասից:

Վասակ Սիւնի իշխանը լաւ յարաբերութեան մէջ լինելով Գարդմանաց Սևադայի հետ, վերջինս այդ պատրուակ առնելով իւր զօրքերը առաջ է քաշում դէպի Աշոտ Երկաթի երկիրները և բանակ է ձգում Ախայեան դետի մօտ, բայց այդտեղ կռիւ տեղի չէ ունենում և Աշոտ Երկաթը շտապում է դէպի Դուին, ուր այդ ժամանակ գլուխ էր բարձրացրել Աշոտ բռնաւորը:

Խորին թախիծը սրտին Աշոտ Երկաթը իւր զնդի առաջն ընկած շտապում էր դէպի Դուին: Վիշտն ու բարկութիւնը ճնշում էին նրա սիրտը: Նա զգում էր, որ ճակատագիրը անողորմ կերպով հալածում է իրան, բայց մինչև երբ:

— Անողորմ ճակատագիր, ապերախտ բաղդ, մինչև երբ պիտի խաղալիք դարձնես ինձ, մինչև երբ պիտի հալածես... Մի ապստամբութիւն ճնշում եմ և դեռ արեան հետքերը սրիս վրայ չ'չորացած դու ստեղծում ես ուրիշ ապստամբութիւն, այդ էլ ճնշում եմ մի նոր ապստամբութիւն է լսում և կարծես ինձ դատապարտել ևս յաւիտեան կռուել, յաւիտեան պատերազմների մէջ անց կացնել, այն ինչ ես հանգրստութիւն եմ ուզում... Ապիրատ երկիրն, խղճա՛ ինձ, դու զինեցիր իմ դէմ հարազատ եղբօրս էլ, բաւականացիր զբանով և թող ինձ հանգիստ... այդպէս մտածում էր Աշոտ Երկաթը նստած իւր նոյգի վրայ, այն ինչ իւր կողքին, նոյնպէս ձիու վրայ նստած, բայց զէնք ու զրահի մէջ կորած, գնում էր Գէորգ իշխանը:

Սա էլ լուռ էր և, ըստ երևոյթին, խորին մտքերի մէջ ընկած: Հեղինէի սիրուն պատկերը նրա առաջից չէր հեռանում. իսկ նրա խօսքերը ամուր մեխուել էին իւր մտքի մէջ: Նա մտածում էր Հեղինէի վրայ:

— Միթէ նա չէ սիրում ինձ, միթէ նա ինձ դիտմամբ դէպի կրակն է ուղարկում, որ ես կեանքս վայր դնեմ և նա այդպիսով ազատուի ինձանից... Բայց չէ, Հեղինէն ընդունակ չէ խաբէութեան, նա խօսք տուեց և կը կատարի իւր տուած խօսքը, դէպի արիւնը պիտի շտապել, դէպի կրակը, դաւաճանների ու անօրէնների արիւնով պիտի ես ձեռք բերեմ Հեղինէիս: Այդ ծանր գնով է ծախում նա իւր սէրը...

Ու Գէորգ իշխանը երևակայելով իրան կրակի և մոխրի մէջ, այնպիսի ուժգնութեամբ մտրակեց իւր

ձիուն, որ ձին յանկարծակի մի այնպիսի թռչիւր ա-
րաւ, որ քիչ մնաց վայր ձգեւ երկվարին: Աշոտ Եր-
կաթը դարմացաւ այդ բանի վրայ և առաջ բշելով
ձին մօտեցաւ Գէորգ իշխանին, որը իւր ձիուն զըս-
պելով յանցաւորի նման իջեցրել էր գլուխը,

Ի՞նչ պատահեց քեզ, հարցրեց Աշոտ Երկաթը,

Գէորգ իշխանը իսկոյն չկարողացաւ պատասխան
տալ. նա չէր ուզում իսկութիւնը յայտնել, այն ինչ
չէր կարող խաբել նրան:

— Տէր, ձին յանկարծ թռչիւր արաւ:

— Բայց ի՞նչու յանկարծ մտրակեցիր, նա հան-
գիստ էր գնում:

— Իմ կեանքը, Տէր թագաւոր, հանգիստ ժամա-
մակ էլ ինձ փոթորիկ է թւում և ես մտքիս հետ
ընկնելով կարծում էի թէ կռուի մէջ եմ գտնուում:

— Հա, մեր կեանքը այնպէս է, որ քնած ժամա-
նակներս էլ պիտի արթուն լինենք և մեզ միշտ ա-
րեան մէջ կարծենք: Ո՞վ գիտէ մի ժամից յետոյ ի՞նչ
է լինելու... Փոթորկալից է մեր կեանքը, իշխան, խիստ
փոթորկալից և երբ արդեօք պիտի խաղաղուի, այդ
Տէրը միայն գիտէ: Նրանք երկուսն էլ լռեցին և ամեն
մէկը կրկին իւր մտքերի մէջ ընկաւ: Քիչ յետոյ նրանք
պիտի հասնէին այնտեղ ուր բանակած էր ապստամբ-
ների գունդը:

Բաւականին ժամանակ նրանք առաջ էին գնում,
երբ հեռու անտառների մէջ մի քանի կրակներ ե-
րևեցան: Այդ կրակները թշնամեաց խարոյկներն էին,
որոնք երբեմն հանգչում, երբեմն բոցավառում էին:

— Իշխան, թշնամին արդէն երևում է, աւելի ա-
ռաջ գնալը վտանգաւոր է. մենք պիտի այստեղ

հանգստանանք մինչև մեր լրտեսներից տեղեկութիւն
ստանալը, ասաց Աշոտ Երկաթը և հրաման տուեց
զօրքին կանգ առնելու և հանգստանալու: Զօրքը
լուռ, առանց աղմուկի, կանգ առաւ և տարածուեցաւ
կանաչ խոտի վրայ: Բաւական ժամանակ նրանք հան-
գստացան: Ապա զօրքը երկու բաժին եղաւ. մի բաժ-
նի գլուխ անցաւ ինքը Աշոտ Երկաթը, իսկ միւս
բաժնի գլուխ անցաւ Գէորգ իշխանը:

— Իշխան, քո գունդը լուրթեամբ առաջ տար
մինչև լեռան աջակողմեան լանջը և երբ կը հասնես
այնտեղ՝ հնչեցնել տուր փողերը և սկսի յարձակումը,
իսկ մենք էլ պատասխանելով ձեզ, կը նեղենք թըշ-
նամու ձախ կողմը:

Գէորգ իշխանը խոր գլուխ տուեց և իւր գունդը
լուրթեամբ առաջ տարաւ և երբ հասան նշանակեալ
տեղը, այն ժամանակ խորին լուրթիւնը դղրդացրեց
փողերի սարսափեցուցիչ ձայնը, որին արձագանք
տուեց Աշոտ Երկաթի գնդի փողերը: Աշոտ սպարա-
պետը սարսափեց. նա այդպէս շուտով չէր սպասում
Աշոտ Երկաթին, թէև գիտէր, որ նա կայծակի արս-
գութեամբ անցնում է մի տեղից միւսը և իւր ծանր
սրբի զօրութիւնը ցոյց տալիս ամեն տեղ:

Մի քանի վայրկեան անցաւ և տիրեց խորին,
ահաւոր լուրթիւն և ապա լսուեցան Աշոտ սպարա-
պետի բանակից փողի ձայներ և քիչ յետոյ սրերի,
նիզակների, վահանների և գոռիւն գոչիւնների ձայներ:
Կռիւր արդէն սկսել էր անտառի մէջ: Թէև Աշոտ սպա-
րապետի բանակի դիրքը շատ լաւ էր, բայց Աշոտ
Երկաթը ամենակին չէր վհատում նրանց յամառ դի-
մադրութիւնից, այլ մտնելով նրանց ամենախիտ

շարքերի մէջ ջարդ ու փշուր էր անում նրանց և յետ մղում, այն ինչ միւս կողմից Գէորգ իշխանը մտնում էր ուղղակի թշնամու սիրտը և այնտեղ իւր աւերմունքը անելով քշում յետ:

Աշոտ սպարապետը դառնութեամբ նկատում էր, որ իւր զօրքերը փախուստ են տալիս. որ ինքը յաղթւում է և նա դառն կսկիծով կանչեց.

— Այս էլ չյաջողուեց, չսր բաղդը հալածում է ինձ և Աստուած Երկաթին պահպանում: Ո՛հ, Երկաթի արեանը վաղուց եմ կարօտ, բայց նա ձեռքս չի ընկնում, մինչև երբ...

— Իշխան, թշնամին մօտենում է, այլ ևս անհնար է դիմադրել, ասաց Անձեացեաց իշխանը մօտենալով Աշոտ սպարապետին:

— Ո՛ւր է թշնամին, ասաց Աշոտ սպարապետը վրդովուած ձայնով, առանց հասկանալու թէ ին՞չ է հարցնում:

— Մի՛թէ չես տեսնում, ահա երկու կողմից մեզ վրայ են գալիս, մի կողմից ինքը Աշոտ Երկաթը, իսկ միւս կողմից Գէորգ իշխանը: Եթէ մենք նրանց ձեռքն ընկնենք, վաղը արևի ծագելը չենք տեսնի:

— ձիշտ է, պէտք է ետ նահանջած, իսկ ո՛ւր են իմ զօրքերը, անիծուածները ամենքը ցրուեցան, ամենքը փախան:

— Փախչենք, տէր, ահա Աշոտ Երկաթը մեզ վրայ է գալիս, ասաց Անձեացեաց իշխանը և երկուսըն էլ իրենց ձիերի գլուխները ետ դարձնելով, կորան անտառի ծառերի ետեւ:

Աշոտ Երկաթը որ հեռու չէր նրանցից, նկատեց նրանց փախուստը և կանչեց ետևից.

— Վախկճոտ, անարդ սպարապետ, ո՛ւր ես փախչում...

Հետզհետէ Աշոտ սպարապետի գնդերը ցրիւ էին գալիս և փախուստ տալիս, մի քանի տեղ միայն դեռ կատարի կերպով շարունակում էր կռիւը, բայց նրանք էլ շուտով վհատեցին տեսնելով մեծի փախուստը և ցրիւ գալով անտառի մէջ, սկսեցին փախչել կռուի տեղից: Նրանց հալածում էր Գէորգ իշխանը իւր մի խումբ կտրիճներով երբ նկատեց, որ երկու մարդ ամենայն արագութեամբ վազում են մացառների միջով և ամեն կերպ աշխատում են թաղնուել: Նրանցից մէկի գէմքը ծանօթ երեաց իրեն, բացի դրանից նա իշխանական զգեստներ ունէր հագին, որով աւելի հետաքրքրեց իշխանին, ուստի երկու զինակից ուղարկեց դրանց բռնելու, իսկ ինքը սկսեց հալածել միւս փախստականներին:

Կատուի դիւրաշարժութեամբ այդ երկու փախուստականները մտան փշի մացառների մէջ և անյայտացան այնտեղ: Դրանց հալածողները նկատեցին այդ և բարկութիւնից ատամները կրճտացրին: Փշի մացառները բռնում էին բաւականին տարածութիւն, իսկ ձիաներով ներս մտնել այդ փշի մէջ անհնար էր, այն ինչ որսը փախուստ տուեց նրանց ձեռքից և նրանք ձեռնունայն ետ դարձան: Երկու փախստականները ներս մտնելով մացառների մէջ, փոքրոգ տալով սկսեցին առաջ քայլել: Փշերը պատառոտում էին նրանց շորերը և արիւնլուայ անում ձեռքերն ու երեսը, իսկ յոգնածութիւնից և երկիւղից յառաջացած քրտինքը ծորում էր նրանց երեսից: Նրանց երեսները արդէն այլանդակուել էին, աչքերը լցուել էին արիւնով, որ

սարսափելի արտայայտութիւն էր տուել նրանց դէմ-
քերին: Յոգնածութիւնից և ցաւի կսկծից նրանք հա-
զիւ կարողանում էին շարժել իրենց ոտքերը, այն
ինչ սարսափը այն աստիճան ազդել էր նրանց վրայ,
որ նրանք գերբնական ոյժ էին գործ դնում և թէև
զանգաղ, բայց կրկին շարժւում էին առաջ:

— Քոսակ, կանգնիր, շունչս կտրւում է, մի վայր-
կեան հանգստանանք:

— Առաջ, իշխան, առաջ, ժամանակ չէ հանգստա-
նալու, պատասխանեց մեզ ծանօթ Քոսակը և սոս-
կալի ճիգ թափելով ձեռքերով ճղեց փշերի արմատ-
ները և տեղ բանալով՝ մի քանի քայլ առաջ դնաց:

— Խխճա՛ ինձ, Քոսակ, մի թողնիր ինձ միայնակ,
թող գոնէ մի վայրկեան շունչ առնեմ, կրկին աղա-
ղակեց Քոսակի ետեւից սողացող մարդը, որ Ռշտու-
նեաց իշխանն էր:

Քոսակը մի վայրկեան կանգ առաւ, Ռշտունեաց
իշխանի աղիողորմ ձայնը թափանցեց նրա սիրտը և
նա խղճաց նրան և ուզեց հանգստութիւն տալ նրան,
բայց այդ ժամանակ փշի թուփից դուրս թռաւ մի
թռչուն, որը աղմուկ հանելով սարսուցեց նրան:
Քոսակը կարծեց թէ թշնամին հետևում է իրենց այդ
դժոխային ճանապարհով, ուստի նա կրկին ճիգ թա-
փելով առաջ անցաւ: Այդ ժամանակ Քոսակի ական-
ջին դիպաւ առուի խոխոջալու ձայնը, որը նրան ու-
րախութիւն պատճառեց և նա առանց ուշք դարձնե-
լու իւր ետեւից սողացող իշխանին, որ տեղն ու տեղը
մնացել էր սառած, կանչեց.

— Իշխան, մենք ազատուած ենք, դժոխքը վեր-
ջանում է այստեղ. բայց Ռշտունեաց իշխանը չլսեց

էլ Քոսակի խօսքերը այլ այդ ժամանակ, փշերի
մէջ սեղմուած, արիւնաթաթաւ, հողի մէջ կոլորուած
խրխրացնում էր մի անորոշ խուլ բացականչու-
թիւն-
ներ, որ աւելի մահամերձ մարդու էր նմանում: Նրա
երեսի վրայ թռչկոտում էին զանազան զեռուններ և
սողում զգուելի միջատներ, բայց նա ոչինչ չէր զգում
այլ կռւում էր մահուան հետ:

Մինչև այդ Քոսակը արդէն դուրս էր եկել փշերի
միջից և մի բարձր ծառի տակ թեք ընկել, նա ապա-
հով էր, որ իրեն այստեղ ոչոք չէր հալածի, որով-
հետև մի կողմը փշերի դժոխքն էր, իսկ միւս կողմից
սեպաձև ահաւի ահողունը, որի խորքում գոռում էր
լեռնային մի վտակ:

Մի տեսակ կիսաթմրած դրութեան մէջ էր Քո-
սակը. նա ոչինչ չէր հասկանում թէ ուր է ինքը և
թէ ինչ է պատահել իրան. նա մինչև անգամ մոռա-
ցել էր Ռշտունեաց իշխանի գոյութիւնը, որ մի քանի
քայլ այն կողմը, փշերի մէջ անօգնական խեղտում
էր, Քոսակ էր կանչում, նրան՝ ոսկի, հարստութիւն
խոստանում, բայց Քոսակը նրան չէր լսում: Յոգնած,
ուժասպառ Քոսակը խոր քուն էր մտել ծառի տակ
և մոռացել ամեն ինչ:

Երբ նա զարթնեց, ձեռքերով սրբեց կոշտացած
արիւնը և մաքրեց աչքերը: Զփոթուած նա աջ ու
ձախ նայեց— խորին լուութիւնը տարածուել էր չորս
կողմը և թռչունները ուրախ ուրախ կրկնում էին ի-
րենց երգը: Հենց նոյն ծառի գլխին, որի ստուերի
տակ պարկած էր ինքը, բլրուլը թառ էր արել և եր-
գում էր իւր անուշ մեղեդին: Բայց բլրուլի երգը նրա
քարացած սրտի վրայ ազդեցութիւն չարաւ, այլ իւր

մօտի անդնդի անուշի տեսքը և իւր միայնակութիւնը սարսափով լցրին Քոսակի սիրտը: Նա յիշեց Ռշտունեաց իշխանին և զարհուրեց: «Ի՞նչ եղաւ նա, չէ որ իմ ետեիցն էր գալիս, չլինի թէ նրան բռնեցին, մտածեց Քոսակը և փշերը սկսեց զզուշութեամբ ետ քաշել և փնտռել իշխանին: Առաջին ջանքը ապարդիւն անցաւ, բայց մի փոքր էլ առաջ գնալով սարսափահար կանգ առաւ, երբ նկատեց Ռշտունեաց իշխանի այլանդակ դէմքը, որի վրայից շտապով թռան դաշտային մկները և աներեւոյթացան մացառների մէջ: Մկները կրծել էին Ռշտունեաց իշխանի քիթը, շըրթոնքները և այտերը և մի այնպիսի սարսեցուցիչ կերպարանք տուել, որ Քոսակի նման քար սրտերն անգամ վախեցան և տհաճութեամբ երեսը շուռ տալով ուզում էր ետ գնալ, բայց մի փոքր ժամանակ կանգ առնելով, բռնեց իշխանի մազերից և սկսեց քարշ տալ դէպի անդունդի եզրը: Ապա նա ետ արաւ նրա սուրը, քրքրեց զրպանները և շպուտելով նրան անդունդը, կանչեց.

— Գնա, դժոխքի բաժին եղիր, այդ է դաւաճանների վախճանը, ո՞ր գիտէ ես աւելի վատթար մահով մեռնեմ, բայց ես սոված եմ, հաց եմ ուզում և հացի համար միայն յանձս եմ առել այդ ստոր պաշտօնը, իսկ դուք հանգիստ կեանք ունիք, բայց կրկին փառքի ետեից էք վազում, ահա ձեզ փառք, գնացէք, վայելեցէք: Քոսակը ցած նայեց և սառնասրտութեամբ գլուխը շարժեց: Ռշտունեաց իշխանի գլուխը դիպել էր ժայռի սուր ծայրին և ուղեղը ցաք ու ցրիւ եղել, այն ինչ ցածում, նրա մարմինը ինչպէս մի մսի գունդ դեռ շարունակւում էր գլորուել...

ԻԱ.

Մի քանի գորշ ամպերի կոյտեր սլանում էին երկնակամարի վրայ և իւրեանց հետ միասին ցանում երկրիս վրայ տխրութեան սերմեր... Հեղինէն կանգնած Կայեան բերդի սենեակներից մէկում, ուր առ ժամանակ տեղափոխուած էր Աշոտ Երկաթի ընտանիքը, ինչպէս մի արձան, լուռ դիտում էր ամպերի կուտակուելուն և նրա սիրտը քաղում էր: Անթարթ աչքերը ամպերից չհեռացնելով կարծես նա տեղեկութիւն էր ուզում նրանցից, մի լուր, մի համբաւ, յուսոյ մի նշոյլ էր խնդրում, բայց պատասխան չէր ստանում: Տխուր և յուսահատ էին այդ ամպերը, որոնք աւելի տխրեցնում, աւելի յուսահատեցնում էին նրան:

Նա իջեցրեց իւր հայեացքը դէպի իւր ոտքերի տակ, ուր անուշի անդունդի մէջ օձի նման դալար ունիով վազում էր Ձորագետը և քերում բերդի ստորոտները, խորին ուշադրութեամբ հեղինէն լսում է գետի հառաչանքին և կիսատ թեքուելով դէպի ձորը՝ պատասխան սպասում: Սոսկալով նա լսում է, որ Ձորագետն էլ է լալիս, երկնքի պէս նա էլ հառաչում է և որ իւր սրտի նման ամենքն են տանջում... Ի՞նչ կայ արդեօք, միթէ իրեն նման որը են դրանք, անտէր, թշուառ, ծնողներից հեռացած, ինչ վիշտ ստիպում է դրանց հառաչելու... և Հեղինէն դիւթական զօրութեամբ ուզում էր ցած թռչել, ընկղմուել այդ խոր անհասկանալի զօրութիւնն իմանալու և հարցնելու նրանց վիշտը, բայց ուժասպառ ընկնելով պատնշի վրայ, կրծքից միայն դուրս է թռչում խեղտող հեկեկանքը և նա սկսում է եռեխաւի նման առտապուել...

—Գէորգ, ես քեզ սիրում եմ, հասիր ինձ, սիրտս մաշում է, հոգիս քաղում։ Ես միայնակ եմ այս հառաչող ու լացող տարեքի մէջ, միայնակ, հասիր, Գէորգ իշխան, հասիր, քո հեղինէն քեզ է կանչում, ասում էր նա և բազուկները տարածում դէպի ձորը իւր սիրելւոյն գրկելու։

Բայց ձայն չկայ։ Գէորգը նրան չէ պատասխանում և հեղինէի տարածուած ձեռքերը թրջում են անձրևի կաթիլներով և նա սոսկալով ետ քաշելով ձեռքերը խեղտում է իւր մէջ հեկեկանքի ձայնը։ Նա սոսկալով յիշում է իւր տեսակցութիւնը Գէորգ իշխանի հետ, երբ իշխանը տարածուելով իւր ոտքերի տակ սէր էր պաղատում։ Յիշում է նա այդ պատկերը և սառը դողը ցնցում է հեղինէի մարմինը։

—Օ... ինչ իրաւունքով ես կանչում եմ, քանի որ ես նրան դէպի հուր ու մոխիր ուղարկեցի։ Նա ինձանից հաց ուզեց, ես նրան քար տուի, ջուր ուզեց իւր մորմոքուած սիրտը հովացնելու, իսկ ես նրան լեղի տուի... Ի՞նչ արի ես, ի՞նչ քարէ սիրտ կար իմ մէջ, որ ես այդպէս վարուեցի, իսկ հիմա կանչում եմ նրան... Բայց սրտիս մէջ անյայտ զօրութիւնը էլ չի թագնւում, այն ժամանակ ես խեղտեցի իմ մէջ, իսկ այժմ նա ժայթքում է, էլ չի դիմանում։ Բոպէ առ ըոպէ հոգիս մաշում է և չծաղկած կեանքս թառամում։ Իշխան, հասիր, հասիր քո հեղինէին, ես սիրում եմ քեզ։ Կրկին ձայն չկար։ Մէկը միւսից դառն և սոսկալի մտքերը կրկին տանջում էին նրան և աւելի ու աւելի մաշում։

Բայց կիրքը, վրդովմունքը և հոգեկան այլալ-

մունքը հետզհետէ դադարում էին և տեղի տալիս սառն դատողութեանը։

—Իսկ եթէ նա արհամարի ինձ, մոռանայ... կամ սիրուցս ցնորուած իւր կեանքը վտանգների մէջ ձգի, այն ժամանակ ես ինչ անեմ։ Օ... սարսափելի է իմ դրութիւնը։ Ես ճանաչում եմ Գէորգ իշխանի հոգին, չէ, նա ինձ չի մոռանայ, նա ինձ չի արհամարհի, բայց վախենում եմ նրա յունդուզն բնաւորութիւնից։ Նա կը մտնի կրակի մէջ, թշնամու խիտ շարքերում և թշնամու նիզակն ու սուրը չի խնայի ինձ համար թանկագին կեանքը։ Գէորգ իշխան, ետ դառ, ես յետ եմ վերցնում իմ խօսքերը, կրկնեց հեղինէն և հեկեկանքը կրկին սկսեց խեղտել նրան։ Ապա նա վճռեց նամակով յետ կանչել իշխանին պատերազմի դաշտից, բայց կրկին կանգ առնելով իւր վճռի վրայ երկար, շատ երկար մտածեց և ժողովելով իւր բոլոր արիւթթիւնը՝ կանչեց։

—Էհ, ինչ լինում է թող լինի, թող խորտակուեմ ես, ոչնչանամ, սա պէտք է հայրենիքին և ես արգելք չպիտի լինիմ նրան...

Եւ հեղինէն այնքան յափշտակուել էր իւր մրտքերով, որ չնկատեց անգամ թէ ինչ խլրտում ընկաւ այդ ժամանակ բերդի մէջ և թէ ինչպէս նրա երկաթէ դռները ահագին շոնչիւնով փակուեցան։ Այն ժամանակ միայն նա գլուխը բարձրացրեց, երբ հեռու անտառի միջից լսուեցան պատերազմական փողերի ձայներ և ապա Կայեան բերդը, ուր գտնւում էին Աշոտ Երկաթի ընտանիքը և ուր բանտարկուած էր սիւնեաց Վասակ իշխանը, շրջապատուեցաւ թշնամիներով։

Հեղինէն վեր թռաւ և դէպի թագուհին վազեց։

Թագուհին զունատ և տխուր էր: Նրա աչքերում երևում էին արտասուքի կաթիլներ, որ Հեղինէի ներս գալով ուղեց ծածկել, բայց չյաջողուեցաւ:

— Թագուհի, ուրեքեր են շրջապատել բերդը, հարցրեց Հեղինէն համբուրելով Թագուհու ձեռքը:

Թագուհին արտասուալից աչքերը դէպի Հեղինէն դարձրեց և դողդոջիւն ձայնով ասաց.

— Հայրս:

— Ինչպէս հայրդ, միթէ ճշտուեցան լուրերը:

— Այո, Հեղինէ, ժամանակս այդպէս է, աները փեսայի դէմ է կռւում, բարեկամը բարեկամի, իսկ արտաքին թշնամին հանգամանքից օգտուելով կամաց կամաց ներս են խուժում: Արարներն արդէն ներս են մտել Այրարատեան երկիրը և սկսել են աւերել:

— Թող Աստուած լինի Թագաւորի պահապանը, ասաց Հեղինէն:

— Ամէն, պատասխանեց Թագուհին և այդ ժամանակ կրկին լսուեցան փողերի ձայները, որ երկուսի մարմինն էլ ցնցեց:

Փոթորիկը մօտենում էր և նրանք չորեցին աղօթելու...

ԻԲ.

Ալեկոծւում էր Հայաստանը:

Հանժալից փոթորիկները բարձրանում էին ամեն անկիւններից: Մինչդեռ Աշոտ Երկաթը զբաղուած էր Աշոտ սպարապետին ընկճելով, իւր աներոջ՝ Սեադայի գնդերը արդէն աւերում էին իւր երկիրները: Ամեն

կողմից կարծես փոթորիկները պատրաստուում էին թափուելու Աշոտ Երկաթի գլխին և նրան բոլորովին խորտակելու: Նախարարների և իշխանների մէջ զազրալի կուսակցութիւններն ու եսասիրութիւնը այն աստիճանի սաստկացել էին, որ ամեն մարդ ուզում էր օգուտ քաղել հանգամանքից և ինքնիշխան տէր դառնալ: Իւր հարազատ եղբայրը, աները, Աշոտ սպարապետը, Գագիկ Արծրունին և Գուրգէն Ափխազաց իշխանը տակն ու վրայ էին անում իւր երկիրները: Սեադան՝ Սահակ իշխանը ինչպէս մենք տեսանք պաշարելով Կայեան բերդը, կարճ ժամանակից յետոյ առաւ նրան: Երբ նա ներս մտաւ այն դահլիճը, ուր գտնուում էին Թագուհին՝ իւր աղջիկը և Հեղինէն, նա՝ Գարդմանաց հզօր իշխանը շփոթուած կանգ առաւ և իւր արիւնյաների սուրը իջեցրեց ցած:

Այնտեղ՝ դահլիճի խորքում, չորած էին Թագուհին և Հեղինէն և աղօթում էին: Նրանք չլսեցին մինչև անգամ թէ ինչպէս ներս մտաւ Սեադան և շանթահարի նման կանգ առաւ դռներում: Խորին կսկիծը մի վայրկեան կրծեց Սեադայի սիրտը, բայց շուտով զրուպեց իրան և հաստատ քայլերով մօտեցաւ նրանց:

— Աղջիկս, ասաց նա և ուղեց զրկել Թագուհուն, բայց Թագուհին նայեց նրան, մի ճիշտ արձակեց և անշնչացած ցած ընկաւ: Հեղինէն փաթաթուեց նրան և սկսեց ուշքի բերել:

— Դու թող սրան, հրամայեց Սեադան և համբուրելով Թագուհու մարմարեայ ճակատը նրա աչքերում երևեցան արտասուքի կաթիլներ: Բայց նա շուտով զսպեց իւր հոգւոյ վրդովմունքը և դառնալով դէպի իւր նիզակակիցները՝ հրամայեց:

— Սիւնեաց Վասակ իշխանին ազատել բանտից, իսկ այս թռչնակին լաւ պահպանել մինչև որ կը հասցնենք Գագիկ Արծրունու ձեռքը, ասաց նա ցոյց տալով Հեղինէի վրայ:

Հեղինէի մարմնով մի ցնցիւն անցաւ և չորելով արդէն ուշքի եկած թագուհու առաջ կանչեց.

— Ո՛չ, ինձ մի բաժանէք թագուհուց կամ սպանեցէք այստեղ:

— Թողէք դրան ինձ հետ, ինչպէս նա նոյնպէս և ես եմ քո գերին, հայր, արա ինչ անելու ես, ասաց ղողգոջին ձայնով թագուհին և բռնեց Հեղինէի ձեռքը:

— Լաւ, այդ յետոյ կը տեսնենք, ասաց խրոխտ ձայնով Սեադան և դուրս գնաց:

Ամբողջ Կայեան բերդը յափշտակելով և միջի կանանց ու տղամարդկանց գերի քշելով Սեադան մի ուրիշ բերդ է առնում և իւր անցած ճանապարհի վրայ գտնուած գիւղերն ու շէնքերը բարուքանդ է անում և հրոյ ճարակ դարձնում: Անգթաբար նա կրակին է մատնում չհասունացած արտերը և ապա գնալով կանգ է առնում Տաւրիշոյ լեռան ձորի վրայ: Լուրը հասնում է Աշոտ Երկաթին և նրա սիրտը լցում է թախիծով: Կայծակի արագութեամբ նա 300 մարդով թռչում է դէպի Տաւրիշոյ լեռները և առանց ուշք դարձնելու Սեադայի ուժեղ գնդին պատրաստում յարձակուելու նրա վրայ:

Աշոտ Երկաթը բարկութիւնից մրմրում էր, կատաղութեան ամենասոսկալի բոցը կրծում էր նրա սիրտը, բայց նա դեռ զսպում էր իրան: Մարտիրոս հայրը կանգնած էր մօտը և համոզում էր թագաւո-

Սեադան բանակ էր խփել մի քարաժայռի վրայ և իւր զօրքերի վրայ վստահացած արհամարհում էր Աշոտ Երկաթին, երբ Մարտիրոս հայրը խաշը ձեռքին երևեցաւ նրա բանակում: Սեադան զարմացաւ և միևնոյն ժամանակ մի տեսակ սառը դող անցաւ նրա մարմնով, երբ տեսաւ իւր առաջ կանգնած Մարտիրոս հօրը, որի մասին շատ բան էր լսել: Նա հաւատում էր թէ այդ ալևոր ծերունին կարող է դիւթել իւր ամբողջ գունդը և այն ժամանակ կռուի բաղդը ուրիշ ելք կըստանայ: Բայց Սեադան զսպեց իրան և ուզեց իմանալ նրա գալու պատճառը:

— Ծերունի, ինչու դու գտնուում ես կռուի դաշտում, բանի որ քո տեղը վանքի խուցն է, ուր պիտի աղօթես քո հոգու փրկութեան համար, ասա, շտապիր, ինչ ասելու ես, իմ սուրը ծարաւ է Աշոտ Երկաթի արեանը:

— Սահակ իշխան, իջեցրու քո բարկութիւնը և յիշիր, որ վերը կայ Աստուած, որ ամենքին ըստ արժանւոյն է վարձատրում: Յիշիր, որ Աշոտ Երկաթը քո փեսան է: Ձուր արին մի թափէք, ես իջեցրի Աշոտ Երկաթի բարկութիւնը և նա խնդրեց յայտնել թէ «ինչ չար բան կամ ինչ վնաս հասցրել եմ քեզ, որ քեզանից այսպիսի ծանր աղէտներ եմ ստանում: Ինչու դու մոռանում ես քո երդումը Ախայեան գիւղի մօտ և պատրաստուել ես թափելու իմ արիւնը: Արդ, դարձիր քո բարկութիւնից և դարձրու ինձ երկու բերդը որ յափշտակել ես և իմ ընտանիքը և հեռացիր իմ երկրից: Եւ այն ժամանակ մեր մէջ խաղաղութիւն կը տիրի և մենք կը լինինք հարազատ հայր և որդի» *):

*) Յովհաննէս Դոստանականցի, երես 188—189,

Սեւադան մինչև վերջը լսեց նրան և ապա դառնալով դէպի վանահայրը ասաց.

— Դու կաց այստեղ և ես անձամբ նրան պատասխան կը տամ: Ապա նա հրամայեց իւր զօրքին կարգի կանգնել և պատրաստուել կռուի: Ութ հազարի չափ զօրքը շարժուաւ էր առաջ, դէպի այն բլրակը, ուր կանգ էր առել Աշոտ Երկաթը իւր 300 յոգնած կտրիճներով: Աշոտ Երկաթի վրայ սարսափ ձգելու համար Սեւադայի հետեակ գնդերը մի կողմը շարուեցան և վահանները առաջ քաշելով ինչպէս մի պարիսպ էին ձեւացնում: Հետեակների թիկունքին կանգ էր առած գէնք ու զրահի մէջ կորած հեծելազունդը, իսկ առաջապահ ձիաւոր գունդը վահանները առաջները քաշած և մերկացրած սրերը ձեռքին զինուորական վարժութիւններ էին անում Սեւադայի առաջ և սարսափ ազդելու նպատակաւ յետ ու առաջ էին շրջում: Արեգակի ճառագայթները պսպղում էին նրանց սաղաւարտների, սղոնձի ու պողպատի վրայ և սարսափելի տեսարան ներկայացնում:

Նայում էր Աշոտ Երկաթը այդ ահարկու գնդին և խորին թախիծը պատում էր նրա սիրտը: Նայեց նա և իւր յոգնած կտրիճներին և ապա նրանց միջից 200-ը միայն ընտրելով բլրից ցած իջաւ և ապա իւր հայեացքը վեր ուղղելով կանչեց.

— Տէր, եթէ յես եմ սխալը և այս երդմանը ստողը կտրիր իմ գլուխը այդ յանցանքի համար, իսկ եթէ իշխանն է սուտ, պատժիր նրան և փրկիր ինձ տարապարտ մահուանից, որ նա թափում է ինձ վրայ: Եւ ապա այդ երդման թուղթը, որ կապել էին

խաչանիչ դրօշակի վրայ, հրամայեց իւր կտրիճներին առաջ խաղալ: Մըրիկը այնպիսի ուժգնութեամբ չէր յարձակուի ինչպէս Աշոտ Երկաթը յարձակուեցաւ Սեւադայի գնդերի վրայ և այնտեղ մի ակնթարթում տարածեց զարհուրելի սարսափը: Սեւադայի գնդերը ցաք ու ցրիւ եղան, շարքերը խանգարուեցան և մոլորուած ոչխարների նման սկսեցին ցրուել հովտի, մացառների և լեռների մէջ, բայց Աշոտ Երկաթի կտրիճները հասնում էին նրանց ամեն տեղ և սրախողխող անում:

Ութ հազարից բաղկացած գունդը ցաք ու ցրիւ եղաւ և կոտորուեցաւ, մնացին միայն ինքը Սեւադան և իւր որդի Գրիգորը, որոնք բռնուելով բերուեցան Աշոտ Երկաթի մօտ, որը սոսկալի կատաղութեան մատնուած հրամայեց կուրացնել նրանց:

Ապա կրկին յետ խլելով Կայեան և միւս բերդը, ազատեց թագուհուն և Հեղինէին, իսկ Գարդմանաց երկիրը նուաճելով իւր իշխանութեան տակ, դարձաւ իւր երկիրը, իսկ Մարտիրոս հայրը քաջուեց դէպի Բիւրականի վանքը:

ԻԳ.

Արեւ արդէն թեքուել էր դէպի մուտքը. նրա թեք ճառագայթները շեշտակի ընկել էին Քոսակի աշքերին, որը դեռ անուշ խովաքնում էր ծառի տակ: Երբեմն երբեմն միայն նա անգիտակցօրէն ձեռքը դէպի դէմքն էր տանում և դէմքից քշում էր ճանճերին և մոծակներին, որոնք անխնայ կերպիւ ծծում

էին նրա երեսի կոշտացած արիւնը և նրան անհանգրստութիւն պատճառում: Յանկարծ նա շանթահարի նման վեր թռաւ և ձեռքը դէպի սեացած վիզը տարաւ: Այնտեղից բզզալով թռաւ մի ինչ որ ճանճ և երբ ձեռքին նայեց՝ այնտեղ տեսաւ արեան նշան, որ տհաճութիւն պատճառեց Քոսակին:

—Անպիտան իշամեղունները ինձ հանգստութիւն չեն տալիս, կարծես քիչ էր երեսս չանկռտուել և սրանք էլ պակասն են լրացնում, մըմրացնաւ և սկսեց ճմլկոտուել և բերանը լայն բանալով օրօշտալ:

—Է... այս ինչքան եմ քնել, շարունակեց նա, արեն արդէն շուտով մայր կը մտնի, այն ինչ այս անտէր փորիս մէջ ոչինչ չկայ, սովածութիւնը ինձ արդէն սկսում է տանջել: Այստեղ մնալը անհնար է, կարելի է քաղցածութիւնից մեռնել և իմ դիակը վայրենի գազանները քարշ կը տան, ինչպէս գուցէ քարշ են տուել իշխանի դիակը:

Եւ Քոսակը հետաքրքրուելով Ռշտունեաց իշխանի վիճակով, վեր կացաւ և դէպի ձորը նայեց. ձորի մէջ, դիակի վրայ բազմաթիւ ագռաւներ նկատեց, որոնք ազահաբար գիշատում էին նրա դիակը: Մի դիւական ժպիտ անցաւ Քոսակի վայրենի դէմքի վրայ և նա բար վերցնելով գլորեց դէպի ձորը: Այդ ժամանակ ագռաւները իրենց կռնչիւնով թողին դիակը և սկսեցին պտտուել օդում: Նրանք, ինչպէս երևում է, շատ դժգոհ մնացին, որ խանգարեցին իրենց անուշ ընթերիքը:

Քոսակը մի առ ժամանակ նայեց ագռաւներին, դիակին և յետոյ տհաճութեամբ շուռ տուեց երեսը: Ապա կատուի դիւրաշարժութեամբ նա բարձրացաւ

ծառի վրայ և սկսեց շրջակայքը դիտել: Զուրջը կատարեալ անշարժութիւն էր տիրում: Թռչունները միայն վերջին երգն էին երգում և սլանում դէպի իրենց բները, այն ինչ արեւ սկսում էր թագնուել հեռու լեռների քամակին: Իրան բոլորովին ապահով կարծելով, Քոսակը ցած իջաւ ծառից և այժմ սկսեց ճանապարհ որոնել, որ դուրս գայ փշի այդ անտառից. մեծ դժուարութեամբ, մացառներից բռնելով և անդնդի վրայ կախ ընկնելով նա քայլ առ քայլ առաջ էր գնում: Մի փոքր անգղուշութիւն, մի աննշան անյաջողութիւն և նա անդունդը կը գլորուէր, բայց նա ոչ մի բանի ուշք չէր դարձնում և երբ դուրս եկաւ այդ դժուար ճանապարհից և հասաւ ապահով տեղ, նա ազատ շունչ բաշեց:

—Վերջապէս, ասաց նա, այժմ ես ազատ եմ և իմ ճանապարհին արդելք չկայ, բայց թէ ուր պիտի գնամ, . բայց նախ բան ուր գնալս վճռելը ես քաղցած ու ծարաւ եմ... Մի փոքր էլ առաջ գնամ, տեսնեմ Աստուած ի՞նչ է յաջողում:

Նա կրկին սկսեց առաջ գնալ թէև նրա ոտքերը հազիւ էին շարժում, հրե անձրևից պոյացած լճացած ջուր տեսաւ իւր առաջը և առանց ուշք դարձնելու ջրի պղտորութեանը նա ազահուլութեամբ խմեց ջուրը և ապա սկսեց երեսը լուանալ: Այդ բանը նրան մի փոքր զովացրեց և այժմ սկսեց իւր անելիքի վրայ մտածել:

—Էհ, հայերից օգուտ չկայ, ասում էր նա, Աստուծոյ ձեռքը պահպանում է Աշոտ Երկաթին և զուրդաւաճանները նրա դէմ որոգայթներ են լարում: Ամեն տեղ իմ տէրերը ջարդւում են և ես մինչև օրս մի

կտոր հացի տէր չդարձայ չնայած իմ այսքան աշխատանքին, բայց մինչև երբ... 25. պէտք է ձեռք վերցնել դրանցից, ինձ ոչ Գաղիկ Արծրունին մի բանի տէր դարձրեց և ոչ Աշոտ սպարապետը, իսկ Ռշտուտեաց իշխանը հօ սատանաների բաժին եղաւ: Աստուած դրանցից ձեռքը վերցրել է, ես ուրիշ բանալիտի գտնեմ, թէ չէ սոված կը մեռնեմ... Այ, արարներին ծառայութիւն անելը վատ չէ, նրանց մօտ մարդ կարելի է դառնալ, ինչ անենք թէ նրանք ինձ կը ստիպեն հաւատոս ուրանալ: Ի՞նչիս է պէտք ինձ հաւատը, նրանք որ քրիստոնեայ չեն ինչով են մեզանից պակաս, միթէ նրանց թուրը մեզանից աւելի կտրուկ չէ: 25, վճռած բան է, ես պիտի ներկայակարարաց գլխաւորին և իմ համարիւններին արիւնով ապահովեմ ինձ և յետոյ մի անկիւն քաշուիմ: Աշխարհս այդպէս է, որ կողմը կշռի թաթը ծանր է այն կողմը պիտի յակուել: Այս բոլորիս մեր բոլորը իշխանները, թագաւորից սկսած վախենում են արարներից և իրենց ունեցած շունեցած ոսկիները նրանց են ուղարկում: Ես ուրեմն ի՞նչ յիմարութիւն եմ անում, որ նրանց մօտ ծառայութեան չեմ մտնում, քանի որ գիտեմ, որ նրանք լաւ վարձատրում են այն հայերին, որոնք մոռանում են Քրիստոսին և Մահմէդին պաշտում...

Այդպէս մտածելով Քոսակը առաջ էր գնում, առանց նկատելու որ օրը մթնում էր և երկիրս ընկերդ մօտ խաւարի մէջ: Բայց նա լաւ ծանօթ էր ճանապարհներին, նա գիտէր երկրի իւրաքանչիւր ծակ ու ծովը. ուստի գիշերից ամենևին չէր վախենում: Անցաւ մի փոքր էլ առաջ և նա դուրս գալով սիգաւէտ

կանաչներից, նրա առաջը բացուեցաւ մի խաչաձև ճանապարհ: Ճանապարհները ց մէկը տանում էր դէպի Դուին քաղաքը, միւսը դէպի Նախճուան, ուր այդ ժամանակ նստած էր Իւսուֆի փոխանորդը՝ արաբաց նըսը ոստիկանը: Միւս ճանապարհները տանում էին դէպի Երազգաւոր, Վասպուրական և այլն: Քոսակը կանգ առաւ ճանապարհի մէջ և խոր մտածող մարդու նման, ձեռքը դէպի ճակատը տարաւ: Նա տանում էր թէ որ ճանապարհով գնայ:

— Գէպի Վասպուրական, Վան, Գաղիկ Արծրունու մօտ... չարժէ, նա էլ պոչը կամաց կամաց հաւաքել է, իւր աղջկայ փախուստից յետոյ խելքը վրան չէ և բացի դրանից ինչ պիտի ասեմ որ գնամ: Նա ինձ արհամարհելուց յետոյ, ոչ մի պարգևի չի արժանացնի: Գէպի Դուին գնամ, ում մօտ: Աշոտ սպարապետը հագիւ իւր գլուխն առաւ փախաւ և ո՞վ գիտէ թէ հենց հիմա նա Աշոտ Երկաթի ձեռքին չէ և մոխիր չէ դարձել Դուինը... 25, պէտք է այս ճանապարհը ընտրել, դէպի Նախճուան, ուր նստած է նըսը, այնտեղ պէտք է Մահմէդին երկրպագութիւն տալ և... մի բանի ժամանակից յետոյ, հանգիստ ապրել... ասաց Քոսակը և հաստատ քայլերով դէպի Նախճուան տանող ճանապարհը գնաց:

Քիչ յետոյ նա կորաւ խորին մթութեան մէջ...

Ի. Դ. Ա.

Դուինի ճակատամարտից յետոյ Գաղիկ Արծրունու սրտի մէջ մի ինչ որ որդ էր սկսուել շարժուել:

որ գիշեր ցերեկ նրան հանգստութիւն չէր տալիս։ Գազիկը զգում էր, որ իւր հոգւոյ մէջ գտնուող որդը այժմ մեծացել անուշիկ կերպարանք էր ստացել, իսկ այդ որդի շարժմունքին՝ իւր միջի գոյութիւն ունեցող խղճին այժմ դժուար էր լռեցնելը... Գիշեր էր։ Լիալուսինը սփռել էր իւր դիւթող լոյսը և նրա ճառագայթները պար էին բռնել Վանայ լճի կոհակների հետ, որոնք ծփծփում էին մանրիկ ալիքներով և կորչում հեռու ջրերի մէջ։ Բնութեան մէջ տարածուած էր մի այնպիսի խաղաղութիւն, որ մարդկային հոգին լցնում էր ցնորքներով և նրան տանում դիւթակա՛ն այն աշխարհը, ուր գոյութիւն չունին աշխարհային մանր և ցած գործերը։ Այդ ժամանակ Գազիկ Արծրունին, հրապուրուած բնութեան այդպիսի հրաշալիքներից, իւր շքեղ պալատից դուրս եկաւ և իւր մտայոյզ հաեացքը անգիտակցօրէն նախ ձգեց լճի լայնատարած կապտութեան վրայ, ուր լուսնի ճառագայթներն էին խաղում և ապա հեռու դէպի աղօտ մթութեան մէջ կորչող լեռները։ Նրա հոգին լցուած էր վշտերով և անհասկանալի յոյզը շփոթում էր նրա արագ բարձրացող կուրծքը։ Նրա կրծքի տակ, ուղիղ սրտի մէջ՝ շանթեր էին ցցուած, այնտեղ վէրքերը թարախ ու ժահր էին արտադրում դեղ ու դարման էին պէտք, վշտին սփոփանք էր պէտք։ Բայց ոչ այս կար և ոչ այն և Գազիկ Արծրունին տանջւում էր և կսկծում...

— Հեղինէ, հասիր ինձ, սփոփիր և բժշկիր վէրքս, կանչեց յանկարծ Գազիկը մի այնպիսի խղճալի, յուսահատ ձայնով, որ կարծես նրա թոքերը կտոր կտոր եղան և պատառուեցաւ սիրտը։ Նրա ձայնի մասնիկները կորան անհուն լռութեան մէջ և կարծես սու-

գունելով լճի անդնդի մէջ—պատասխան չդարձրին։

— Աղջիկս... Ես զղջում եմ իմ արարքները, հասիր ինձ, կրկնեց Գազիկը և Վասպուրականի հալարտ արքայի աչքերում երեւցան արտասուքներ, որոնք մի վայրկեան միայն ցօլացին լուսնի ճառագայթների տակ և ապա ընկան գետին։ Լալիս էր Գազիկ Արծրունին, լալիս և այդ արտասուքները հանդարտեցնում էին նրա հոգու վրդովմունքը և խաղաղացնում այն սուկալի ցաւերը, որ յառաջացնում էր նրա սրտի որդը, այդ արդար բողոքը, խղճի այդ խայթը։

— Արի, աղջիկս, արի, ինչը փախցրեց քեզ քո հօրական տանից, սէրը թէ՛ հօրդ ամօթալի արարքը։ Եթէ սէրը ես կը շողկապեմ քեզ քո սիրած մարդու հետ, իսկ եթէ հօրդ ամօթալի արարքը—նա արդէն զղջում է իւր արարքի վրայ և զգում է իւր անցեալից... Արի, Հեղինէ, արի, հօրդ բազուկները քեզ են կարօտում, նրա զղջացող սիրտը քեզ է կանչում, ասում էր նա և կրկին հառաչում։

— Ես հաշտւում եմ խղճիս հետ, դարձիր, Հեղինէ, դարձիր և ուրախացրու ինձ քո խելօք խօսքերով։ Առանց քեզ դառն կը լինի փակել աչքերս, առանց քո ժպիտի սե կը լինի կեանքս։ Փառասիրութիւնիցս հեռանում եմ լոկ քո սիրու պատճառաւ։ Քեզ միայն, Հեղինէ, ուզում եմ տեսնել, գէթ միանգամ էլ զգուել, համբուրել և ապա թէ մեռնել։

Խելագարի նման իւր պղտոր հայեացքը դարձրած դէպի աղօտ հեռաւորութիւնը, Գազիկը մտքով թռել էր դէպի Հեղինէն և կարծես խօսում էր հետը։ Ծնողական սիրտը բաշում էր իւր դստեր կարօտը և այդ կարօտը շատ խոր և զգացուած էր, այնքան

սովածութիւնից: Է՛հ, վերջապէս ես էլ մի բանի տէր դառնում մարդամէջ ընկնեմ թէ չէ օր չէ, որ եսքաշում եմ: Այս մեր իշխաններն էլ հօ ոտնատակ տուին խեղճ ժողովրդին, քամեցին նրա արիւնը... Բայց մեր իշխանը, Գաղիկ Արծրունին, շատ լաւ մարդ է, հաւատայ որ լաւ մարդ է, խելօք, հեռատես, ինչանք որ առաջ մի փոքր գծութիւններ արաւ և դրա համար էլ Աստուած պատժեց, աղջիկը նրանից փախաւ, որի կարօտից հալումաշ է լինում, իսկ հիմա փոշմանել է և վանքեր է շինում իւր մեղքը քաւելու: Է՛հ, Աստուած բարի տայ նրան, ասում էր ճանապարհորդը իւր ձիու հետ խօսելով և շտապեցնելով նրան:

Այդ ժամանակ արեւ արդէն թափնուել էր, ճանապարհի վրայ ոչ մի մարդ չէր երևում, այն ինչ բնութեան մէջ թռչուններն ու բզէզները սկսել էին իրենց երեկոյեան ճաշողումն ու աղմուկը: Արտուտն իր երգն էր երգում նստած նորաբոյս արտերի մէջ, դեղձանիկները սկսել էին իրենց դայլայլիկը, իսկ ճպուռն ու բզէզները իրենց չափաւոր ծղրտոցը:

Ճանապարհորդը բաւականի տեղ առաջ գնաց, արդէն միջին էր երբ ճանապարհի ծայրին մի հետիոտ մարդ նկատեց, որը գլուխը կախ ձգած դնում էր առաջ: Ճանապարհորդը ձին արագացրեց նրան հասնելու երբ հետիոտ մարդը ձիու դոփիւնները լսելով կանգ առաւ: Երբ ձիաւորը մօտեցաւ նրան, նա խորին ուշադրութեամբ սկսեց զննել ճանապարհորդին:

— Բարեւ բարեկամ, ասաց ձիաւորը և կանգնեցրեց ձիուն:

Բարեւ, աստապախանեց հետիոտը:

— Ո՞րտեղից ես գալիս:

— Վասպուրականից, շտապում եմ գործով, ուղում եմ այս գիշեր հանգստանամ, որ վաղը կարողանամ տեղ հասնել և իմ տիրոջ յանձնարարութիւնը կատարել:

— Բայց ով է քո տէրը:

— Ո՞վ է... միթէ չգիտես ով է Վասպուրականի տէրն ու թագաւորը— Գաղիկ Արծրունին:

— Ես որտեղից կիմանամ, ինքս մի ռամիկ մարդ, մեր իշխաններից ինչ տեղեկութիւն կունենամ:

— Բայց դու միթէ հայ չես, որտեղացի ես, որ ոչինչ չգիտես թէ ինչեր է պատահում մեր Հայաստանում:

— Աստուած վկայ, ոչինչ չգիտեմ, ես էլ հեռու երկրից եմ գալիս և գնում եմ մշակութեան: Այսօր այնքան ման եմ եկել, որ հագիւ ոտքերս շարժում եմ: Լաւ է որ այստեղ մօտիկ գիւղ կայ և այնտեղ կը հանգստանամ:

— Այդ շատ լաւ եղաւ, ուրեմն միասին կը հանգրտանանք, ասաց ձիաւոր մարդը և իջնելով ձիուց, սանձը կուռը ձգեց և նրանք առաջ գնացին: Հեռու լանջի ստորոտին երևում էր գիւղի ծուխը, կարճ ժամանակից յետոյ նրանք գիւղ կը հասնէին:

— Ի՞նչ է անունդ բարեկամ, հարցրեց ձիաւորը:

— Քոսակ, պատասխանեց մեղ ծանօթ Քոսակը և իսկոյն և եթ փոշմանեց, որ իւր իսկական անունը յայտնեց, բայց նկատելով որ իւր ուղեկցից չճանաչուեցաւ, փրտ առաւ և սկսեց մանրամասն հարց ու փորձ անել թէ նա ո՞ւր է դնում և ինչու: Ձիաւորը

էր, բայց Քոսակը թափեց իւր բոլոր ճարտարութիւնը և յաջողեցաւ իմանալ:

— Նամակ ունիմ Գագիկ Արծրունուց, վերջապէս ասաց նա:

— Ո՞ւմ վրայ, հարցրեց հետաքրքրութեամբ Քոսակը և նրա աչքերը փայլեցին մի տեսակ հրէշային փայլով:

— Իւր աղջկայ, Հեղինէի վրայ: Մեր իշխանը կանչում է Հեղինէին, օ՛, եթէ գայ Հեղինէն, այն ժամանակ ես բաղդաւոր կը լինեմ, նա ինձ առատ կը վարձատրէ, ասաց ձիաւորը և մի տեսակ գոհունակութեամբ սկսեց բխեւերը սրել: Բայց Քոսակը այլևս ուշք չէր դարձնում նրա խօսքերի վրայ: Նա արդէն հասկացաւ բանի էութիւնը և հրէշաւոր միտքը սկսեց ծնունդ առնել նրա գլխում:

— Գիտե՞ս, բարեկամ, ինչքան բաղտաւոր կը լինիմ եթէ Հեղինէն համաձայնի վերադառնալ, օ՛, ինձ նման բախտաւոր ոչ ոք չի լինիլ, վերջապէս կազատուիմ անպիտան չքաւորութիւնից:

— Ի հարկէ, ի հարկէ, գիտեմ. կցկտուր բառերով պատասխանեց Քոսակը:

— Դու ինչ գիտե՞ս, հ՞ը... յանկարծ հարց առաջարկեց ձիաւորը և շեշտակի նայեց Քոսակի աչքերին: Քոսակը դողաց. նոր հասկացաւ, որ իւր մտքի հետ ընկնելով կարող էր մատնել իրեն, ուստի ժողովելով իւր սառնասրտութիւնը ասաց.

— Այն գիտեմ, որ դու բաղդաւոր կը լինես, որ Գագիկ Արծրունին լաւ կը վարձատրի քեզ եթէ աղօթիկ համաձայնի գայ:

— Ինչպէս չի համաձայնի, Հեղինէն անպատճառ կը գայ:

Նրանք մտան գիւղ և փոքրիկ ընթրիք ուտելուց յետոյ Գագիկ Արծրունու մարդը ուզում էր քնել, բայց Քոսակը զինուն զօռ էր տալիս և չէր թոյլ տալիս քնելու: Նա խօսքը միշտ նամակի մասին էր գցում և աշխատում էր իմանալ թէ ո՞ւր է պահուած այդ նամակը:

— Ո՞ւր է այդ նամակ, հարցրեց Քոսակը, երբ տեսաւ որ զինին իւր բարեկամի գլուխն ընկաւ:

— Ահա այստեղ, ծոցումս, չե՞ս հաւատում:

— Ինչպէս չեմ հաւատում, բայց ես շատ հետաքրքրւում եմ իմանալ թէ ինչպէս են գրում իշխանները:

— Դու կարդալ գիտե՞ս:

— Ոչ, ես կարդալ ձրտեղից կիմանամ:

— Հը՞մ, եթէ գիտենայիր, կը զարմանայիր թէ ինչ մարգարտի նման գիր է մեր իշխանի գիրը:

Քոսակը նորից լցրեց կաւէ ամանները զինով և երբ դատարկեցին, դարձաւ դէպի իւր ընկերը:

— Ցոյց տուր տեսնենք, որ ես էլ իմանամ թէ աշխարհիս երեսին ես էլ եմ ապրում ու տեսել եմ իշխանների գիրը:

— Ահա տես, ասաց Քոսակի ընկերը և ծոցը երկար քրքրելով հանեց շորի մէջ փաթաթած մագաղաթի կտորը և մեկնեց դէպի Քոսակը:

Քոսակի աչքերում կայծակներ լուսան. նա ճանաչեց Գագիկ Արծրունու գիրը և չէր դարձնելով ասաց.

— Հիշո՞ւ որ մտորատուստ է:

Քիչ յետոյ իւր ընկերը խոր քնի մէջ ընկղմուեց, այն ինչ Քոսակը արթուն էր. երբ լսեց նրա խրխրոցը, նա զգուշութեամբ նրա ծոցից հանեց Գագիկ Արծրունու նամակը և հեծնելով իւր ընկերոջ ձին, կէս գիշերին սլացաւ առաջ...

Ի. 2.

Պարզ, անամպ երկնակամարի վրայ գուարթութեամբ բարձրանում էր արեւը և իւր կենարար ճառագայթները սփռում չորս կողմը: Յուսահատ, աղքատացած և ոտնատակ տուած գիւղացիին դէպի դաշտն էր շտապում, խանութւորը դէպի խանութ, վաճառականը իւր առուտուրն էր սկսում, երբ յանկարծ մի շարագուշակ դէպք սառցրեց ամենքին և մի տեսակ տհաւոր դրութեան մէջ ձգեց նրանց: Օրուայ կիսում, երբ ամեն մարդ տաքացած իւր գործն էր շտապում վերջացնելու, լոյսը սկսեց հետզհետէ անյայտանալ և նրա տեղ տիրեց խորին, անթափանցելի խաւարը: Անհրկոյթ գորութիւնը ծածկել էր արեւի երեսը և նրա փոխարէն, երկնքի անհուն տարածութեան վրայ փայլփլում էին աստղերը և յուսոյ թոյլ նշան միայն թողնում սարսափահար ամբոխի սրտում: Մութ խաւարի մէջ յանկարծակի լսուեցան սիրտ պատառող հառաչանքներ և զարհուրելի հեծկլտանք: Ամբոխը չորեւ էր, ձեռքերը տարածել դէպի վեր՝ դէպի Անմահը և աղօթք էր անում: Ամբոխը աղօթում էր ան-

արեւի խաւարում: Նա հաւատում էր, որ երկինքը արեւի խաւարումնքով գուժում է ազգի վրայ հասանելիք վիշտը և նա առանց այդ էլ վշտի և տանջանքի մէջ լինելով, սարսափում էր նոր գալիքը չարիքից: Բայց աներևոյթ գորութիւնը երկար չպահեց արեւի երեսը և խաւարը հետզհետէ յետ նահանջեց և նրա տեղ կրկին բացուեցաւ պայծառ լոյսը, այն ինչ ամբոխի սրտի մէջ մնաց մի անորոշ, մթին կասկած իւր վրայ գալիք չարիքի մասին:

Եւ ամբոխի կասկածը գուր չանցաւ: Նախճուանում հստող արաբաց նրսր ոստիկանը հեղեղի նման իւր զնդերը առաջ էր քշում դէպի Հայաստան և միանգամից ուզում էր կուլ տալ նրան և իսպառ ոչնչացնել այդ, առանց այն էլ քայքայուած ազգը: Նա ուզում էր բռնել ազգի երկու պետերին հոգևոր և մարմնաւոր, ոչնչացնել դրանց և ապա ամբողջ Հայաստանը իւր ձեռքը ձգել: Լքուած ու յուսահատուած էին երկու պետերն էլ: Աշոտ Երկաթը արդէն յուսահատուել էր դաւադրութիւններից և ապստամբութիւններից, իսկ Յովհաննէս կաթողիկոսը շուարել էր թէ որտեղ անցկացնի իւր կեանքի վերջին մնացորդը որ արաբների ձեռքը չընկնի:

Աշոտ Երկաթը իւր աներոջ դէմ այնպիսի փայլուն յաղթութիւնը դեռ նոր էր արել, երբ լսում է, որ Համշուղիոյ ամրոցի վերակացու Վասակ Գնթունին ապստամբել է: Նա իւր կտրիճներով կայծակի արագութեամբ հասնում է այդտեղ, ջարդում դրանց, հնազանդեցնում զաւգարներին և ուտիացիներին և դառնում Կոտայք գաւառը: Հենց այդ ժամանակ նորից ապստամբում է Ուտիաց վերակացու Յիլիկ Ամրամը

իւր ստորադրեալ իշխաններով: Աշոտ Երկաթը շտապում է Ուտիք և իջևանում Կուր գետի ափին, անտառների մէջ, բայց տեսնելով, որ անտառներում կռուել անհնար է և ցանկանալով զօրքին հանգստութիւն տալ, մտնում է մի անմարդաբնակ ամրոց, ուր շրջապատւում է Ամրամի զօրքերով: Աշոտ Երկաթը այդպիսով իւր զօրքերով բանտարկւում է այդտեղ ուր ոչ ջուր կար և ոչ պաշար: Չկար դուրս գալու անցք, բացի նեղ կիրճը, որովհետեւ ամրոցի շուրջը անդունդներ էին մացառախիտ անտառներով պատած: Նեղում են Աշոտ Երկաթի զօրքերին, որոնք դաւաճանելով դրան, խոստանում են թշնամուն, որ կապեն Աշոտ Երկաթին և յանձնեն: Աշոտ Երկաթը լսում է այդ և զարհուրում: Գիշերով, կայծակի արագութեամբ ճեղքելով թշնամեաց բանակը, անցնում է և գնում

✓ Կաքաւաբերդ, ուր յուսահատութիւնը պատելով նրան, իւր հետ հարիւր մարդ է վերցնում և գնում Սեան կղզին: Այդ ժամանակ անտէր է մնում ամբողջ հայաստանը և Նըսր ոստիկանը օգտուելով հանգամանքից նախ ուզում է բռնել Յովհաննէս կաթուղիկոսին և ապա Աշոտ Երկաթին:

Այդ միջոցներին Յովհաննէս կաթուղիկոսը գրտնւում էր Բիւրական ամրոցում, որ իրեն էր պատկանում և ուր շինել էր կուսակրօնների վանք և հոյակապ եկեղեցի կոփածոյ քարերով: Նըսր ոստիկանի գնդերը արդէն մօտենում էին Բիւրականին: Հեղեղը արդէն ջարդում, ոչնչացնում էր անցած տեղերը և այժմ միանգամից ուզում էր լափել Բիւրականը և դրա հետ միասին հայոց հոգեւոր գլխին, երբ Յովհաննէս կաթուղիկոսը իւր ընծաներով շտապում է զիջեց-

նել Նըսրի բարկութիւնը, բայց նա առ երես միայն ընդունելով դրա ընծաները, քիչ ժամանակից յետոյ դրժում է իւր խօսքը և իւր զօրքերը կրկին առաջ քաշում դէպի Բիւրականի ամրոցը: Յովհաննէս կաթուղիկոսը լսում է այդ և շուտով փախուստ տալիս այդտեղից դէպի Բագարան, Աշոտ բռնաւորի մօտ:

ԻԷ:

Գիշերը ցերեկ էր դառնում, ցերեկը գիշեր և օրը վազում օրի ետեկից, բայց Հեղինէի կեանքի մէջ ոչինչ փոփոխութիւն չէր մտնում: Օրաւուր նա հալւում էր, մաշւում և նրա սիրուն աչքերի շուրջը կապոյտ շրջանակներ կազմում: Տաղտկալից էր նրա կեանքը: Մատաղ կեանքը թառամում էր դառն և սիրտ խոցոտող մտքերով և նա անյոյս հայեացքը չորս կողմն էր դարձնում, մի կողմից մի յոյս էր փնտռում, բայց ոչ մի կողմից լուր չէր ստանում: Հեռու էր իւր հայրը, որի կարօտը օր աւուր մաշում էր նրան, հեռու էր նաև Գէորգ իշխանը, որից ոչ մի լուր չունէր թէ ուր է նա և ինչ է շինում: Եւ Հեղինէն միայնակ փակուելով իւր սենեակում, մտքերի ծովն էր ընկնում, որոնք անխնայ կրծում էին մատաղ սիրտը և գերեզմանին մօտեցնում: Մի օր էլ, Հեղինէն փակուած իւր սենեակում արտասուքներ էր թափում, երբ աղախինը ներս եկաւ և յայտնեց, որ մի ինչ որ մարդ ուզում է ներկայանալ իրան:

Հնդինէն սրբեց իսկոյն արտասուքները և ուղղելով ցրուած մազերը հարցրեց.

— Ո՞վ է այդ մարդը:

— Չգիտեմ, իշխանուհի, նա սարսափելի դէմքով մարդ է և ուզում է ձեզ հետ առանձին խօսել:

— Ո՞րտեղից է նա, չհարցրիր:

— Վասպուրականցի:

Հեղինէի սիրտը տրոփաց: Նա ձեռքը տարաւ դէպի կուրծքը, կարծես այնտեղով անցաւ մի ինչոր անյայտ բան:

— Կանչեցէք նրան, հրամայեց Հեղինէն վճռական ձայնով:

Աղախինը դուրս գնաց և երբ ներս մտաւ մարդը, Հեղինէն քարացածի նման կանգ առաւ և ապուշի նման սկսեց նայել: Նրա առաջը կանգնած էր Քոսակը, որի դէմքը ծանօթ էր իրան:

— Ի՞նչ բան ունես, հարցրեց սառն կերպիւ Հեղինէն մի փոքր լուսթիւնից յետոյ:

— Իշխանուհի, մի բարի համբաւ ունիմ հաղորդելու ձեզ, յոյս ունիմ, կը վարձատրէք ինձ ի տրիտուր այն նեղութեան, որ ես կրեցի ճանապարհին:

— Ասա, ի՞նչ ուրախ լուր, վաղուց է որ իմ սիրտը չէ ճաշակել ուրախ լուրեր:

— Իշխանուհի, ինձ ուղարկեց հայրդ, Վասպուրականի թագաւորը. նա կարօտ է քո տեսութեանը և ըոպէ առ ըոպէ սպասում է քեզ:

— Հայրս... ինձ կարօտ է... Միթէ նա մոռացաւ, որ ես զէնքը ձեռքիս դէմ էի գնում: Միթէ ես չէի, որ փախուստ տուի նրանցից և նա կատաղի կռիւ մղեց իմ պատճառաւ և ամենուրէք սկսեց հալածել ինձ: Այժմ ի՞նչ է ուզում նա ինձանից... Եթէ ուզում է վերջ դնել կեանքիս, նա առանց այն էլ մօտ է իւր օրհասին...

— Իշխանուհի, դուք ինձ չհասկացար: Հայրդ ամեն բան մոռացել է և այժմ միայն ձեր կարօտն է քաշում: Ձեզ ուզում է զրկել, համբուրել և ոչ թէ կախողան բարձրացնել:

Հեղինէն թափանցող կերպիւ նայեց Քոսակին: Ըստ երևոյթին նա չէր հաւատում նրան: Քոսակը այդ հասկանում էր. բայց ուզում էր դեռ փորձել նրան:

— Միթէ ինձ չէք հաւատում, իշխանուհի: Ի՞նչու դուք ոտքի տակ էք տալիս ձեր հօրը, որը բազուկները կարկառում է ձեզ զրկելու և իւր երջանկութիւնը միայն ձեր մէջն է գտնում:

— Ոչ, ես ձեզ չեմ հաւատում, սուր կերպիւ պատասխանեց Հեղինէն:

— Ահա ապացոյց, պատասխանեց Քոսակը և մեկնեց դէպի Հեղինէն մազադաթի կտորը:

Հեղինէն շտապով առաւ նամակը նայեց գրին և նրա սիրտը սկսեց դողդողալ: Նա ճանաչեց հօր գիրը, որին կեղծել ոչ ոք չէր կարող և նրա աչքերը մըթնեցան: Սրտատրոփ նա սկսեց կարդալ նամակը և նրա աչքերը լցուեցան արտասուքներով: Նա մոռացաւ Քոսակին, որ աչքը չէր հեռացնում նրանից, և մտքով գնաց հեռու՝ դէպի Վասպուրական, ուր իւր հայրը արցունքներ էր թափում իւր համար: Թանկազին Հեղինէ, զրած էր նամակի մէջ, երկինքը վկայ եմ կանչում, որ առանց քեզ իմ կեանքը մաշւում է և գերեզմանին մօտենում: Հեղինէ, հասիր քո հօր արցունքները ցամաքացնելու. նրա սիրտը քեզ է կանչում, քո տեսութեանն է կարօտում: Ջղջում եմ արարքներս և մեղայ գալիս քո անարատ անուանդ առաջ, միայն թէ նամակս ստանալուն պէս շտապիս դէպի

ինձ: Լսում ես .. քո հայրը քեզ մօտ մեղայ է գալիս: Դու քո թոյլ տեղովդ յաղթեցիր ինձ: Հասիր, հեղինէ, հասիր, իմ տարածուած բազուկները սպասում են քեզ գրկելու:

Հեղինէն վերջացրեց նամակը, դարձեալ կարդաց, դարձեալ վերջացրեց: Ամեն անգամ նա մօտեցնում էր նամակը շրթունքներին և համբոյրներով ծածկում նրան: Խեղճ, նա կարօտել էր հօրը:

— Վերջապէս, ասաց նա և խոր հոգոց հանեց, վերջապէս, կրկնեց նա, իմ հայրը այլ ևս դաւաճան չէ, նա թողեց այդ սև դրօշմը, ետ կանգնեց խայտառակութեան ճանապարհից, բայց թէ ինչով պիտի սրբի իւր կատարած նախատինքի դրօշմը... Ո՛հ, եթէ ամբողջ Վասպուրականը գոհի ազգին, դարձեալ չի ազատուի... Բայց միթէ բաւական չէ երբ նա զղջում է իւր արարքները և ես ինչ իրաւունք ունիմ այժմ հակառակելու նրան և դառնացնելու նրա առանց այն էլ դառն օրերը... Օ՛, հայր, ես կարօտում եմ քեզ, ես ուզում եմ թռչել դէպի քեզ, գրկել քեզ, ասաց հեղինէն ինքն իրեն և մօտենալով պատուհանին թանձր վարագոյրները ետ քաշեց և նայեց դուրս: Թարմ օդը շոյեց նրա բորբոքուած դէմքը և զովացրեց նրան: Փայլուն, պսպղուն աչքերով հեղինէն դէպի երկինք նայեց ուր այդ ժամանակ կախուած էին մի քանի սպառնալից ամպեր, որոնք պղտորեցին նրա սիրտը և նրա մտքով անցաւ Դէորդ իշխանը:

— Իսկ Դէորդ իշխանը, ասաց ինքն իրան, ո՛հ, ես նրան էլ չեմ կարող թողնել և առանց նրա չեմ կարող մնալ: Ո՛ւր է նա արդեօք: Մոռացաւ ինձ թէ այժմ նրա հոգին միայն շրջում է երկրի վրայ և անի-

ծում ինձ... Ո՛հ, իշխան, դուրս բեր ինձ այս անյայտութիւնից և հասիր ինձ: Հասիր, որ թռչնք դէպի Վասպուրական, ուր իմ հայրը՝ Վասպուրականի գոռոզ թագաւորը, կօրհնի մեր միութիւնը...

Այդ միջոցին Քոսակը, որ անհամբերութեամբ նայում էր, տեսնելով որ Հեղինէի մոռացաւ իրեն, սկսեց դիտմամբ հազալ, որ դարձնի Հեղինէի ուշադրութիւնը իւր վրայ: Այդ բանը յաջողուեց նրան: Հեղինէն դէպի Քոսակը նայեց իւր արտասուքներով լի աչքերով և ասաց.

— Ա՛յ, ես քեզ բոլորովին մոռացայ: Քո բերած լուրը այնքան անսպասելի էր, որ ինձ վրայ խոր տպաւորութիւն գործեց:

— Չատ ուրախ եմ, յոյս ունիմ, որ գոհ մնացիք ինձանից:

— Առ քո վարձատրութեան համար, ասաց հեղինէն, մի քսակ տալով Քոսակին: Գալիկ Արծրունին աւելի լաւ կը վարձատրի: Յայտնեցէր հօրս, որ ես պատրաստ եմ նրա կամբը կատարելու: Քոսակը ազահութեամբ առաւ քսակը և համբուրեց նրա փեշերը:

— Բայց իշխանուհի, շատ էլ մի շտապէք, այժմ վտանգաւոր է ճանապարհորդելը: Միթէ չգիտէք ինչ խառն ժամանակ է:

— Ի՞նչպէս, հարցրեց զարմացած հեղինէն:

— Ապստամբները և արարները ճանապարհներս բռնել են, ես հազիւ ազատուեցայ նրանց ճանգից: Ճանապարհին դիակներ էին փռուած: Ես սարսափեցի երբ տեսայ Դէորդ իշխանը...

— Ի՞նչ Դէորդ իշխանի, ասա, նա կենդանի է թէ

մեռած, խեղտուած ձայնով հարցրեց Հեղինէն և բռնեց իւր սիրտը:

—Նրա նեխուած և այլանդակուած դիակը քաշ-քըռտում էին գազանները, հարուածեց Քոսակը դի-ւական հրճուանքով: Բայց այդ միջոցին Հեղինէն մի ճիշ արձակեց և անշունչ գետին փռուեցաւ:

Քոսակը դուրս թռաւ սննեակից և ինքն իրեն մտմտաց:

—Այս Գէորգ իշխանի վրէժը, որ ուզում էր ինձ փշերի մէջ բռնել, այժմ ինձ հարկաւոր է դէպի Նըսը ոստիկանը շտապել...

ԻԸ.

Արագած լեռը իւր ճակատը վեր պարզած, խորին մտմտութեան մէջ ընկղմուած նայում էր դէպի իւր աւագ եղբայրը՝ Մեծ Մասիսը և խոր հառաչում: Ճակատը դեռ ձիւնով էր ծածկուած. իսկ փեշերը, որ ընդարձակ կերպիւ փռել էր չորս կողմը, արդէն ծած-կուել էին քնքոյշ կանաչներով և երփներանգ ծաղիկ-ներով: Իւր չորս կողմը սփռւում էին Ջիւրակայ և Փամբակայ դաշտավայրերը, իսկ փեշերի վրայից վա-զում կարկաչահոս աղբիւրները և վճիտ ջրերի «բիւր ակունքը»: Ուրախ էր շուրջը, ուրախ էր բնութիւնը, այն ինչ ինքը տխուր, յուսահատ: Մի մթին ամպ պատել էր նրա գլուխը՝ դէմքը և կորցրել ուրախ ժպիտը:

Արագած լեռան արևելա-հարաւային փեշերի վրայ մի թումբի գլխին, որի տակ քչքչալով վազում էր մի

առատ առուակ, փայլում էր Բիւրական ամրոցի պա-րիսպները, որտեղից լսում էր եկեղեցու կոչնակի մեյամաղձոտ հնչիւնը, որի ձայնի մասնիկները տարա-ծուելով չորս կողմը, գիւղականներին դէպի ժամ էին հրաւիրում: Եկեղեցին լի էր աղօթողներով: Սրբազան պատկերների առաջ ծխում էին մոմերն ու խունկը, իսկ հոգևորականների քաղցը ու ներդաշնակ երգեցո-ղութիւնը դիւթում էր ժողովրդի սիրտը:

Այնտեղ էր Սահակ սրբազանը, այնտեղ էր և Մարտիրոս վանահայրը, որոնց դէմքի վրայ թէև երե-ւում էր մի տեսակ թախիծ. մի անորոշ երկիւղի ար-տայայտութիւն, բայց նրանք ամեն կերպ աշխատում էին մեռցնել իրենց մէջ հոգեկան այդ բուռն վրդով-մունքը:

Սկսուեց քաղցրանուագ «Տէրոգորմեան» և ամենքը չորեցին: Մարտիրոս վանահայրը բարձրացրեց իւր գիւ բայց դողդոջիւն ձայնը և երբ արտասանեց.

Ե՛կ. Տէր Յիսուս, ողորմեա՛ մեզ

Ողորմութեան ժամ է արդէն,

Ե՛կ, Բարեխնամ, այց արա՛ մեզ

Այցելութեան ժամ է արդէն:

Այդ ժամանակ նա փղձկուեցաւ, արտասուքները դուրս ցոլացին նրա աչքերից և նա այլ ևս չկարողա-ցաւ շարունակել խօսքերը:

Ջգաց ժողովուրդն էլ այդ խօսքերի ազդեցու-թիւնը, սուր սլաքի նման ցցուեցան նրա սրտի մէջ և նա էլ ինչպէս մի հոգի և մի մարմին սկսեց լաց լինել, հեծկտալ այնպէս, ինչպէս «իւր սուրբը» լաց էր լինում: Նոր վերջացել էր ժամասացութիւնը, երբ

Բիւրականի հորիզոնի վրայ երեւցին փոշու ամպեր, իսկ քիչ յետոյ Նըսը ոստիկանի արաքաց հրոսակները։ Վայրենի աղաղակներով, դիւական հրճուանքով և թմբուկներ ածելով կանգ առան արաքները Բիւրականի պարիսպների տակ և պինդ օղակով շրջապատեցին նրան։ Միւս օրն և եթ նրանք դեբրի նման յարձակուեցան Բիւրականի պարիսպների վրայ, որ նրան մի ակնթարթում ոչնչացնեն և ջնջեն աշխարհի երեսից, սակայն փոքրաթիւ հայ զինուորների անձնուէր քաջութիւնը յետ մղեց նրանց պարիսպներից և չթոյլ տուեց ներս խուժել ամբողջ։ Արաքները զարմացան նրանց դիմադրութիւնից և սպառնալիքներ ու հայհոյանքներ ուղարկեցին դէպի ամբողջ կտրիճները, եթէ նրանք անձնատուր չեն լինի։ Բայց Բիւրականի կտրիճները արհամարանքով նայեցին արաքների սպառնալիքներին։ Նրանց առաջ կանգնած էր իրենց սուրբը Մարտիրոս հայրը մի կողմն ունենալով Սահակ սրբազանին, որը իւր եպիսկոպոսական վեղարը մի կողմը ձգած, գլխին դրել էր փայլուն սաղաւարտ, իսկ ինքը կորել էր գէնք ու զրահի մէջ։ Նրա դէմքից կորել էր իւր հանաքչի ժպիտը և նա ահուելի կերպարանք էր առել։ Հոգեկորական անձինք, բացի աղօթելուց, գէնք էին առել և միացել իրենց ժողովրդի հետ նրանց հետ ապրելու և նրանց հետ միռնելու։

Արաքները կատաղաբար նորից յարձակուեցան, սանդուղքներից ուղեցան դեբրի նման վեր մագլցել պատերի վրայ, բայց նրանք նորից ետ մղուեցան։ Նրանք պարիսպների վրայ տեսան ծերունի վանականի, որ խրախուսում էր հայ կտրիճներին և դրանով էլ չբաւականալով, պոկում էր ահադին ժայռի կտորներ

և շարտում իրենց վրայ։ Ո՞վ էր այդ հոգեկորականը որ այդպէս ազդել էր հայերի վրայ և սարսափ ձգել արաքների վրայ, որոնք ամեն անգամ յարձակուելիս յետ էին մղում։

— Ո՛հ, ես նրան ոսկով կը շրջապատեմ ով այդ ծերունու գլուխը ինձ կը բերի, կանչում էր կատաղած Նըսը և հնարքներ որոնում Բիւրականը ձեռքը ձգելու, նա կատաղած և վրդովուած ման էր գալիս իւր վրանի առաջ, երբ նրա առաջը յանկարծ կանգ առաւ մի մարդ։ Նըսը ոստիկանը բարկացած սուրը պատենից հանեց և ուղեց այդ յանդուգն մարդու գլուխը թրուցնել, երբ նա չոքեց և ասաց.

— Թող Ալլահը պահի մեծ ամիրապետին, ես ու գում եմ մի ծառայութիւն անել իմ տիրոջը։

— Ի՞նչ ծառայութիւն, գեաւուր, միթէ դուք կարող էք ծառայութիւն անել ուղղափառներին։

— Թող Մարգարէն պահի իմ տիրոջ, բայց վաղը, մինչև արևի մուտքը Բիւրականը մոխիր կը դառնայ և ծերունի վանականի գլուխը քո ոտքերի տակ կը լինի։

Նըսը ոստիկանին դուր եկան այդ մարդու խօսքերը և նա սուրը պատենի մէջ դնելով ասաց.

— Սա՛, ով գեաւուր, ով է այդ վանականը և ինչպէս ես կարող եմ առնել ամբողջը, այն ժամանակ դու առատապէս կը վարձատրուես ինձանից։

— Միթէ չի ճանաչում իմ տէրը այդ վանականին, որ ամբողջ հայաստանը տակն ու վրայ արաւ և ուղղափառներին հալածեց միանալով Աշոտ Երկաթի հետ, դրան սպիտակ դե կասեն, իսկ հայ ժողովրդականը «սուրբ» են անուանում։ Դա մի քանի խելառ-

ների «փրկն» է, իսկ դորա անունը Մարտիրոս, Բագ-
րեանդի վանահայր։ Միթէ լսած չէք։

— Հը՛մ, յիշում եմ, շատ եմ լսել զբա անունը։
Լաւ է ուրեմն, ձեռքիցս չի գնայ։

— Ի հարկէ, տէր, առիւծի ճանկից էլ չի ազա-
տուի։

— Բայց դու զորտեղից գիտես այդ բաները և ինչ-
պէս մենք կարող ենք առնել բերդը։

— Տէր, ես այս րոպէիս Բիւրականի մէջն էի,
ամեն բան տեսայ, ամեն բան լրտեսեցի և շտապեցի
իմ տիրոջ տեղեկութիւն տալ։

— Լաւ է, լաւ, ասաց ինքնաբաւական կերպիւ
Նըսրը, բայց ասա՛, գեաւուր, ինչպէս մենք կարող
ենք մտնել բերդը։

— Բերդի հիւսիսակողմը մի գաղտնի ւանցք կայ,
որը ազատ է պահապաններից, ես այդ անցքը պատ-
րաստ եմ ցոյց տալու քո զօրքերին հենց այս գիշեր։

— Չատ լաւ, հենց այս գիշեր մենք յարձակումը
կը սկսենք։ Եթէ ուղիղ դուրս եկան խօսքերդ, դու
արժանաւոր վարձատրութիւն կը ստանաս։

— Թող Ալլահը պահէ քեզ, տէր, որ չես մոռա-
նում խեղճ մարդկանց, կրկնեց Նըսրի խօսակիցը։

— Բայց ինչ է քո անունը։

— Քոսակ, քո ծառան։

— Լաւ, Քոսակ, այժմ դու հանգստացիր, երբ կը
կանչեմ իսկոյն կը գաս։ Քոսակը խոր գլուխ տուեց
և գոհ սրտով հեռացաւ։

Մատնիչը գոհ էր և մտածում էր ամենահեշտ
միջոցով թշնամիներին բերդ մտցնելու, այն ինչ այդ
ժամանակ ամբողջի մէջ, կին, երեխայ, ծեր թէ երի-

տասարդ լցուել էին եկեղեցու մէջ և արտասուաթոր
աչքերով լսում էին Մարտիրոս հօր քարոզը։ Մարտի-
րոս հայրը կանգնած բեմի վրայ խօսում էր անմա-
հուլեան վրայ և բացատրում մահուան նշանակութիւ-
նը։ Կարծես նա զգում էր մի ինչ որ չարագուշակ
բան, կարծես նրա հոգին գուշակում էր, որ մատնիչը
իւր գործը պիտի կատարի, ուստի շտապում էր վառ
և կենդանի պահելու յուսահատ և թուլացած ժողո-
վրդի մէջ հաւատքի հոգին և ոյժը։

— Սյո, ես տեսնում եմ Նըան, ասում էրնա, նա
է միայն յաւիտենականը և անմահը, իսկ ամեն ինչ
անցաւոր է և ժամանակաւոր։ Մեր կեանքն էլ է ան-
ցաւոր։ Մի ակնթարթ, ժամանակի մի կարճ գոյու-
թիւն, երբ մենք ճաշակում ենք Նրա բարիքները,
ճանաչում Նրա անմահ գործերը և ապա սլանում դէ-
պի յաւիտենականութիւն։ Թող չվախեցնէ ձեզ արա-
բաց սուրը, Նրանց սոսկալի տանջանքը և ամենքդ ի
մի դարձած, պինդ պահեցէք ձեր կրօնը և արժանա-
ցէք Նրա սուրբ նահատակութեանը։ Ես չեմ ասում
վիզներդ ներկայացրէք անհաւատների մերկացրած սրե-
րին, որ նրանք կտրեն, ո՛չ, քաւ լինի։ Թանկ ծախե-
ցէք ձեր կեանքը և քանի որ շունչներդ բերաններումդ
է սուրը ձեռքներիցդ չձգէք, կուռեցէք ձեր թշնա-
միների դէմ, որն ուզում է խախտել ձեր կրօնը։ Վեհ
է այն նահատակութիւնը, որ կատարւում է հայրենիքի
և կրօնի համար։ Իսկ այս իսկ վայրկենիս դուք կուռում
էք և հաւատի և հայրենիքի համար։ Կոտորուեցէք
ամենքդ էլ, մինչև վերջին մանուկը և դրանով դուք
կարժանանաք Քրիստոսի անմահ պսակին։

Մարտիրոս հայրը լռեց և չօրեց աղօթելու։ Ինչ-

պէս մարմնացած աստուածութիւն, նա մի քանի վայր-
կեան անշարժ մնաց և ապա նա ցնցուեց, երիտա-
սարդի նման վեր թռաւ տեղից և իջաւ բեմից: Ժո-
ղովուրդը հեծկլտում էր և դառն արտասուքներ թա-
փելով ընդունում ս, հաղորդութիւնը: Երբ մինչև վեր-
ջին մարդը ընդունեց ս, հաղորդութիւնը, այն ժամա-
նակ կանայք և երեխաները մի կողմը քաշուեցան և
մօտ 200-ի շափ զինուած մարդիկ դէպի պարիսպները
շտապեցին: Պարիսպներից դուրս հնչում էր արաբ-
ների զիւական քրքիջը և զէնքերի շաշիւնն ու շառա
շիւնը: Ըստ երևոյթին նրանք պատրաստուում էին նո-
րից յարձակուելու ամրոցի վրայ: Երեկոյեան դէմն էր,
արևը արդէն թագնուել էր և հետզհետէ մութը ընկ-
նում էր, երբ կատաղի գնդերը գրոհ տուին դէպի
պարիսպները և ճանճերի նման փաթաթուեցին ամ-
րոցին, որոնք կարծես ուզում էին շփոթել բիւրա-
կանցիներին, այն ինչ մի ուրիշ գունդ Քոսակի առաջ-
նորդութեամբ գաղտնի անցքով մտնում էր բերդը:

Հայ կտրիճները անտեղեակ այդ բանից բաջերի
նման կուում էին և յոյս ունէին նորից հալա-
ծելու երբ ներսից մի շարագուշակ աղաղակ մի
վայրկեան միայն սառեցրեց և սարսափը պատեց
նրանց մարմինն: Ամրոցի մէջ, այնտեղ, ուր գտնուում
էր եկեղեցին, նրա ճիշտ առաջը, երևում էր մի սև
գունդ, որը վայրենի աղաղակներով աշխատում էր
կոտրել եկեղեցու դուռը, ուր ապաւինուած էին հայ
կանայք, երեխաներ և անկար ծերունիներ: Հայերը
զգացին իրենց անյուսալի և վտանգաւոր գրութիւնը
և սառը քրտինքը պատեց նրանց: Սոսկալի մռնչիւն
արձակելով՝ նրանք թողին պարիսպները, որտեղից

արդէն բարձրանում էր թշնամին և կատաղութեամբ
ընկան ներսի թշնամիների վրայ: Դիշերային խաւարի
մէջ սկսուեց ձեռնամերձ սոսկալի կռիւը, որ ներկա-
յացնում էր մի ահագին մսեայ գունդ, ուր որդերի
նման վժվժում էին մարդիկ և իրար գրկած շունչնե-
րը փչում, ընկնում իրենց ոտքե տակ տարածուած
դեռ տաք դիակների կոյտի վրայ և անյայտանում,
որովհետև նոր շարժուն կետեր բարձրանում էին դրա
վրայ և նորից իրար գրկում...

Ջարհուրելի էր այդ կռիւը: Երեխանց ու կանանց
ճիշն ու աղաղակը, վիրաւորների հառաչանքը և սրերի
շաշիւնները մինչև երկինք էր հասնում: Կռուողների ոչ
մի կողմը չէր ուզում տեղի տալ միւսին և նրանք մինը
միւսի հետից կոտորում և մորթում էին: Բայց հայ
զինուորների թիւը արդէն պակասել էր, այն ինչ ա-
րաքները քանի զնում ստուարանում էին: Մի բուռն
հայ կտրիճներ միայն կուում էին վերջին, օրհասական
կռուով, երբ որ ամրոցի ամեն անկիւնից կրակէ հրե-
ղէն լեզուներ երևացին և լուսաւորեցին սգապատ տե-
սարանը: Այդ իսկ միջոցին տապալրի հարուածներից
ջարդ ու փշուր եղան եկեղեցու դռները և կատաղի
հոսանքը ներս խուժեց... Լուռեց այնտեղից սիրտ
պատառող ձայներ կանանց ու երեխանց լմահամերձ
խրխրոցը: Արաքները այնտեղ կոտորում էին երեխա-
ներին, կոտորում կանանցը և կողոպտում ս. տաճարը:

Հայ կտրիճները, որոնք հազիւ 40 հոգի էին մնա-
ցել, երբ տեսան անօրէնների եկեղեցիներս խուժելը,
յանկարժ գրոհ տուին թշնամուն և դիմեցին դէպի
տաճարը: Նրանց մէջ էր Մարտիրոս հայրը և Սահակ
սրբազանը, որոնք մինչև սրունգները արեան մէջ թա-

Թախուած, արիւնաներկ սրերը ձեռքին առաջնորդում էին հայերին: Այդ միջոցին ս. տաճարի բեմը բռնկուեցաւ և բոցերը ճարճատիւնով սկսեցին ս. սեղանը լափել և լուսաւորել կռուողներին, ուր խառնուել էին իրար հետ կին, երեխայ, ծեր, արաք թէ հայ զինուորներ և սպանդանոցի նման մորթոտում էին իրար: Մի չեչոտ մարդ միայն, վառած ջահը բռնած, որ հենց նոր կրակ էր տուել բեմը, կանգ էր առել ս. սեղանի վրայ և դիւական հայեացքով նայում էր կռուողներին: Կարծես սովորական բան լինէր կատարուելիս նրա առաջ, կարծես մարդիկ չլինէին կոտորուելիս իւր առաջ, նա նայում էր սառն և անտարբեր հայեացքով և երբ մինը միւսի ետեից ընկնում էին հայ զինուորները այն ժամանակ մի տեսակ ցնցիւն անցնում էր նրա դէմքով և մի ինքնաբաւական ժպիտ փայլում նրա հրէշաւոր դէմքին: Յանկարծ նա ցնցուեց և նրա դէմքը կապոյտ գոյն ստացաւ, աչքերը կատաղեցին և իւր ջահը ձօճելով՝ զարհուրելի ձայնով ասաց.

— Է՛յ, ուղղափառներ, սպիտակ դեին մի սպանէք, դրան կենդանի պէտք է ներկայացնել նրսր ոստիկանին:

Բայց նրա ձայնը խեղտուեցաւ վայնասունի և աղմուկի մէջ և ոչ ոք ուշադրութիւն չդարձրեց: Այդ իսկ միջոցին ընկաւ Սահակ սրբազանը մի քանի տեղից վիրաւորուած, իսկ երկու սրի հարուած կտրատեցին Մարտիրոս հօր թեքը, բայց նա հինգ թէ վեց հոգով շրջապատուած դեռ կանգնած էր, երբ ջահը ձեռքին մարդը, որ Քոսակն էր, ցած թռաւ սեղանից և առանց երկիւղի մղուեցաւ կռուողների մէջ և որոտաձայն կանչեց.

— Հեռու այստեղից: Անհաւատների սուրբի դատաստանը ինքը ամիրապետը պիտի անի:

Մարտիրոս հայրը նայեց դէպի դաւաճանը և արհամարական հայեացք ձգելով՝ առաջ եկաւ և ասաց.

— Յուզ, արա, ինչ անելու ես...:

Մարտիրոս հօր ուսերից առատապէս բղխում էր արիւնը և նա հազիւ ոտքի վրայ էր կանգնած: Քոսակը ջահը մի կողմը շարտեց և դիւական քրքիջ արձակելով գրկեց իւր անպաշտպան զոհին, որ ուշաթափ արդէն վայր էր ընկնում:

Այդ միջոցին երկու հարիւր հայ զինուորներից ոչ մէկը կենդանի չէր: Արարները հանգիստ շունչ բաշեցին և դեբրի նման սկսեցին կողոպտել տները, առեւանգել հայ կոյսերին և մորթել երեխանցը: Այդ ժամանակ Բիւրականը ներկայացնում էր Սողոմը, ուր կրակն ու անօրէնների կատաղութիւնը ամենագոգուելի պատկեր էր ներկայացնում...

ԻԹ.

Թալանը վերջացրել էր: Սև ծուխը ամպի նման ոլոր մոլոր բարձրանում էր վեր և Բիւրական ամրոցում էլ բար քարի վրայ չէր մնացել: Արևը արդէն կանգնած էր գէնիթի վրայ: Նրսր ոստիկանի բանակից լսում էր ուրախ դիւական քրքիջ, հայհոյական և անամօթ երգեր: Բիւրականի և շրջակայ հայ գիւղերի նորատի կոյսերն ու կանայք համարեա մերկ, նրանց նախատինքի առարկաներն էին դարձել և միևնոյն ժամանակ նրանց վայրենի կրքերին բաւականու-

թիւն տուողներ: Այնտեղ՝ բաց երկնքի տակ, մի դիւական ճաշ էր կատարուում, ուր խորովածի, օշարակի և թմբուկի հետ միասին ամենասոսկալի տեսարաններ էին տեղի ունենում: Մինչդեռ բանակի միջից լսուում էր թմբուկի, վայրենի քրքջի և երգի ձայներ, նրսր ոստիկանը իւր շքեղ վրանի առաջ անց ու դարձ էր անում և անտարբեր աչքով նայում էր իւր բանակի մէջ տեղի ունեցող անասնական տեսարաններին:

— Սյդ քիչ է գեաւունների համար, ասում էր նա, դեռ շատ սարսափելի բաներ կը տեսնեն ինձանից: Թող դեռ ճանկս ձգեմ Յովհաննէս կաթուղիկոսին և Աշոտ Երկաթին, այն ժամանակ հեշտ է դրանց ոչընչացնելը:

Այդ միջոցին նրա աչքովն ընկաւ Քոսակը, որ նրանից քիչ հեռու կանգնած, նայում էր արաբաց ոստիկանին, երեւի նա եկել էր իւր վարձատրութիւնը ստանալու:

— Ա՛... գեաւուր, դու եկել ես, շատ լաւ: Ես իսկոյն քեզ արժանաւոր վարձատրութիւն կը տամ քո ծառայութեան համար: Բայց ո՛ր է սպիտակ դեր, ես նախ նրան պիտի պատժեմ, արեօք նա ուշքի եկա՛ւ:

— Ոչ, տէր, նա իւր հոգին արդէն փչեց, պատասխանեց Քոսակը գլուխ տալով:

— Ա՛... իսկ ինչ արիւր դիակը:

— Դաշտի մէջ ձգեցինք:

— Վայրենի գազաններին կերակուր:

— Այո, տէր, նա ով քո ամենակարգօրութեան գէ՛մ է գնում, աւելի սոսկալի նախատինքի և պատժի է արժանի:

— Լաւ ուրեմն: Կէս օրից յետոյ մեր բանակը

հանոււմ է այստեղից. ես չպէտք է մոռանամ քեզ վարձատրելուց, ասաց նրսր ոստիկանը և ապա դիմելով իւր մարդոց մի ինչ որ հրաման տուեց նրանց, որոնցից մէկը ուր որ հեռացաւ, իսկ միւսները մօտե՛նալով Քոսակին բռնեցին նրան և դէպի նրսր բերին:

Նրսրի օտարօտի վարմունքը սարսափ բերեց Քոսակին, նա դեռ շփոթուած սպասում էր թէ ինչ պիտի լինի:

Անցան մի քանի սարսափելի ըրպեններ և հահեռուից երևաց մի կատաղի ձի, որի վրա նստած էր այն արաբը, որը փոքր առաջ կանգնած էր նրսրի մօտ: Զիաւորը կանգ առաւ նրսրի առաջ և իսկոյնցած թռաւ ձիով:

— Տեսնո՞ւմ ես այս ձին, ասաց նրսրը դիմելով Քոսակին, այս ձին քեզ հմ ընծայում, միայն ոչ թէ դու պիտի սրան կառավարես այլ դա քեզ: Ես դրանից աւելի լաւ վարձատրութիւն չեմ գտնում քեզ համար:

Քոսակը չհասկացաւ նրան, բայց զգաց, որ մի ինչ որ զարհուրելի բան պատրաստուում է իւր համար:

Զին թամբած չէր և անհամբերութեամբ ոտքը գետին էր զարկում:

— Կատարեցէք հրամանս, ասաց նրսրը դիմելով արաբներին: Արաբները իսկոյն մի պինդ թոկ բերին և ձգեցին Քոսակի վիզը, իսկ միւս ծայրը կապեցին ձիու աքիից:

— Տէր, խղճա՛ ինձ... մըմնջաց լեղապատառ Քոսակը, երբ հասկացաւ իրողութիւնը:

— Ոչ, քո արժանաւոր վարձատրութիւնը դա է:

Եթէ դու քո ազգին այդ ես անում, ուրիշին ինչ կանես, պատասխանեց Նըսրը և նշան տուեց:

Այդ միջոցին ձիու սանձը հանեցին և մի քանի սաստիկ մտրակներ տուին նրան: Ձին ցաւից կսկծաց և ահագին թռիչք արաւ քաշ տալով իւր ետեւից ֆոսակին:

Բանակի ուրախութեանը մի նոր բան աւելացաւ: Նրանք տեսան թէ ինչպէս Քոսակի դուխը քարերին էր դիպչում և նրա ուղեղը ցաք ու ցրիւ գալիս...

Կէս օրից յետոյ Նըսրը հանեց իւր բանակը և դափ ու զուռնով ուղղուեցաւ դէպի Նախճուան: Բաւական ժամանակ նրանք առաջ էին գնում և վայրենի բլրքի ե ուրախութեան ձայներ մինչև երկինք էին հասնում: Նրանք ճանապարհին բշտում էին ձիերը և նշան դնելով գերիներէից մինի վրայ, ցցում էին իրենց նիզակները նրանց սրտի մէջ և կտրելով գլուխները ամրացնում նիզակների ծայրին և ձեռքին պտտեցնելով վազում առաջ: Գերիների լացը, կականը և ողբը միախառնուելով արարների բլրքի հետ մի զարհուրելի հրաժշտութիւն էին կազմում, որ սառցնում էր մարդուս արիւնը: Երեկոն մօտենում էր: Նըսրի բանակը կանգ առաւ մի առուակի շուրջը գիշերելու: Վառուեցան խարոյկները և ընթրիքի պատրաստութիւններ սկսան տեսնուել, այն ինչ գերիներին մի կողմը թողնելով մի քանի պահապան միայն թողին նրանց հսկելու, իսկ իրենք սկսեցին իրենց գազանական ընթրիքը անել:

Այդ իսկ միջոցին մի խումբ ձիաւորներ զգուշութեամբ մօտենում էին Նըսրի բանակին: Նրանք ըստ երևոյթին վազուց է որ հետևում էին բանակին, բայց

յարմար ժամանակ չէին գտնում իրենց նպատակը առաջ տանելու:

— Տղէք, դարձաւ խմբի գլխաւորը իւր ձիաւորներին, որոնք թուով մօտ երեսուն հոգի էին, այս ահեղ բանակի հետ կռիւ սկսելով գլուխ չենք դուրս տանի, մենք պիտի միայն գերիներին ազատենք և խոյս տանք: Ձեզանից մի մասը պիտի գերիներին տանի, իսկ ես մի քանի մարդկանցով նրանց ուշադրութիւնը ինձ վրայ կը դարձնել տամ, որ նրանք ձեզ հանգիստ թողնեն: Այժմ ամենից յարմար ժամանակն է:

— Մենք պատրաստ ենք, իշխան, պատասխանեցին ձիաւորները:

Այդ ժամանակ խմբի գլխաւորը, որ Գէորգ իշխանն էր, նշան տուեց և նրանք մի ակնթարթում յարձակուելով գերիների պահապանների վրայ, բոլորին կոտորեցին և գերիներին սկսեցին տանել: Բանակում իրարանցում ընկաւ: Գէորգ իշխանը փոքրիկ խմբով բանակի հակառակ կողմը թռաւ և մեծ աղմուկ հանելով սկսեց շփոթել բանակին: Արարները գերիներին թողած գրոհտուին դէպի Գէորգ իշխանը, որը կամաց կամաց սկսեց ետնահանջել, իսկ երբ տեսաւ, որ բաւական ժամանակ է վատտակել, նա յանկարծ անյայտացաւ խաւարի մէջ և շուտով միացաւ մնացած խմբի հետ, ուր գտնուում էին և հայ գերիները: Նրանք առաջ գնացին դէպի Բիւրական, երբ արշալոյսը նոր ուղում էր բացուել: Գէորգ իշխանը տխուր առաջ էր գնում, երբ մի աղօտ լոյս նկատեց, որ իջնում էր երկնքից: Նա ձին շտապեցրեց դէպի լոյս իջնող տեղը և սարսափահար կանգ առնելով, մի վայրկեանից յետոյ

ցած թոաւ ձիուց, վերցրեց գլխարկը և չոքեց: Նրա առաջ տարածուած էր Մարտիրոս հօր դիակը, առանց ձեռքերի, որը լուսաւորուել էր երկնքի լոյսով: Հասան և գերութիւնից ազատուածները, որոնք տեսնելով իրենց «սուրբի» դիակը, սկսեցին լալ և հեծկըլտալ:

Գէորգ իշխանը համբուրեց Մարտիրոս հօր սառն ճակատը, որին հետևեցին և միւսները, ապա նրա դիակը վերցնելով տարան Բիւրականի տաճարում հողին յանձնեցին: Հողը կուլ տուեց սրբազան աւանդը և հենց այդ ժամանակ արտուտները սկսան կրկնալ իրենց տխուր տաղերը, իսկ արշալոյսը սփռեց երկրի վրայ իւր կենարար ցօլմունքները: .

Է.

Առիւծը բանտարկուած էր վանդակում...

Մի սեպացած ժայռ, որի վրայ երևում էին մի քանի վանքեր, իւր սև կուրծքը դուրս էր ցցել կապոյտ ջրերի միջից և գոռոզաբար նայում էր շուրջը: Պարզ, վճիտ ջրի կոհակներն էին վխտում նրա շուրջը: որոնք երբեմն մանրիկ, քնքոյշ ալիքներով լիզում էին նրա սեպացած ժայռի ափերը, գորովագութ մօր նման շոյում նրա փեշերը, համբուրում նրան և ապա միմեանց ետևից յետ նահանջում և կորչում ջրերի ալիքների մէջ: Իսկ երբեմն փրփրած ալիքները կատաղած վրայ էին վազում դէպի այդ սեպացած ժայռի կտորը, որ յանդգնել էր իրենց տեղը խլել: Վիշապի նման գլուխները վեր բարձրացրած՝

ալիքները ուժգնութեամբ ծեփում էին ժայռեցին, նրան խորտակելու նպատակաւ, ջարդում, փշրում և ապա իրենց ոտքերի տակ անդունդներ բանալով՝ ամօթահար թագնում այնտեղ և կորչում անյայտութեան մէջ: Բայց ետևից նոր ալիքներ էին գալիս, աւելի բարձր, աւելի զարհուրելի, որոնք դիպչելով ժայռերին, անյոյս կերպիւ նոյնպէս ոչնչանում էին, մինչև որ դադար էին տալիս իրենց անյոյս յարձակմանը և լուում: Այդ ժամանակ լճի մակերևոյթը փարդ հայելի էր ներկայացնում իւր խոր յատակով ուր, լուսնի դիւթող ճառագայթների հետ պար էին բլունում ոսկէթել ձկնիքը, փայլուն արծաթագոյն ձկնիկները, գեղարքունին ու կողակը և ձկների իշխանը:

Այդ սեպացած ժայռի մէջ էր բանտարկուած առիւծը՝ Աշոտ երկաթը, որի հառաչանքից սարերը ձայն էին ածում և լճի ձկները սարսափից փախուստ տալիս:

Ուժասպառ ընկած էր նա իւր մի բուռն կտրիճներով, որոնց թիւը 70-ի էր հասնում և իւր մթազնած հայեացքը դարձնում դէպի Սևանայ ջրերի ափերը: Նա խոր, շատ խոր հոգոց է քաշում տեսնելով հայաստանի ալիծուփ դրութիւնը և նրա սիրտը լըցւում է խորին կսկիծով: Հայաստանը քանդւում էր, ժողովուրդը տառապում, իսկ իներն ինչ էր անում... Ո՛հ, վեր կաց, Աշոտ երկաթ, քաշիր երկաթէ սուրդ, հուր ու մոխիր դարձրու թշնամիներիդ, որոնք ոչնչացնում են հայ ժողովրդին... Թող անշարժութիւնդ, ինչը արդեօք սուրդ ժանգոտեց և վատեցրեց բո հողին... Տես, արարները կրկին պուլս են բարձրացրել և հայերի ծուխն ուզում են կտրացնել, իսկ դու միթէ

մոռացար հօրդ ստուերին տուած երդումդ թէ խորին
յուսահատութիւնը վհատեցրեց քեզ... Հասիր, Երկաթ,
հասիր, ժողովուրդը քեզ է սպասում, ազգը քեզ է
կանչում... Եւ Աշոտ Երկաթը ցնցուեցաւ... Քաջի
ցնցումից սարերը դողացին և Սեանայ լճի կոհակները
դուրս թռան իրենց տեղից և կատաղած իժի նման
գլուխները ցցեցին։ Հողմը չառաչեց և սպառնալից
ամպերը դուրս թռան անհուն երկնականարի խորքից
և որոտալով ու փայլփլելով կախուեցին Սեանայ գլու-
խին։ Տարերքն էլ կատաղել էր քաջի դէմ և նրա
ցնցումի դէմ իւր սպառնալիքներն էր տալիս։

— Է՛, հէյ, ձայն տուեց Երկաթը իւր քաջերին,
հողմն ու մրրիկը, ծովն ու ցամաքը մեզ դէմ կռիւ
են գալիս, զարթեցէք, նիզակներդ սուր սրեցէք,
թրերիդ ժանգը սրեցէք, կուրծքներդ պատնէշ շինե-
ցէք և պահպանեցէք ձեր թագաւորին։ Չէք տեսնում,
ծովն ուզում է կուլ տալ ինձ, մրրիկը երկինք բարձ-
րացնել, իսկ փայլակը կայծակնահար անել։ Մեռած
չէ ձեր թագաւորը, դեռ առողջ են լայնաթիկունք
կռներս, անվնաս իմ պողպատի սուրը։ Հրեղէն է այս
սուրը, որ մի ակնթարթում հազարաւոր գլուխներ կը
թռցնի և ծովին ու երկնքին կը հրամայի...

— Ապրի՛, մեր թագաւոր, ապրի Աշոտ Երկաթը,
գոռում են հօթանասուն բերաններ և նիզակները ճո-
ճում օդի մէջ։

— Տուէք իմ սաղաւարտը, գէնք ու զրահս, հերիք
է ինչքան հանգստացանք, ասում է Աշոտ Երկաթը և
արեան ծարաւի աչքերը դէպի լճի ափը դարձնում։

Նա տեսնում է այնտեղ արարների անհուն բազ-
մութիւն, որոնք պինդ օղակով շրջապատել էին իրեն

և դիւական քրքիջ էին արձակում տեսնելով քաջին
գէնք ու զրահի մէջ կորած։

Մի տեսակ դառն, արհամարհական ժպիտ է ար-
ձակում Երկաթը և հրամայում տասն նաւակ պատ-
րաստել։

Տեսնում են արարները և ժպտում բանտարկուած
առիւծի պատրաստութեան վրայ։

Ժպտալիս երևում է նրանց սպիտակատամները,
որոնք սարսուռ էին ազգում մարդուն։

— Խեղացնոր Աշոտ, ի՞նչ է ուզում նա անել,
ասում են հեգնօրէն արարները, մի՞թէ չի տեսնում
նչքան շատ ենք մենք, ինչքան ահաւոր։ Արարիայի
ի Ափրիկայի խորքերիցն ենք եկել մենք, որ զրա ա-
րիւնը խմենք, իսկ դա ո՞ւր է ուզում թռչել...

Բայց երկիւղի ոչ մի նշան չի երևում Աշոտ Եր-
կաթի սառն դէմքի վրայ. նրան չեն վախեցնում սև
սև դէմքերը, տափակ ճակատները, հաստ շրթունք-
ները և թշնամիների «բիւր» թիւը։ Աներկիւղնստում
է նա նաւակի մէջ և նշան տալիս քաջերին, որոնք
տեղաւորուելով հօթնական մարդ իւրաքանչիւր նա-
ւակի մէջ, շարժում են թիակները և գէպի թշնամին
վազում։

— Աշոտ Երկաթ, գոռում են արարները, թողք
խելառ վարմունքը, գէնքդ ցած դիր և արի չօքիր
մեր Բըշը*) ոստիկանի առաջ, որ չխաւարեցնի արեդ։
Ե՛լ, գթութիւն խնդրիր ամիրապետից, մոռացիր պիղծ
հաւատդ և պաշտիր Մահմէդին։

*) Այդ ժամանակ Նըսրի Հտեղ ոստիկան էր նշանակուած
Բըշը։

Հսում է Աշոտ Երկաթը և կատաղութիւնից մռնչում, նրա մռնչիւնից ծովը աւելի է կատաղում և յորձանքները աւելի ուժգին են զարկում ժայռերին:

Տասն նաւակը տասն տաշեղի նման կոհակները պար են ածում և սպառնում նրանց կուլ տալ անտակ ջրերում: Բայց անվախ են նաւավարները, անվախ քաջի պէս: Թռչում են նաւակները առաջ, թռչում և դէպի թշնամիները վազում: Նրանք երբեմն բարձրանում են լեռն ալիքի գլխին, երբեմն իջնում խոր անդունդներ և նրանց գլխին թափւում են բիւրաւոր նետեր:

— Տղէրք, յառաջ, յառաջ. կանչում է Աշոտ Երկաթը և սուրը պատնից հանում: Այդ ժամանակ նրանք մօտենում էին ափին, ուր թշնամին խիտ խիտ կանգնած ուզում էր կուլ տալ Աշոտ Երկաթին և իւր կտրիճներին:

Թռչում են նետերն անթիւ, անհամար. ծովը կուլ է տալիս բիւրաւոր նետեր և Աշոտ Երկաթը անվնաս մօտենալով ափին, յանկարծակի այնպէս գրոհ է տալիս, որ թշնամին առ ժամանակ մնում է սառած, քարացած:

Պլպլում է Աշոտ Երկաթի սուրը և աջ ու ձախ մահ սփռում: Գոռոզ արարը Ալլահ է կանչում և մահուան մէջ տոչորւում: Սարսափը պատում է արաբաց ահուկի բանակին և նրանք չեն իմանում դեւեր են իրենց հետ կուլում թէ մարդիկ: Բայց միթէ մի բուռն մարդիկ կը յանդգնեն ահուկի բանակի դէմ կռիւ մտնել: — 2է, դրանք դեւեր են կամ դիւթած մարդիկ և իրենց սուրը չի կտրում դրանց, մտածում են արաբները և լեզապատառ դէպի փախուստ վազում:

Ցրում է բանակը և նրանք անհովիւ ոչխարներինման սկսում են զանազան կողմն վազել և իրենց գլուխն ազատել, բայց ամեն տեղ հասնում են Աշոտ Երկաթի կտրիճները և նրանց ջարդ ու փշուր անում:

Բայց հով է ահա գեղեցիկ արաբական ժոյգ ձիու վրայ նստած բանակից փախուստ տալիս և ամօթահար գլուխը ցած իջեցրած անխնայ մտրակում է ձիուն: Հասիր, Աշոտ, հասիր, դա գոռոզ Բըշը ոստիկանն է, որ քեզ սպառնալիքներ էր տալիս և ռզում էր քո արիւնը խմել: Աշոտ Երկաթը նայում է նրան և մի հեղնական ժպիտ է արձակում:

— Թող գնա, դա էլ չի համարձակուի ոտք կոխել Հայաստան, լաւ դաս էր որ ստացան արաբները ինձանից, ասում է նա և հրամայում դադար տալ հալածելուց:

Բայց Բըշըրը էլ յետ չէր նայում և վազում էր առաջ, նրա ետևից վազում էին փախստական դեղերը և շտապում առաջ:

Երկաթ ժամանակ նրանք առաջ էին գնում, երբ նրանց առաջ երևաց Քեղայոց ամրոցը և կատաղած Բըշըրը հրամայեց կանգ առնել այդտեղ և հուր ու մոխիր դարձնել Քեղայոց ամրոցը: Աշոտ Երկաթի վրէժը դրանցից էր ուզում առնել, բարկութեան բոցը Քեղայոց ամրոցի վրայ էր ուզում թափել, երբյանկարծ մի խումբ ձիաւորներ վրայ տուին արաբների վրայ և պակասն էլ իրենք լրացրին:

— Տղէրք, ձեր սրերը կտրուկ արէք, մէկի տեղ հինգ գլուխ թռցրէք, կանչեց խմբի գլխաւորը՝ Գէորգ իշխանը և մղուեցաւ արաբների մէջ:

Բըշըրը սարսափեց. նրա մարմնով սառը դող ան-

ցաւ. նա տեսաւ, որ Ալլահը իւր երեսը դարձրել է արարներէից և ուզեց գլուխն առնել կորչել, բայց այդ միջոցին նրա ձին ծանր վիրաւորուեց և մահամերձ վայր ընկաւ: Կատաղութիւնից նա ատամները կրճտացրուց. վեր թռաւ տեղից և խելագարի նման աջ ու ձախ նայեց: Անդիտակցօրէն նա իւր կէտ սուրը մխեց իրեն մօտից անցնող արարի սիրտը և ինքը հեծնելով նրա ձիու վրայ, առանց գլխարկի, մազերը փշաքաղուած, առաջ սլացաւ և շուտով անյայտացաւ ձորերի մէջ...

Դէորդը ցնծում է իւր յաղթութեան վրայ և շտապում ղէպի Աշոտ Երկաթը, որոնք զրկւում են և փառաբանում Աստծուն:

Այդ յաղթութիւնը վերջնականն էր: Արարները այլ ևս չեն համարձակուում ոտք դնել Հայաստան, դաւաճանների ձայնն էլ չի լսում և նրանք երկիւղից քաշւում են անկիւնները: Աշոտ Երկաթը ազատ շունչ է քաշում և սկսում խնամել իւր երկիրը...

ԼԱ.

Ահանայ ճակատամարտից յետոյ Հայաստանի մի ծայրից մինչև միւսը խաղաղութիւն սփռուեցաւ: Կոտորածները վերջացան և հայերը ազատ շունչ քաշեցին, իսկ Աշոտ Երկաթը սկսեց դարմանել ժողովրդի

Այդ միջոցին Յովհաննէս *) Կաթողիկոսը գնում է Վասպուրական Գաղիկ Արծրունու մօտ, ուր մի տարի միայն կենալով, վախճանւում է ծերութեան հասակին հասած և թաղւում այնտեղ:

Բայց դեռ նոր Աշոտ Երկաթը սկսել էր հանգըստանալ. երբ մի շարագուշակ ամպ մթնացրեց հայոց երկնքի հորիզոնը և Աշոտ Երկաթը մահիճ մտաւ:

Ծանր հիւանդութիւնը բռնեց քաջին, որից նա յաղթական չկարողացաւ դուրս գալ:

Երբ նա յաւիտեան պիտի փակէր աչքերը, կանչեց իւր եղբօրը՝ Արասին, որը դեռ թշնամաբար էր նայում իրան և զողոթնին ձայնով ասաց.

— Տո՛ւր եղբայր իմ ձեռքդ և մոռանանք մեր անցածը: Ես մեռնում եմ և իմ զահը յանձնում քեզ, խնամիր ժողովուրդը, պահպանիր նրան, որովհետեւ նա է կազմում ազգի հիմքը:

Փոթորիկն անցաւ և այժմ սկսւում է գեղածիծաղ արևը, օգոտիւր նրանից բայց հեռու կաց քսու և դաւաճան իշխաններից: Սէր և խաղաղութիւն եմ թողնում քեզ, պահպանիր հայրենիքդ և այն ժամանակ Տէրը կօրհնէ քեզ... ասաց Աշոտ Երկաթը և նրա հոգին բաժանուեց մարմնից:

Արասը չորեց, համբուրեց եղբօր սառը ճակատը և փակեց քաջի աչքերը:

Այլ ևս չկար Աշոտ Երկաթը, որը փոթորկալից կեանք վարեց 14 տարի և 6 ամիս:

*) Սոյն Յովհաննէս Կաթողիկոսը, որ կոչւում է Դրասխանակերացի, Վասպուրականում գրում է իւր պատմութիւնը, որ գլխաւորապէս մանրագին նկարագրում է իւր ժամանակակից ղէպերը:

ԼԲ.

Գէորգ իշխանը Քեղայոց ամրոցում հըշը ոստիկանին ջարդելուց մի քանի ամիս յետոյ, շտապում էր դէպի իւր Հեղինէն։ Անխնայ կերպիւ նա մտրակում էր ձիուն և առաջ սլանում։ Նա արդէն կատարել էր Հեղինէին տուած խօսքը և այժմ յաղթական կերպիւ գնում էր ստանալու թանկ զնով ձեռք բերած Հեղինէի ձեռքը։

— Երկրիս վրայ խաղաղութիւն է տիրում և այլ ևս չկան թշնամիներ, որոնց կարողանամ հալածել. Հեղինէ, գալիս եմ քո ոտքերիդ տակ ընկնելու և քեզանից սէր խնդրելու։ Դադարեց կռիւը, խորտակուեցան արարները և այժմ տեսնենք ո՞ւր կուգարկես ինձ... Օ՛, էլ ոչ մի վայրկեան չեմ կարող առանց քեզմաւ, էլ դու ինձ չես կարող հեռացնել։ Կատարեցի տուած խոստումներս և այժմ դու իմն ես և ինձանից էլ ոչ ոք չի կարող խլել, ասում էր Գէորգ իշխանը և աւելի շտապեցնում ձիուն, բայց մի տեսակ անորոշ զգացմունք նրան հանգստութիւն չէր տալիս և շփոթեցնում էր նրա սիրտը։ Նա վաղուց է, որ տեղեկութիւն չունէր Հեղինէից թէ և գիտէր թէ ո՞ւր է գտնւում նա։

Իսկ եթէ մոռացած լինի նա ինձ... ճ, այն ժամանակ սոսկալի կը լինի իմ դրութիւնը կամ թէ Վասպուրական լինի գնացած... Հոգ չէ, եթէ Վասպուրական լինի գնացած, ես կերթամ նրա համար մինչև աշխարհիս վերջը, բայց եթէ մոռացած լինի ինձ կամ արհամարելիս, ահա սոսկալի բանը... Բայց

չէ, ես ճանաչում եմ նրա հոգին, նա սիրում է ինձ սիրում անհուն, անարատ սիրով։ Նա սպասում է ինձ, և ես պիտի թռչեմ դէպի նա, ասաց Գէորգ իշխանը և սլացաւ առաջ։

Բայց մինչդեռ Գէորգ իշխանը իւր ձին էր շտապեցնում, արդեօք ինչ դրութեան մէջ էր Հեղինէն։ Մենք թողինք նրան ուշաթափ, երբ Քոսակը խաբեց նրան, յայտնելով թէ Գէորգ իշխանը սպանուած է։ Այն օրից Հեղինէն մահի՞ծ մտաւ, Հետզհետէ նրա դրութիւնը վատացաւ և նա կուռում էր մահուան հետ։ Զառանցանքների մէջ նա միշտ յիշում էր Գէորգ իշխանին և նրան կանչում, իսկ Գէորգ իշխանը չկար ու չկար,

Այն օրը, երբ Գէորգ իշխանը քաղաք մտաւ՝ Հեղինէն սարսափելի կերպով զառանցում էր և այլ ևս ոչ ոքի չէր ճանաչում։ Նրա մօտ կանգնած էր Սահակ քահանան և լացակումած աչքերով նայում էր Հեղինէի բորբոքուած դէմքին։ Նա նոր տուել էր հիւանդին ս. հաղորդութիւնը և աղօթում էր Հեղինէի փրկութեան համար։

— Այս ո՞ւր էք տանում, ասում էր Հեղինէն, ես չեմ ուզում այդ ճանապարհով գնալ, չէք տեսնում ահադին ժայռի կտորները, իսկ նրանց գլխին սև սև արարներ... յիմարենք, այդ էլ չէք հասկանում... Հը՛, ինչ ես դէմքդ ծռել, տէր հայր, դու ծիծաղում ես, բայց ինչու դէմքդ ծամածուռում է... ո՛ւ, տես, ինչպէս երկարացաւ, իսկ հիմա տափակացաւ... ճշմարիտ որ ծիծաղելի է... Դարձեալ սև ամպեր, անգութները հենց սրտիս վրայ են պարկուռ և ճնշում ինձ, Գէորգ իշխան, ո՞ւր ես գնում, սպասիր... այ դու անգութ

ինչպէս չես խղճում ինձ, միթէ սիրտ չունիս, որ ինձ միայնակ ես թողնում .. 2էս տեսնում, սենեակիս առաստաղը վերցնում եմ, պատերը հեռու քաշում, իսկ ցուրտը կամաց կամաց մտնում է մարմինս...

Սահակ քահանան լալիս էր և հեղեղի նման արցունքներ թափում։ Նա հասկանում էր, որ ոչ մի ոյժ այլ ևս չի կարող մատաղ կեանքը փրկել և խոր կրակիծը ցնցում էր նրան։ Մի փոքրիկ, աննշան յոյս ունէր նրա առողջանալու համար և այդ յոյսը Գէորգ իշխանն էր։ Ո՛հ, եթէ նա դար, եթէ նա թուշէր իւր Հեղինէի մօտ այն ժամանակ գուցէ նա բժշկուէր, բայց Հեղինէի կեանքի բոլէքները համարուած էին, մի քանի բոլէքից յետոյ գուցէ ուշ լինէր...

— Է՛հ, անգութ եմ մարդիկ, ինձ չեն խղճում... միթէ դուք քար սիրտ ունիք, միթէ չէք հասկանում որ ցուրտ է, ձիւն է գալիս, ես մըսում եմ, ձիւնը ուղղակի վրաս է թափւում, սենեակս առաստաղ չունի. իսկ դուք կանգնած այդտեղ ծիծաղում էք... անգութներ, ասաց Հեղինէն և մեքենաբար սկսեց կոլոլուել վերմակի մէջ, ապա յանկարծ նա դէն շարտեց վերմակը, ուղեցաւ վեր թուշել, բայց ուժասպառ ընկնելով բարձի վրայ ճշաց։

— Գէորգ իշխան, ես քեզ սիրում եմ, հասիր ինձ, ո՛ր ես դու... կանչեց նա և մի խոր հոգոյ քաշեց։

— Տէր, Գու փրկիր մատաղ կեանքը, կանչեց Սահակ քահանան։ Այդ իսկ ժամանակ աղախինը ներս մտաւ և Սահակ քահանայի ականջին մի ինչոր փրսփրսաց։

Սահակ քահանայի աչքերը մի տեսակ ոգևորու-

թեան փայլ ստացան և նա մօտենալով Հեղինէին, բռնեց նրա սառը ձեռքը և ասաց.

— Հեղինէ, աղջիկս, կուգես տեսնել քո սիրած մարդուն։

— Յիմար, դու էլ բան ասացիր, կարծես ես չեմ տեսնում, որ ծովը ծփում է և նաւակով այլ ևս չի կարելի գրօսնել. ինչ անենք որ, վաղը հօ կարելի է գրօսնել։

— Հեղինէ, Գէորգ իշխանն է եկել, ուշքի արի, կրկնեց Սահակ քահանան և արտասուքները խեղդեցին նրան։

— Գէորգ իշխանը... 22նջաց Հեղինէն և ապուշի նման սկսեց նրա դէմքը դիտել, ապա նրա աչքերի մէջ մի տեսակ թախիծ անցաւ և նա հազիւ լսելի ձայնով ասաց.

— Սուտ էք ասում, ինձ խաբում էք, նա արդէն մեռած է...

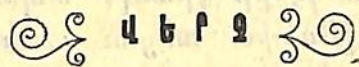
Այդ ժամանակ Գէորգ իշխանը ներս մտաւ սենեակ և տեսնելով Հեղինէի գունատ և մահուան դեղնութամբ պատած դէմքը, մի վայրկեան սառածի նման կանգ առաւ և ապա յանկարծակի գրկեց Հեղինէին և սկսեց համբոյրներով ծածկել նրա դէմքը։

— Հեղինէ, լսիր ինձ, կանչեց նա խեղդուած ձայնով։

Հեղինէն լսեց իւր սիրած մարդու ձայնը և ցրնցուեցաւ։ Նա լայն բացած աչքերով նայեց իշխանին և ճանաչեց նրան։ Հրաշքը կատարուեցաւ, հիւանդութեան ճգնաժամն անցաւ և Հեղինէն փաթաթուելով իշխանին, նրանց շրթուքները հպուեցին և երկար, շատ երկար, բաց չէին թողնում իրար...

Հեղինէն փրկուած էր, կարճ ժամանակից յետոյ
հիւանդութիւնն անցաւ և սիրող սրտերը ապրեցան
երջանիկ և հանգիստ կեանքով:

Սահակ քահանան օրհնեց դրանց միութիւնը,
իսկ Դազիկ Արծրունին համբուրեց իւր փեսայի և
աղջկայ ճակատները.:

6 7 8

23/28
54 14/10/13

5620
5621
5622

26
119 11/18/13

11-20

2013

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0863107

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0863106

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0863105

